

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

Վերլուծական տեղեկագիր

ԵՐԵՔ ԾՈՎԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

№ 9

Երևան – 2016

YEREVAN STATE UNIVERSITY
CENTER FOR CIVILIZATION AND CULTURAL STUDIES

Analytical Bulletin

THE SYSTEM OF THREE SEAS

№ 9

Yerevan 2016

ISSN 1829-4502

Հրատարակվում է ԵՊՀ Քաղաքակրթական և
մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝

Դավիթ Հովհաննիսյան	բ.գ.թ., պրոֆեսոր, Արտակարգ և լիազոր դեսպան (նախագահ)
Արամ Սիմոնյան	պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ,
Ռուբեն Սաֆրաստյան	պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Արման Կիրակոսյան	պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Արտակարգ և լիազոր դեսպան
Ռուբեն Շուգարյան	պ.գ.թ., Ֆլեթչերի իրավունքի և դիվանագիտության դպրոց, Թաֆթս համալսարան
Աննա Օհանյան	քաղ.գ.դ. (ԱՄՆ)
Սերգեյ Սինապյան	քաղ.գ.դ.
Հայկ Քոչարյան	պ.գ.թ., դոցենտ (համարի պատասխանատու)

© Քաղաքակրթական և մշակութային
հետազոտությունների կենտրոն, 2016
© Երևանի պետական համալսարան, 2016

ISSN 1829-4502

ISSN 1829-4502

*Published by Scientific council of
Center for Civilization and Cultural Studies*

Editorial Board

David Hovhannisyan	Professor and Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary
Aram Simonyan	Doctor Professor, Corresponding member of the Academy of Science of Armenia
Ruben Safrastyan	Doctor Professor, member of Academy of Science of Armenia
Arman Kirakosyan	Doctor Professor and Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary
Rouben Shougarian	Doctor, Fletcher School of Law and Diplomacy, Tufts University PhD in Political Science (USA)
Anna Ohanian	Doctor of Political Science
Sergey Minasyan	
Hayk Kocharyan	Dr. Associate Professor

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Հովհաննիսյան

ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԱՅԻՆ ՁԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐ.

«ԵՐԵՔ ԾՈՎԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ» 8-36

Հայկ Քոչարյան

ԲԱԲ ԱԼ-ՄԱՆԴԵԲԻ ՆԵՂՈՒՑԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

«ԵՐԵՔ ԾՈՎԵՐԻ» ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 37-58

Աննա Գևորգյան

ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՆԱԿԱՆ

ԳԼՈԲԱԼԻԶԱՅԻՆ ԾՐԱԳՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԵՆՔ 59-76

Ռուբեն Շուգարյան

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ

ԲԱՑԹՈՂՈՒՄՆԵՐԸ 77-90

Արշակ Գևորգյան

ԳԼՈԲԱԼ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԱՅԻՆ ՁԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐԻ

ԱԶԴԵՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ

ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐՈՒՄ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ

ՆԵՐԳՐԱՎՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ 91-137

Սոնա Մուքիսյան

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ (2002-2016)..... 138-163

Գագիկ Ավագյան
ՌՌԻՍԱՍՏԱՆ. ՎԱՂԵՄԻ ՀԶՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՓՆՏՐՏՈՒՔՆԵՐ 164-178

Նաիրա Սահակյան
ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ» ԿՈՂՄԻՑ
ՎԱԽՃԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ
ԱԿՏՈՒԱԼԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ 179-199

CONTENT

<i>David Hovhannisyan</i> REGIOANAL TENDENCIES IN THE CONTEXT OF “THREE SEAS THEORY”	8-36
<i>Hayk Kocharyan</i> THE IMPORTANCE OF BAB-EL-MANDEB IN THE CONTEXT OF “THREE SEA SYSTEM”	37-58
<i>Anna Gevorgyan</i> THE CONCEPT OF JUSTICE AS THE IDEOLOGICAL FRAMEWORK OF IRANIAN GLOBALIZATION PROJECT.....	59-76
<i>Rouben Shougarian</i> METHODOLOGICAL MISTAKES OF INTERNATIONAL MEDIATION OF ARMENIAN-TURKISH RELATIONS.....	77-90
<i>Arshak Gevorgyan</i> THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL AND REGIONAL DEVELOPMENTS ON TURKEY'S INVOLVEMENT IN GLOBAL ENERGY PROCESSES.....	91-137
<i>Sona Sukiasyan</i> PECULIARITIES OF TURKEY'S FOREIGN POLICY TOWARDS GEORGIA IN 2002-2016.....	138-163
<i>Gagik Avagyan</i> RUSSIA: THE SEARCHES OF FORMER GREATNESS.....	164-178
<i>Naira Sahakyan</i> THE ATTEMPTS OF THE ISLAMIC STATE TO ACTUALIZE ISLAMIC ESCHATOLOGICAL BELIEFS	179-199

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ. «ԵՐԵՔ ԾՈՎԵՐԻ
ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ»¹

Դավիթ Հովհաննիսյան
dhovhannisyan@ysu.am

Բանալի բառեր՝ Երեք ծովերի տեսություն, անալիտիկ կադապար, մեզապրոյեկտներ, մեզատարածաշրջան, Հարավային Կովկաս, Մերձավոր Արևելք, Ռուսաստան, Դրիմ, ԱՄՆ, Չինաստան

Երեք ծովերի համակարգը ոչ այնքան տեսություն է, որքան անալիտիկ կադապար, մոդել, որի շնորհիվ հնարավոր է լինում բավականին շատ բաներ կանխագուշակել, հասկանալ և պարզել:

Կյանքը ի՞նչ է: Շարժում: Շարժվո՞ւմ ես՝ կա՛ս: Ցանկացած տիպի շարժում:

Ասենք Դեկարտի՝ «Ես մտածում եմ, ուրեմն գոյություն ունեմ»՝ «cogito ergo sum», .դա էլ է շարժման տեսակ: Իսկ շարժումը չափում են արագությամբ, տարածությամբ ու ժամանակով:

Այդ արագությունը որոշվում է տարածության ու ժամանակի հարաբերակցությամբ: Հիմա այս երկուսը փոխվել են. ժամանակը արագ է ընթանում: Դա նշանակում է, որ միննույն ժամանակի միավորի ընթացքում մենք այսօր անում ենք շատ ավելի շատ, քան թե երբևիցե նախկինում: Դա նշանակում է նաև, որ ժամանակը ընդլայնվել է: Առաջին եվրոպական նավերը, որ հասել են Չինաստան կամ Ճապոնիա, նախ պատահաբար են հասել, և հետո

¹Հոդվածի համար հիմք է հանդիսացել 2015թ հոկտեմբերի 31-ին ԵՀՀ կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիայի դպրոցի ժամանակ հեղինակի կարդացած դասախոսության սղագրությունը: Տե՛ս http://am.epfarmenia.am/regional_developments_three_seas_system/

երկուսուկես-երեք տարի ծովում են անցկացրել, գնացել են, առանց իմանալու ո՞ր են գնում և ի՞նչ է լինելու: Իսկ հիմա ամենապրիմիտիվ ձևով նստում ես ինքնաթիռ և մի քանի ժամ հետո այնտեղ ես:

Բայց կա ավելի պրիմիտիվ ձև՝ կոճակը սեղմում ես և քո նամակն արդեն այնտեղ է: Դա նշանակում է, որ ժամանակը ընդլայնվել է և մենք մի վայրկանում կարող ենք հաղորդակցվել ամբողջ աշխարհի հետ:

Որո՞նք են այդ աշխարհի սահմանները: Իմ աշխարհի սահմանը իմ «addressbook» է՝ այն բոլոր հասցեները, որ ես ունեմ և որոնք չունեմ, բայց ինձ համար հասանելի են: Դա իմ աշխարհի քարտեզն է: Ես կարող եմ շատ աբստրակտ ասել, որ մեծ աշխարհ է, բայց իմ նկատմամբ ռեալ իրականացվող ակտուալ աշխարհը այն է, որտեղ ես ինֆորմացիոն կապակցվածության, կոմունիկատիվ կապերի մեջ եմ գտնվում:

Եվ նույն տրամաբանությամբ՝ տարածությունը սեղմվել է: Ահա, նույն օրինակը. նավը գնաց երեք-չորս տարի կամ ընդամենը 20-րդ դարի կեսերին Անգլիայից նավը գնում էր Միացյալ Նահանգներ երկու-երեք շաբաթվա ընթացքում: Իսկ հիմա գերձայնային ինքնաթիռները հասնում են երեք ժամում:

Այսինքն՝ տարածությունը սեղմվել է: Հետևաբար, այդտեղից ևս մի շատ կարևոր եզրակացություն՝ յուրաքանչյուրիս համար մեր երկրագնդի վրա յուրաքանչյուր կետ հասանելի է: Թվում է՝ այստեղ կա հակասություն: Իմ ակտուալ աշխարհը իմ «addressbook»-ի շրջանակներն են, բայց միևնույն ժամանակ ասում եմ՝ յուրաքանչյուր կետից յուրաքանչյուր անձի համար յուրաքանչյուր կետ երկրագնդի վրա հասանելի է: Այսինքն, հնարավոր աշխարհս շատ ավելի մեծ է, քան թե ակտուալ աշխարհս:

Երկրորդ կարևոր կետն այն է, որ եթե տարածությունը սեղմվում է, ապա մեր քաղաքական, աշխարհա-քաղաքական, աշխարհա-տնտեսական վերլուծությունների միավորն էլ պիտի փոխվի:

Եթե վերցնենք նախկինում շատ ակտուալ ինչ-որ մի փոքր տարածաշրջան և փորձենք վերլուծել, ապա գրեթե ոչինչ չենք հասկանա, որովհետև այդ փոքր տարածաշրջանը այսօր կապված է գրեթե ամբողջ աշխարհի հետ: Ակտուալ կերպով այն կապված է աշխարհի զգալի մասի, իսկ պոտենցիալ կամ հնարավոր կերպով՝ ամբողջ աշխարհի հետ:

Դիտարկենք այսպես կոչված Հարավային Կովկասը կամ Անդրկովկասը²՝ մեր տարածաշրջանը, որում, մեզ թվում է՝ ինչ-որ սխալ մոտեցման արդյունքում ենք հայտնվել: Այս ընկալման պատճառներից մեկն այն է, որ նախևառաջ մենք ունենք պատմական հիշողություն, որը մեզ ավելի սերտորեն կապում է նաև պատմական Հայաստանի այլ կենտրոնների հետ: Պատճառներից մյուսն այն է, որ բազմաթիվ միֆոլոգեմներ, որոնք մեր ինքնության հիմքն են կազմում, կապված են անտիկ աշխարհի և հելլենիստական աշխարհների, Էրեբունու, Արգիշտիի, Արտաշեսի, Տիգրան Մեծի, Վանի, Արտավազդի, և այսպես՝ մինչև ցեղասպանության և հերթական սփռման գաղափարի հետ: Ավելին, գործելու համար շատ ավելի ակտուալ կապերով մենք

²Ռուսական պատմական և քաղաքական գրականության մեջ երկրագնդի այս մասն Անդրկովկաս է անվանվում, քանի որ իրենց դիրքից մենք Կովկասի այս կողմն ենք գտնվում: Այսինքն, իրենք էլ մեզ համար, մեր դիրքից են Անդրկովկաս . Կովկասի այն կողմն են: Իսկ մենք, եթե քարտեզով նայենք, Հարավային Կովկաս ենք աշխարհագրորեն, սակայն պատմական հիշողության, պատմական գործընթացների առումով, մենք Հարավային Կովկասի հետ առանձնապես կապված չենք եղել: Կապված ենք վերջին երկու հարյուր տարիների ընթացքում:

կապված ենք ամբողջ աշխարհի հետ. այդ կապն իրականացվում է հայության համակարգի միջոցով, քանի որ մեր փոքր երկրից մենք մեր բնական կապերով՝ մեր ինֆորմացիոն, տարերայնորեն ստեղծված, բայց բնական կապերով կապված ենք աշխարհասփյուռ հայության հետ:

Այսինքն, եթե մի քիչ ավելի խորանանք, կտեսնենք, որ մեր տարածաշրջանն այն է, ինչը կազմում է մեր ընդհանրական «addressbook»-ը: Այսինքն, Հայաստանի Հանրապետությունը այստեղ ապրող մարդկանց ամբողջական «addressbook»-ի սահմաններն է:

Սա ավելի տեսական մակարդակում ենք քննարկում, սակայն ներկայումս իրականում այս համակարգի աշխատանքը, ցանցի տատանումները շատ ակտուալ են դարձել, որովհետև մեր բոլոր սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական, մասնագիտական կապերն իրականացվում են հենց այդ «addressbook»-ի, այդ ընդհանրական «addressbook»-ի, այսպես կոչված՝ «հայկական addressbook³»-ի շրջանակում:

Ներածական թեմաներից անցում կատարենք ավելի հողեղեն խնդիրների: Հարավային Կովկասում գոյություն ունեն միայն երեք միջազգայնորեն ճանաչված, երկու համարյա չճանաչված և մեկ չճանաչված պետություն: Եվ այս վեց սուբյեկտների կապերը իրար մեջ բավականին խաբխվված են, միայն որոշ հատվածներում են կայուն կերպով իրականացվում, իսկ մյուս հատվածներում՝ ընդհատված են և գոյություն չունեն կամ գրեթե գոյություն չունեն: Սպորադիկ տեղի ունեցող կապեր կարող են լինել, որոնք հաշվի առնելը բավականին դժվար է, այդ պատճառով մենք ստիպված

³Որին, անշուշտ, հարում են նաև մեր տարատեսակ, այլ էթնիկական պատկանելություն ունեցող կապերը:

ենք դրանք անտեսել, մասնավորապես այն դեպքերում, երբ դրանք զգալի ազդեցություն չունեն:

Ուրեմն՝ ի՞նչի վրա պիտի ուշադրություն դարձնենք, եթե փորձում ենք հասկանալ այն գործընթացները, որոնք տեղի են ունենում աշխարհով մեկ և մեզ համար ակտուալ են: Մենք պիտի մեծացնենք այդ կապերի շրջանակը: Այստեղ մի հետաքրքիր հանգամանք կա: Քերականության մեջ ինչպե՞ս է . առաջին դեմքը՝ «ես եմ», երկրորդ դեմքը՝ «դու ես», երրորդ դեմքը՝ «նա է»: Երբ նայում ես այս վեց սուբյեկտներին, տեսնում ես, որ «ես եմ»-ը կա, իսկ՝ «դու»-ն չկա պրակտիկորեն, կամ ամեն մի «ես»-ը ունի ընդամենը մի «դու» այդ վեցի մեջ, կամ չունի ընդհանրապես: Այսինքն, ինքը շրջապատված է «նա»-երով: Իսկ «նա»-ն այն է, ինչը «ես»-ի հետ ուղղակի կոնտակտ չունի: «Ես» և «դու»՝ մենք հաղորդակցության մեջ ենք՝ ես քեզ ճանաչում եմ, դու ինձ ճանաչում ես: «Նա»-ն օտար է:

Եվ հանկարծ դուրս ենք գալիս այս վեցի շրջանակներից, տեսնում ենք, որ այնտեղ «դու»-եր կան: Եվ երբ փորձում ես արդեն այդ «դու»-երով պատկերացում կազմել քո հետ կապված գործընթացների վերաբերյալ, տեսնում ես մի շատ հետաքրքիր բան. տեսնում ես, որ այդ բոլոր գործընթացները միասնական բնույթ ունեն և այդ միասնական բնույթը այսպես թե այնպես, որպես կանոն միշտ, ի վերջո հանգում է երեք ծովերի համակարգին՝ Սև, Կասպից և Միջերկրական ծովերի համակարգին:

Բայց մինչ այդ թեմային անցնելը ևս մեկ դիտարկում. մենք սկսեցինք մեր զրույցը նրանով, որ աշխարհը գլոբալ է: Եվ ի՞նչ է դա նշանակում: Դա նաև նշանակում է հետևյալը. յուրաքանչյուր կետից յուրաքանչյուր մյուս կետը հասանելի է: Դա նշանակում է ևս մի շատ կարևոր բան. յուրաքանչյուր կետ շահագրգռված է

յուրաքանչյուր մյուս կետով և կապված է դրա հետ: Դա նշանակում է նաև, որ այն գործընթացները, որոնք տեղի են ունենում աշխարհում այսօր, աստիճանաբար ավելի ու ավելի գլոբալ են դառնում, և դա նախ և առաջ վերաբերում է ենթակառուցվածքներին:

Ենթակառուցվածք ասելով՝ նկատի ունեմ այն բոլոր համակարգերը, որոնք ուղղված են մարդկանց գոյությունը, գոյատևումը ապահովելուն: Ոչ թե կենսամակարդակը բարձրացնելուն, ինչը երկրորդ խնդիրն է, այլ ուղղակի գոյությունը ապահովելու համար այն մակարդակի վրա, որը այսօր մենք համարում ենք քաղաքակրթական: Այսինքն, ենթակառուցվածքները այն համակարգերն են, որոնցով իրականացվում են ինֆորմացիոն, ֆինանսական, տնտեսական հոսքերը, այլ կերպ ասած՝ այն ամենը, ինչ կազմում է գլոբալ տնտեսության աշխատանքի, գործունեության հիմքը:

Եվ, քանի որ այդ բոլոր պրոցեսները գլոբալ են, համաաշխարհային բնույթ ունեն, ապա ենթակառուցվածքները նույնպես դառնում են գլոբալ: Այն ենթակառուցվածքները, որոնք նախկինում ինքնաբավ էին և կատարում էին իրենց խնդիրը ինչ-որ երկրի կամ ենթատարածաշրջանի տնտեսության գործունեությունը ապահովելու համար, ներկայումս ընկալվում են որպես հատվածներ, որոնք պետք է միանան իրար: Ո՛ր թերթը բացեք, ո՛ր կայքը մտնեք այսօր դրա օրինակները կան: Օրինակ՝ մե՛ծ ճանապարհային ենթակառուցվածքների, երկաթգծերի մասին է խոսքը գնում. Չինաստանն այսօր Վրաստանի հետ երկաթգծով կապված է ու դա մե՛ծ գլոբալ պրոյեկտ է՝ Թբիլիսի հասավ չինական գնացքը: «Բաքու-Ջեյհան»-ը մեկ այլ օրինակ ու ուրիշ այլ նախագծեր, որոնք նույնպես կապված են այս ընդհանուր տրամաբանության հետ՝ սկսած տիրահոջակ Նաբուկոյից,

վերջացրած տարբեր գույներ ունեցող «սթրիմներով»՝ հոսքերով: Երկնագույն հոսք է, հարավայի՛ն, հյուսիսայի՛ն և այլն: Այս բոլորը գլոբալ ենթակառուցվածքներ են:

Իսկ գլոբալ ենթակառուցվածքները պահանջում են գլոբալ կառավարում: Եվ, երբ ասում ենք, որ գլոբալացում է տեղի ունենում, մենք սովորաբար նկատի ունենք, որ ԱՄՆ-ն է, որ գլոբալացնում է աշխարհը, իր հսկողության տակ է վերցնում, ինչը միայն որոշ չափով է ճշմարիտ: Այսինքն, Միացյալ Նահանգները իհարկե՛ ունի այդ նպատակը, բայց նա միակ չէ, որ այդ նպատակը ունի: Կա չինական պրոյեկտ, կա ռուսական պրոյեկտ, կա եվրամիութենական պրոյեկտ, որը չափազանց զգույշ է իր մասին հայտարարում: Եվ վերջերս տեսնում ենք, որ կան նաև սուննիական և շիայական պրոյեկտներ. քարտեզի վրա շիաների բնակության գոտիների՝ Աֆղանստանի շիայական մասերից Իրանով, Իրաքով, Սիրիայով՝ Լիբանան, ինչը, բնականաբար, հակասում է մի կողմից՝ Թուրքիայի, մյուս կողմից Սաուդյան Արաբիայի ապագայի ընկալումներին: Իրանական ծրագիրը թիրախավորում է հսկայական մի գոտի, որը բաժանում է սունիական աշխարհը երկու մասի ու թուլացնում է կապերը այդ մասերի միջև:

Եվ այդ բոլոր պրոյեկտները պայքարի մեջ են իրար հետ: Իհարկե, վերոնշյալ որոշ պրոյեկտներ ունեն տարածաշրջանային նշանակություն, բայց ոչ հին իմաստով, որը մենք նկատի ունեինք «տարածաշրջան» հասկացությունը բնութագրելիս: Այդ իմաստի շրջանակներում վերլուծությունները ներկայումս արդեն արդյունավետ չեն, քանի որ այսօր մենք մեզառեզիոնների հետ գործ ունենք: Մեզառեզիոն է, օրինակ՝ Երեք ծովերի համակարգը: Աշխարհի մյուս մասերում կան այլ մեզառեզիոններ, որոնք կանխորոշում են ենթակառուցվածքային զարգացումների

գործընթացները՝ քանդելով սահմանների և հեռավորությունների սահմանափակումները, փականքները:

Եկանք մի կարևոր բառի՝ փականք, որը հումանիշ չէ, բայց իմաստով համապատասխանում է՝ խցանում, խափանում, քայքայում բառերին, որոնց ստորև առիթ կունենանք անդրադառնալու:

Ենթակառուցվածքների գլոբալ կառավարման փաթեթի մեջ հիմնական դերակատարություն ունենալը անհրաժեշտ և կարևորագույն ռեսուրս է, որպեսզի այդ պրոյեկտների ետևում կանգնած ուժերը ապահովեն իրենց տնտեսությունների դինամիկ զարգացումը: Առանց դրա իրենք երաշխավորված չեն: Առանց դրա իրենց տնտեսությունները դատապարտված են լինելու աստիճանաբար նվազեցնել իրենց զարգացման արագությունը և, ինչն անխուսափելի է, աստիճանաբար պիտի ստազնացիայի ենթարկվեն, փտեն, ետ ընկնեն, և այսպիսով այդ մրցակցության մեջ պարտություն կրեն:

Ժամանակին Ֆերնան Բրոդելը գործածության մեջ դրեց մի կարևոր եզրույթ՝ աշխարհ-տնտեսություն: Նա համարում էր, որ առևտրական ճանապարհները կապակցում և միավորում են տարածաշրջանների պետությունները, հասարակությունները, մշակույթները՝ ապահովելով ներտարածաշրջանային փոխազդեցությունների մշտապես գործող համակարգ և առանձին տնտեսությունների զարգացում և մասնագիտացում: Ֆ. Բրոդելի տեսանկյունից, յուրաքանչյուր դարաշրջանում ձևավորվել է մի ընդհանուր «մայրաքաղաք», կենտրոն, որի զարգացման տրամաբանությունը թելադրել է աշխարհ-տնտեսությունների

գործունեության ուղղությունը⁴: Աշխարհ-տնտեսությունները, համաձայն Ֆ.Բրոդելի, միշտ են եղել, միջնադարում դրանց կենտրոններն են եղել Վենետիկը, ապա՝ Ֆլանդրիան, Անգլիան, իսկ նոր ժամանակներում՝ Նյու Յորքը: Կենտրոնների թուլացման նշան է հանդիսանում այն հանգամանքը, որ նրանք ստիպված են լինում արդեն իրենք մտնել պատերազմների մեջ, ծաղկման շրջանում նրանք կռվում են ուրիշների ձեռքերով:

Այլ է Իմանուիլ Վալերստայնի մոտեցումը: Նա առանձնացնում է մինի համակարգեր, աշխարհ-համակարգեր, աշխարհ-տնտեսություններ և, վերջապես՝ աշխարհ-կայսրություններ: Այս վերջին եզրույթը չի ընդունվել Ֆ.Բրոդելի կողմից⁵: Ի.Վալերստայնը հատուկ ընդգծում է հեգեմոնի դերը այդ համակարգերի տրամաբանության ձևավորման հարցում, և բավականին մանրամասն դիտարկում է այն պայքարը, որի մեջ են մտնում հեգեմոնի դերը ստանձնելու հավակնորդները⁶:

Այս երկու գիտնականներից հետո խնդրին տարբեր դիրքերից անդրադարձել են բազմաթիվ այլ գիտնականներ՝ խորացնելով և մանրամասնելով հարցերի և թեմաների շարքը, սակայն հիմնական մոտեցումները առանձնապես չեն փոփոխվել: Հարկ է նշել, որ եթե Ֆ. Բրոդելը հարցը դիտարկում է իր պատմաբանի դիրքից, ապա Ի.Վալերստայնի մոտեցումները սոցիոլոգիական են:

⁴Ավելի մանրամասն այս մասին տես Fernand Braudel. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, Vol. 1-3), University of California Press, 1996.

⁵Immanuel Wallerstein and the Problem of the World: System, Scale, Culture. Edit. David Palumbo-Liu, Nirvana Tanoukhi, Bruce Robbins. Duce University Press, 2011.

⁶Immanuel Wallerstein. World-Systems Analysis: An Introduction. Duce University Press, 2004.

Այս մեջբերումներին հետևում է մի ճշտում. «գլոբալ» եզրույթը ուղղակի ցույց է տալիս, որ աշխարհը կլոր է և միասնական, այսինքն՝ խոսքը վերաբերում է ամբողջ մոլորակին, իսկ «աշխարհ» եզրը ցույց է տալիս, որ մենք ինչ-որ սահմանների մեջ ապրող և գործող համակարգի հետ գործ ունենք: Ուստի՝ համաշխարհայինը ավելի պակասավոր իմաստ ունի: Բոլորս գիտենք Հռոմեական կայսրության մասին՝ Պաքս Ռոմանա՝ հռոմեական աշխարհ, որն իր մեջ ընդգրկում էր ամբողջ Միջերկրական ծովի ավազանը՝ դեպի հյուսիս մինչև գերմանական անտառներ, որտեղ արդեն էլ չկարողացան գնալ, և հարավ՝ մինչև անապատներ, որոնք արդեն չկարողացան հաղթահարել, և դեպի Սև ծով, որն այնուամենայնիվ ինչ-ինչ պատճառներով հիմնականում դուրս մնաց հռոմեական աշխարհից: Չնայած, Հռոմը Կասպից ծով էլ է հասել, բայց այդ մշտական բախումը, որը գոյություն ուներ Պարսկաստանի հետ կանգնեցվում էր տարբեր դարաշրջաններում, տարբեր սահմանների վրա: Դա աշխարհ էր և բոլոր գործընթացները, որ այնտեղ տեղի էին ունենում, համաշխարհային էին, բայց ոչ գլոբալ: Դեպի արևելք կտեսնենք Հռոմեկանա քարտեզի վրա գոյություն չունեցող ևս մի հսկայական աշխարհ՝ Չինականը, որն արդեն ինքն էր իր համաշխարհայնացումը իրականացնում: Այն համաշխարհային էր, բայց ո՛չ հռոմեացիները գիտեին չինացիների մասին, ո՛չ էլ չինացիները՝ հռոմեացիների մասին: Իրենք համաշխարհային էին, բայց գլոբալ չէին:

Միջերկրական ծովը, որը Պաքս Ռոմանայի մեջ է եղել, բազում պետություններ է ընդգրկում իր ավազանում, որոնք մի շարք չափանիշներով իրարից շատ տարբեր են և մշակութային առումով շատ տարբեր ադապտացման արագություն ունեն:

Իմ հիմնական մոտեցումն այն է, որ մենք այսօր ապրում ենք մի քաղաքակրթական համակարգի մեջ (Հանթինգթոնի տեսությունը մոռանում ենք)⁷: Քաղաքակրթական այդ համակարգը թվային քաղաքակրթական համակարգն է, կամ, ինչպես Կ.Պոպերն է այն անվանում՝ ինֆորմացիոն համակարգը: Շատ տարբեր են մշակույթների ադապտացումները մեր ժամանակակից թվային քաղաքակրթությանը: Օրինակ, Լիբիա, Թունիս, Ալժիր, Մարրոկո՝ նույնիսկ այս՝ իրար կողք գտնվող երկրները շատ տարբեր արագությամբ և տարբեր աստիճանի հաջողություններով են ադապտացվում ժամանակակից քաղաքակրթական համակարգին:

Միջերկրական ծովի ավազանի պետությունների դիտարկումը այս առումով շատ ուսանելի է:

Նախ, Լիբիան այսօր քաղաքական քարտեզի վրա ուղղակի գոյություն չունի, այնպես որ Լիբիայի, որպես ինչ-որ կանոնակարգված տարածության մասին խոսելը շատ դժվար է: Եզիպտոսում շատ հետաքրքիր պրոցեսներ են, և դժվար է ասել, թե այդ պրոցեսների արդյունքը ի վերջո ի՞նչ է լինելու, որովհետև այնտեղ ամեն ինչ դեռ եռում է:

Միջերկրականի հարավ-արևելյան մասը՝ Իսրայել, Հորդանան, Սիրիա, Լիբանան, հակասությունների կծիկ է, որը ոչ միայն Իսրայել-արաբական երկրներ հարթության մեջ է, այլ դրսևորվում է նաև տարբեր արաբական երկրների՝ միմյանց դեմ պայքարով:

Ապա՝ Թուրքիա, տեսնում ենք՝ այստեղ արդեն ՆԱՏՕ-ի անդամ ռիտերիմ բարեկամները՝ Հունաստանը և Թուրքիան, որոնք նույնպես հսկայական բարդություններ ունեն նոր համակարգին ադապտացվելու հարցում և շատ տարբեր ճանապարհներ են

⁷Տե՛ս՝ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Touchstone books, 1998

փորձում իրենց հասարակությունների ներուժը մոբիլիզացնելու համար:

Միջերկրականի ՆԱՏՕ-ի թևի մյուս երկրներն են՝ Իտալիան, Պորտուգալիան, Ֆրանսիան, և սրանց հարող Մեծ Բրիտանիան: Այստեղ են այն հիմնական ուժերը, որոնք Լիբիան քանդեցին: Պատճառները ակնհայտ են: Քաղաքիի համակարգը վերահսկում էր ենթակառուցվածքները, որոնցով երկրի նավթը արտահանվում էր, այսինքն, գլոբալ կառավարման տեսանկյունից՝ խցանում էր առաջացնում: Լիբիական նավթը շատ էժան է, հեշտ է արդյունահանել, որակյալ է, բայց մի թերություն ունի՝ հարուստ է պարաֆինով: Հետևաբար երկար տարածություն տեղափոխելիս անհրաժեշտ են տաքացվող տանկեր, որոնք շատ թանկ են: Իսկ կարճ տարածության համար այն չափազանց ձեռնտու է: Սակայն այն երկրները, որոնք նավթի մեծ կարիք ունեին, չունեին ազատ ելք դեպի այդ ռեսուրսը: Ուրեմն, ի՞նչ էր պետք անել: Պետք էր Քաղաքիի վարչակարգը վերացնել՝ այս պաշարների վրա վերահսկողություն հաստատելու համար:

Այսինքն, շատ խառը իրավիճակ է, և այս իրավիճակում պետք է իրականացնել գլոբալ պրոյեկտներ: Հետևաբար, պատահական չէ, որ ամերիկյան գլոբալիզացիոն պրոյեկտի հենց առաջին կարգախոսը եղավ մի շատ վախեցնող բան՝ հոմոգենացում, միասեռացում: Այս եզրույթը շրջանառության մեջ է դրվել նոր պահպանողականների (նեոկոնսերվատորներ) կողմից:

Հոմոգենացում՝ այսինքն նույն, նույնատիպ, նույն նյութից ստեղծված մի ամբողջական համակարգ: Այս մոտեցման արմատները դեռ Վուդրո Վիլսոնից եկող ամերիկյան ունիվերսալ արժեքների գաղափարի մեջ են: Ամերիկյան արժեքները ունիկալ են և ապացուցել են իրենց կարևորագույն դերը, իրենց հսկայական նշանակությունը հասարակության զարգացման և պետության

կայունացման և հզորացման համար: Միացյալ Նահանգների պատմությունը, նեոկոնների տեսանկյունից, վկայում է այն մասին, որ այն արժեքային համակարգը, որի շուրջ միավորվեց ամերիկյան հասարակությունը, կանխորոշեց արդար, զարգացող և անընդհատ նորացվող համակարգի ձևավորումը: Իսկ եթե այդպես է, ապա այդ արժեքային համակարգը, որը ունիվերսալ բնույթ ունի, պետք է տարածվի ամբողջ աշխարհով, բոլոր հասարակություններում:

Ի՞նչ է նշանակում «պետք է տարածվի»: Դա նշանակում է, որ սահմանադրությունները աշխարհում պիտի իրար նման լինեն, պետք է ապահովվի օրենքի առաջնային լինելը, մարդու իրավունքների պաշտպանությունը, էֆեկտիվ կառավարումը և այլն:

Նեոկոնները ուղղակի չգիտեին, որ արժեքային համակարգը յուրաքանչյուր տվյալ ժամանակաշրջանի, քաղաքակրթական համակարգի համար նույնն է բոլոր մշակույթներում, տարբեր են կանոնները և ինստիտուտները, ինչը նշանակում է, որ լոկալ մշակույթների առանձնահատկությունները ստեղծում են այնպիսի քաղաքակրթական գործիքներ, որոնք բխում են իրենց առանձնահատկություններից: Այդ գործիքները նույն արժեքների ամրագրմանն են նպաստում, սակայն դրանց գործողության դաշտերը սահմանափակումներ են ենթադրում: Այս նրբությունները հաշվի չառնելը անխուսափելիորեն տապալեց հոմոգենացման ծրագիրը:

Գոյություն ունեն որոշ տարբերություններ «ժողովրդավարության» կաղապարների միջև: Նեոկոնները «ժողովրդավարություն» ասելով, հասկանում են հատկապես ամերիկյան ժողովրդավարության կաղապարը: Սակայն ամերիկյան և եվրոպական կաղապարների մեջ սկզբունքային տարբերություններ կան:

Ֆրանսիական հեղափոխության հիմնական գաղափարը եռաբառի միջոցով է արտահայտվում, որը մի բառ է իրականում՝ հավասարություն, ազատություն և եղբայրություն: Սա կարևորագույն գաղափար է, իդեոլոգիա է, որը հիմք դարձավ ամբողջ եվրոպական ժողովրդավարական համակարգի ստեղծման համար: Այս իդեոլոգիան կապված է անշուշտ նրա հետ, որ մարդիկ Աստծո կողմից ստեղծվել են հավասար և նրանք պիտի հավասարություն ապահովող պայմաններ ունենան, եղբայրություն անեն և ազատ լինեն: Քանի հավասար են ծնվել՝ պիտի ազատ լինեն, և քանի ազատ են, իսկ ազատ են նաև անհավասարություն իրականացնելու համար, ուրեմն պետք է եղբայր լինեն, որ անհավասարություն չներմուծեն, քանի ազատ են ու քանի եղբայր են՝ իրենք պիտի հավասար լինեն: Այս շրջապատույթի պատճառով եմ ասում՝ այս երեք բառերը մի բառ են իրականում:

Իսկ ամերիկյան ժողովրդավարական համակարգի հիմքում մի կարևորագույն գաղափար է՝ «liberty»՝ ազատություն: Անձայրածիր մի մայրցամաք, բնակեցված նրանցով, ում իրենք չէին ուզում մարդ համարել, այն էլ ոչ շատ խիտ բնակեցված և յուրաքանչյուրն ունի իր զենքը և իր անսահմանափակ հնարավորությունները՝ իր ազատությունն իրականացնելու: Ասվածից բխում է, որ մենք բոլորս ունենք հավասար հնարավորություններ և մենք ազատ ենք: Եվ մի բան կա միայն զսպող՝ Աստված: Այս համատեքստում է ծնվում «In God we trust» գաղափարը: Աստվածն է, որը մեզ զսպում է այդ ազատությունն անսահմանափակ ձևով իրականացնել: Եվ այստեղ հասկանալի է, որ այս երկու մոդելներն էլ իրար հետ կոչվ ունեն, իրականում:

Հումոգենացման հիմնական նպատակն այն է, որ գլոբալ աշխարհում ֆինանսները, ապրանքները և մարդիկ պիտի

անխափան տեղափոխվելու հնարավորություն ունենան և պիտի մաքսերն ու հարկերը բոլոր տեղերում ստանդարտ և իրար նման լինեն: Այսպես կոչված՝ «New World Order»-ի հիմքն են այս գաղափարները: Սա է գլոբալիզացիոն այս պրոյեկտի հիմքը, որը Միացյալ Նահանգները սկսեց իրականացնել այն պահից, երբ սառը պատերազմից հետո փորձեց լցնել գաղափարական վակուումը: Այս պրոցեսի համատեքստում է, որ Ֆրենսիս Ֆուկույաման «The end of history⁸» վերնագրով գիրք է գրում. ամերիկացիների պատկերացմամբ պատմությունը վերջացած էր:

Նույն ժամանակահատվածում, սակայն, ի հայտ է գալիս Սամուել Հանթինգթոնը, որի տեսության առանցքը մոտավորապես հետևյալ գաղափարն է. առջևում դեռ պայքար կա, տարբեր են քաղաքակրթությունները և այս քաղաքակրթությունները անխուսափելիորեն իրար հետ կռվելու են, բախվելու են, տեղի է ունենալու «clash of civilizations»: Համաձայն նրա մոտեցման՝ ընդհանուր զարգացման էներգիան հենց քաղաքակրթությունների բախումից է գալիս: Ըստ Ս. Հանթինգթոնի, աշխարհում անհամատեղելի արժեքային համակարգերի վրա հիմնված քաղաքակրթություններ կան և այդ պատճառով նրանց բախումներն անխուսափելի են:

Շատ չանցած, սակայն, սեպտեմբերի տասնմեկի իրադարձություններն են տեղի ունենում, և երկվորյակ երկնաքերներն ընկնում են. պատերազմ է սկսում: Բուշը պահի ազդեցության տակ, մոռանալով քաղաքական կոռեկտությունը, հայտարարեց «խաչակրաց արշավանքի» անհրաժեշտության մասին: Այս արտահայտությունը բոլոր նորություններից, տեքստերից հեռացվեց, բայց մարդկանց հիշողության մեջ մնաց:

⁸ Francis Fukuyama, The End of History and the Last Man, HarperCollins, 1993

Եվ հատկապես մնաց Ուսամա բեն Լադեն անունով մի մարդու, մի շատ կարևոր կերպարի հիշողության մեջ: Պետք է հաշվի առնել, որ Ուսամա Բեն Լադենը ոչ թե մարդ է, այլ բրենդ է: Ալ Կաիդան էլ է բրենդ. ինչ լինում է, ասում են. «Ալ Կաիդան է արել»: Նախկինում էդպես էր, իսկ հիմա նրանց համար ուրիշ մրցակից կա: Բայց մինչ այդ մրցակցի ի հայտ գալը՝ ինչ լինում էր, ասում էին՝ Ուսամա Բեն Լադենը, այսինքն՝ հակահերոսը, սատանան է մեղավոր: Ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ չնայած Բեն Լադենը գեղեցիկ մարդ է, բայց նրան առնչվող նկարները՝ առհասարակ, այնպիսի կերպարով էր ներկայացվում, որ ասես ի՛նքը հակաքրիստոսն էր՝ սատանայի աչքերով, սև մորուքով: Բնականաբար շինծու կերպար էր, բրենդ՝ չարի և բարու կռիվն ավելի պատկերավոր դարձնելու համար:

Վերոնշյալ ողջ նախապատրաստություններն արվում են, որպեսզի երեք ծովերի համակարգը դառնա միասնական համակարգ: Իսկ միասնական դարձնելու համար անհրաժեշտ է նախևառաջ՝ քաղաքական վերահսկողություն, երկրորդը՝ ռազմական ներկայություն և երրորդը՝ հոմոգենացում: Ու միայն առաջին հայացքից է թվում, թե մենք ծովերից այս կողմ ենք: Միայն քարտեզի վրա երևացող կապույտով չեն որոշվում ծովերի համակարգի սահմանները. ծովերի ավազաններն ու ծովային ենթահամակարգերը՝ Արաբական ծովը, Պարսից ծոցը, Սուեզի ջրանցքը և այլն, փոխկապակցված են միմյանց հետ: Այսինքն, այն ամենը, ինչը էլք ունի այդտեղ ու տրանսպորտային կոմունիկացիա է, իսկ տրանսպորտային կոմունիկացիան կա գրեթե ամենուր. այն վայրերը, որ անցանելի են մարդու համար, անցանելի են մնացած ամեն ինչի համար:

«Երեք ծովերի» համակարգի մեջ է մտնում նաև Ռուսաստանը: Այդ հանգամանքով է բացատրվում Ուկրաինայում

և Վրաստանում տիրող իրավիճակը և բազում այլ իրադարձություններ: «Երեք ծովերի» համակարգում են գտնվում անսահման քանակի գազային հոսքաշարեր, համացանցային մալուխներ, բայց դրանք բոլորը ղեկավարվում են մի կենտրոնից: Օրինակ, Պրահայի հյուրանոցներից մեկը զանգելիս կարող ես Տեխաս ընկնել, քանի որ հեռախոսային սերվերները վերահսկող հիմնական սերվերները գտնվում են Միացյալ նահանգներում:

«Երեք ծովերի» համակարգը հարուստ է նաև առևտրատնտեսական ուղիներով, որոնցից ամենաքննարկվողը «Մետաքսի ճանապարհն» է: Այս և մի շարք այլ նախագծեր խայծեր են, ստուգողական գաղափարներ, պրոյեկտներ, որոնք ոչ ոք չի սկսում անել, բայց այդ ծրագրերի մասին խոսվում է, կոնֆերանսներ են հրավիրվում, երկրների նախագահներ են հանդիպում միմյանց, ստորագրություններ են դնում: Պրոյեկտը դեռ չկա ու լինել/չլինելու հարցն էլ դեռ անհայտ է, բայց երբ մարդկանց մտքում ճանապարհը գծում ես, այդ ճանապարհով հետո ավելի հեշտ է ինչ-որ շոշափելի բան անցկացնելը: Պրոյեկտն, անհայտ է, թե երբ իրականություն կդառնա, բայց մարդկանց ուղեղում ասես այդ ճանապարհն արդեն գոյություն ունի:

Որևէ տարածաշրջանում, այդ թվում նաև «Երեք ծովերի» համակարգում ռազմական ներկայության համար շատ կարևոր են խարիսխները, որոնք էականորեն տարբերվում են «soft power» կոչվածից: Խարիսխները, այսինքն այն, ինչը հողի վրա է, «soft power» չէ, դեսպանատունը, ռազմական խարիսխը «soft power» չեն: Այս խարիսխները ազդակներ են ստանում, տարածում են այդ ազդակներն ու աստիճանաբար իրենց շուրջ ընդլայնում ազդեցության գոտին:

«Երեք ծովերի» համակարգը ամենահարուստ տարածաշրջանն է նավթի-գազի պաշարներով. Միջերկրական

ծովի, Կասպից ծովի և «Middle East»⁹ կոչվածի գրեթե ամբողջ ռեսուրսը կուտակված է այստեղ: Նավթամուղների ու գազամուղների այս համակարգը շատ մեծ խտություն ունի, որի մի մասն էլ կապված է մի շարք դեռևս չիրականացած նախագծերի հետ՝ Նաբուկո, Կապույտ հոսք և այլն: Այս համակարգում նաև խտացած են բազում համացանցային մալուխներ:

Տարածաշրջանում տարբեր ուժերի ռազմական ներկայությունը նույնպես խիտ աշխարհագրություն ունի:

Այս երեք ծովերի համակարգից միասնական ընդհանուր համակարգ ստեղծելու նպատակով տարբեր ծրագրեր են ձևավորվել, որոնց տրվել են ամենատարբեր անվանումներ: Ծրագրի համատեքստում փորձ է կատարվել այդ ծովերը իրար կապել: Այդպիսի ծրագրեր գործում են նաև ներկայում, մասնավորապես ստեղծվել են մի շարք ծրագրեր, որոնք տարածաշրջանը մեկ քաղաքական, տնտեսական գոտի են դարձնելու, դրանք են

1. Մեծ Մերձավոր արևելք
2. Մետաքսի մեծ ճանապարհ,
3. Ընդլայնված Եվրոպա,
4. Իսլամական, սունիական ումմա,
5. Շիայական գոտի,
6. Եվրասիական տնտեսական միություն,
7. Արևելյան գործընկերություն:

«Արևելյան գործընկերություն» ծրագրով Եվրամիությունը իր շահերի դիտանկյունից երկու կարևոր խնդիր է լուծում: Նախ, մոտենում է ռեսուրսներին և բուֆերային գոտի է ստեղծում, որ իր տարածքը ապահովագրի այս տարածաշրջանի վտանգավոր

⁹«Միջին Արևելք»

տարբերի ներհոսքից: Պետք է նշել, որ «Ընդլայնված Եվրոպա» գաղափարով շատ տարբեր երկու ծրագիր գոյություն ունի. մեկն ունի Ամերիկյան ծագում և կոչվում է «Վինիպեգից¹⁰ Վլադիվոստոկ», մյուս ծրագիրը եվրոպական ծագում ունի և կոչվում է «Լիսաբոնից Վլադիվոստոկ»:

«Մեծ Մերձավոր Արևելք» ծրագրի մեջ է մտնում Ղազախստանը, Հարավային Ռուսաստանը՝ իրենց բոլոր «խախուտ, փափուկ, ենթաստամոքսային գեղձերով»: Մետաքսի Մեծ ճանապարհն էլ կապված է այս «երեք ծովերի համակարգի» հետ: Այդ համակարգի հետ են կապված Իսլամական Մուննիական գոտին ու շիայական գոտին: Պետք է նշել, որ Ադրբեջանը մասամբ է մտնում շիայական պրոյեկտի մեջ, քանի որ անաստված նախկին սովետական մարդիկ են:

Տարածարջանի երկրների հետ Եվրոպան ու Ամերիկան լուրջ հակասություններ ունեն ազատ առևտրային պայմանագրեր կնքելու հարցում: Ամերիկացիները այդ գաղափարի ջատագովներն են, իսկ եվրոպացիները՝ այնքան էլ ոգևորված չեն: Եվրոպացիների այս մոտեցումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Չինաստանը իր տնտեսությամբ հավասարվել է Միացյալ Նահանգներին, բայց աշխարհում արտահանմամբ և ներկրմամբ միայն Եվրամիությունն է, որ գերազանցում է Միացյալ Նահանգներին:

«Երեք ծովերի համակարգում» շատ են նաև կրոնական խնդիրները, էթնիկական, լատենտ կոնֆլիկտները (պետք է տարբերակել լատենտ ու սառած կոնֆլիկտները. լատենտ կոնֆլիկտը չդրսևորված կոնֆլիկտն է, կոնֆլիկտ, որը գոյություն ունի, բայց իրեն չի դրսևորում): Տարածաշրջանում կարևոր

¹⁰ Քաղաք Կանադայում

նշանակություն ունեցող կրոնական հակամարտությունների բազմաթիվ թեժ կետեր կան: Հակամարտությունների նշանակությունը պայմանավորված է նրանով, որ դրանք կարող են խանգարել այն ուժերին, որոնք կարծես թե սկսում են հաղթանակի հասնել: Մեխանիզմը պարզ է. խցանում ես ընդհանուր համակարգը, ստեղծում ես մի կոնֆլիկտ և այլևս ոչինչ չի աշխատում այդ կոնֆլիկտի շուրջը, ամեն ինչ ընդհատվում է: Եվ սա վերաբերում է բոլոր կոնֆլիկտներին, որովհետև մարդիկ միշտ չէ, որ բանական էակներ են. «Հոմո սափիենս» լինելը չի նշանակում, որ դու մտածում ես, այլ ընդամենը, որ հնարավորություն ունես մտածելու, որից մենք, ցավոք սրտի, շատ հաճախ չենք օգտվում: Տարածաշրջանը ղեկավարելու գործիք է հանդիսանում կոնֆլիկտի աշխուժացումը, կամ կոնֆլիկտի այն մակարդակի բերելը, որ դա կոչվի այսպես՝ «button conflict», «սեղմովի կոնֆլիկտ»: Ես սեղմում եմ՝ կոնֆլիկտը սկսվում է, թողնում եմ՝ դադարում է: Այդպիսի կոնֆլիկտի ձևափոխումը, «սեղմովի» մակարդակի բերելը բավականին հեշտ է և առանձնապես ծախս չի պահանջում, այսինքն ռեսուրսատար չէ, ինչը շատ կարևոր է: Ղարաբաղի կոնֆլիկտն էլ այդպիսին է: Բայց Ղարաբաղի հակամարտության մեջ շահեր ունեցողների թիվը մեծ է ու «կոճակը» սեղմելու հնարավորությունը մի կենտրոնի ձեռքերում չէ, ինչը բարդացնում է կոճակի օգտագործումը: Ղարաբաղի հակամարտության դիտանկյունից բարենպաստ հանգամանք է նաև այն փաստը, որ Արևազիայի ու Հարավային Օսիայի խնդիրը որոշ ժամանակով միջնաժամկետ լուծվել է: Այնտեղ առանձնապես շահագրգռվածություն չկա խոշոր խաղացողների տեսանկյունից և այնտեղ այդ «սթեյքհոլդերները» իրենց մասնաբաժինները տեղափոխել են այլ կոնֆլիկտների մեջ, օրինակ, մի մասը հայ-թուրքականի մեջ: Նման պայմաններում

հնարավոր չէ հասնել կոնսենսուսի: Իսկ նման կոնֆլիկտները առանց կոնսենսուսի իրականում լուծում չեն ստանում, ստանում են ժամանակավոր լուծում, որը կարող է լինել կովի տեսքով. մեկը իր վրեժը լուծում է, մյուսը սկսում է ուժ հավաքել, որ իր հերթին ինքն իր վրեժը լուծի, այսինքն՝ սա անընդհատ կրկնվող պրոցես է ու հարցը վերջնական լուծում չի ստանում: Վերջնական լուծումը հնարավոր է երկու ձևով, և միայն ժողովրդավարական պայմաններում: Լուծումներից մեկը ռեֆերենդումն է: Կոնֆլիկտը լուծած ռեֆերենդումի օրինակ է Շոտլանդիայի անջատումը. մարդ չեն սպանել, ուրեմն լուծվել է կոնֆլիկտը: Ֆրանսիայում Սաարբրյուկենի լուծումը ժամանակավոր էր, որովհետև այնտեղ կռիվ էր և միայն երրորդ ուժի միջամտությամբ հնարավոր եղավ դադարեցնել կռիվը: Այսինքն, լուծման առաջին եղանակը ռեֆերենդումն է. Քվեբեկի օրինակը, Սաարի օրինակը: Սաարը միակ տարածքն է թերևս, որ ռեֆերենդումի արդյունքում առանց կովի Ֆրանսիայից անցավ Գերմանիային: Երկու պետությունները համաձայնվեցին ընդունել բնակչության կամքը: Ի՞նչ է պահանջվում, որ ռեֆերենդումն ու դրա արդյունքում կոնֆլիկտի լուծումն իրականացվի: Պահանջվում է քվեարկողների վստահությունը դեմոկրատական պրոցեդուրաների նկատմամբ: Այսինքն՝ ես վստահ եմ, որ քվեարկելու են միայն նրանք, ովքեր իրավունք ունեն քվեարկելու, և ես վստահ եմ, որ քվեարկածների ձայները ճիշտ են հաշվարկվելու: Քվեբեկում հիսուն տոկոսից մի քիչ ավել մարդ էր քվեարկել Կանադայի կազմում մնալու օգտին: Եվ մնաց: Դեմոկրատական պրոցեդուրան չափազանց կարևոր բան է և վստահությունը դրա նկատմամբ նույնպես շատ կարևոր է:

Արևմտյան Սահարայի օրինակը լրիվ հակառակն է. արդեն երեք տասնամյակից ավելի է՝ կա ՄԱԿ-ի որոշումը ռեֆերենդում անցկացնելու վերաբերյալ, բայց ռեֆերենդում չի կազմակերպվում

մի պարզ պատճառով. երեք շահագրգիռ պետությունները անընդհատ ընտրողների ցուցակները, կազմում են այնպես, որ իրենց կողմնակիցների թիվը շատ լինի: Իսկ անապատային պայմաններում, որտեղ բնակչության զգալի մասը քոչվոր է, շատ դժվար է ճշգրիտ հաշվարկներ անելը, արդյունքում ոչ ոք չի վստահում ոչ մի կողմի հաշվարկներին ու ցուցակներին ու ռեֆերենդումը իրականություն չի դառնում:

Կոնֆլիկտների լուծման երկրորդ ձևը կոնֆլիկտի տրանսֆորմացիան է. ամենավառ օրինակը՝ Եվրամիության ստեղծումն է, երբ Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև դարավոր, կոնֆլիկտը տրանսֆորմացիայի միջոցով լուծվեց: Ե՛վ այսօր և՛ առնվազն կանխատեսելի ապագայում, ֆրանկո-գերմանական նոր պատերազմ չի սպասվում:

Իսկ Եվրամիության ստեղծման պատմությունը հետևյալն է. Ժան Մոնե անունով մի հանճարեղ մարդ ասաց. «Այսպես չի կարելի, էլի կռվելու ենք շուտով»: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը նոր էր վերջացել, իսկ Մարշալի ծրագիրը իրականացնելու հետ կապված Մոնեն տեսնում էր, որ խնդիր կա: Ֆրանսիացիները թույլ չէին տալիս, որ գերմանացիները օգտվեն ածուխից ու երկաթի հանքերից¹¹՝ երկաթաքարից, որոնք իրենց հսկողության տակ են: Գերմանացիներն էլ դժգոհում էին, քանի որ առանց այդ ռեսուրսների դժվար էր լինելու քարուքանդ եղած իրենց երկիրը վերականգնել: Մոնեն այս իրավիճակում երկու բան է առաջարկում. նախ, ածուխը և երկաթաքարը տալ վերպետական մակարդակի ինստիտուտի, և երկրորդ, այդ ինստիտուտը չալիտի լինի այնպիսին, ինչպիսին Ազգերի լիգան էր, որտեղ

¹¹ Պատճառն այն է, որ այս ժամանակաշրջանում գենքերի արտադրությունը ամբողջությամբ պողպատի վրա էր հիմնված

յուրաքանչյուրը իր ազգային մանդատով էր գալիս: Մոնեի առաջարկած ինստիտուտում պաշտոնոյան ազգային պատկանելիություն չպիտի ունենար: Երկրները ներկա են, բայց պաշտոնյաները երկիր չեն ներկայացնում: Այդ երկու մոտեցումներն են լուծում կոնֆլիկտը: Շատ դժվար պրոցես է, բայց եվրոպացիներին հաջողվեց դա անել: Կոիվ չկա, ուրեմն հասան իրենց նպատակին:

Երբ նայում ես Սև ծովին այսօր, ապա տեսնում ես, որ նրա ավազանում գտնվող Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի երկիր է, մի եզրը՝ ծովեզրը, ամբողջը ՆԱՏՕ է. Բուլղարիայում և Ռումինիայում ՆԱՏՕ-ի ռազմական խարիսխներ կան, Վրաստանում, որտեղ ՆԱՏՕ-ի արդեն մեծ կենտրոն և փոքրիկ կառույցներ են տեղադրված, կարծես թե ռազմածովային խարիսխի մասին են վկայում, մի փոքր մաս Աբխազիայի ծովն է, որն էլ ՆԱՏՕ չէ, ռուսական է, մի փոքր մաս Նովոռոսիյսկի մասն է, որը ռուսական է, բայց որը պիտանի չէ, որովհետև այնտեղ խորը նավահանգիստ չես կարող կառուցել, այսինքն՝ մեծ ռազմական նավեր, մեծ տանկերներ, մեծ օվկիանոսային նավեր այնտեղ չես կարող բերել: Իսկ դա նշանակում է, որ դու այնտեղից չես էլ կարող հանել նման տիպի նավեր, ինչը շատ ավելի կարևոր է: Ի տարբերություն՝ Սևաստոպոլի (ու այս հանգամանքը սերտորեն կապված է Ղրիմի հիմնահարցի հետ), Դոնեցկում, Լուգանսկում և այլուր տեղի ունեցող իրադարձությունները պենք բեն Ռուսաստանին: Իհարկե, Ռուսաստանի համար կարևոր էր, որ Ուկրաինան չընկնի արևմտյան ուժերի ազդեցության տակ: Բայց դա այլևս էական նշանակություն չունի այն պահից, երբ Ռուսաստանը հասկացավ, որ եվրաստցացման ճանապարհը անխուսափելի է, և որ Յանուկովիչը այն մարդը չէ, ով կկարողանա ինչ-որ խնդիրներ լուծել այնտեղ, որ Ռուսաստանի հենարանը այնտեղ շատ թույլ է և

սահմանափակ է իր ազդեցությամբ: Այս իրադրության մեջ Մոսկվայի հիմնական նպատակները բնեռվեցին Ղրիմի վրա, Սևաստոպոլի նավահանգստի վրա, որովհետև հասկանալի էր՝ երբ գալիս են պրոտարևտյան ուժեր, ապա Սևաստոպոլի պայմանագիրը ոչնչացվում է, ռուսական նավերը այլևս բազա չեն ունենում: Սևաստոպոլում ռազմածովային խարխիս չունենալը Ռուսաստանի համար հղի է ողբերգական հետևանքներով, որովհետև այդպիսով Մոսկվան զրկվում է դեպի Միջերկրական ծով ելքից: Այսինքն, այսպիսով այս երեք ծովերի համակարգում երկու ծովերի բացարձակ վերահսկողությունն ընկնում է ՆԱՏՕ-ի ձեռքը, ինչը Ռուսաստանը, բնականաբար, չի ցանկանում, որովհետև այդ համակարգի երրորդ օջախի՝ Կասպից ծովի ճակատագիրն ավելի կանխորոշված է, աֆրո-արևմտյան ուժերի, վերահսկողության հաստատման հնարավորության իմաստով: Թեև Կասպից ծովի վերահսկողության համար պայքարում է նաև մի ուժ, որ ներկայություն ունի արդեն Միջերկրական ծովում՝ Չինաստանը:

Այս համատեքստում է, որ Ուկրաինայի հետ կապված բոլոր պրոցեսները միտված են Ղրիմի անկախությանը, կամ Ղրիմի՝ Ռուսաստանի մաս կազմելուն, կամ առնվազն Սևաստոպոլի վրա իշխանության պահպանմանը՝ դեպի Արմյանսկ ելքով, որպեսզի Ռուսաստանի հետ ցամաքային կապ ստեղծվի: Այս իրավիճակը շատ նման է Լաչինի խնդրին: Սա Ռուսաստանի մինիմում խնդիրն է, իսկ մաքսիմում խնդիրը՝ ինչքան հնարավոր է մեծ տարածքներ վերահսկողության տակառնելն է: Իրականում, պաշտոնական Ռուսաստանի բառապաշարից «Луганская Народная Республика», «Донецкая Народная Шахтерская Республика» եզրերը շատ վաղուց մաքրվել են: Այսինքն՝ ծրագրի մասին նույնիսկ խոսք չկա, հասկանալի պատճառով. իրենք բանակցում են: Իսկ երբ

բանակցային գործընթացից դուրս ես գալիս այդպիսի սադրող եզրեր օգտագործելով, ապա ոչ մի արդյունքի չես կարող հասնել:

Միրիա. Միրիայում, եթե ռուսական ռազմական միջամտությունը չլիներ, այն էլ շատ ուշացած, ապա ծայրահեղական իսլամական ուժերը արդեն գրավում էին Դամասկոսը: Եթե Դամասկոսը գրավվեր, Ռուսաստանը կորցնում էր իր միակ ռազմական բազան Միջերկրական ծովում: Դա Լաթակիայի մոտակայքում գտնվող բազան է: Միրիան շահերի շատ հետաքրքիր կծիկ է:

Այս համակարգում Սովետական միության նախկին ազդեցությունից այլևս ոչինչ չկա: Ոչի՛նչ: Ութսունական թվականներին Լիբիայում քսանութ հազար սովետական մարդ էր աշխատում՝ մեծ մասը զինվորականներ, բայց նաև նավթ էին ման գալիս, գազ էին ման գալիս, մելիորացիայի վրա էին աշխատում, զբաղված էին տարբեր ոլորտներում, բայց հիմնականում ռազմական ոլորտում: Այսօր նախկին Խորհրդային տարածքից ոչ մի մարդ չկա Լիբիայում. վարձկան զինվորներ կան, բայց նրանք քիչ են ու ազգային պատկանելություն իրականում չունեն:

Ռուսական ազդեցությամբ որոշակի չափով մնացել է միայն Միրիան, ինչ-որ չափով Ալժիրի հետ: Եգիպտոսի հետ հարաբերությունները դիտարկելիս պիտի հիշենք, որ Անվար Սադատն ամբողջ սովետական համակարգն այնտեղից դուրս վռնդեց՝ մասնագետներով, ռազմական մասնագետներով և այլն: Նույնիսկ դեսպանատանը ընդամենը երեք դիվանագետի իրավունք էր տրվել, եգիպտացիներն էլ երեք դիվանագետ ունեին Մոսկվայում: Սադատի սպանությունից հետո Հոսնի Մուբարաքը աստիճանաբար, շատ դանդաղ քայլերով, բայց սկսեց վերականգնել այդ հարաբերությունները, որովհետև ամերիկյան ազդեցությունը այնտեղ չվիճարկվեց: ԱՄՆ-ն երկուսուկես

միլիարդ դոլար դրամական օգնություն էր տալիս Եգիպտոսին՝ չհաշված մյուս տեսակի բոլոր օգնությունները. եգիպտացիներն ասում էին, որ. «Ամեն երրորդ հացը, որը թխվում է Եգիպտոսում՝ եգիպտական է, իսկ երկուսը ամերիկյան»: Քեմփ-Դեյվիդի և Սինայի հետ կապված խնդիրները Եգիպտոսը դրեցին արաբական ումմայից դուրս, և մինչև հիմա Եգիպտոսը իր՝ ումմայի լիդերի դերը, որն ուներ Աբդ-Էլ Նասերի ժամանակ, չի կարողացել դեռ վերականգնել:

Ազգային արաբական ումմայի կառուցման առումով Սիրիան չկատարեց այդ դերը Իրանի, Իրաքի հետ անընդհատ պայքարում. երկու կուսակցություն էր՝ սիրիական և իրաքյան, և այս կուսակցությունները ռիսերիմ թշնամի էին և ամեն մեկն իր գաղափարախոսությունն էր առաջ տանում, բայց իհարկե սիրիացիները շատ ավելի ազդեցիկ էին մի շարք պատճառներով: Նախ և առաջ այն պատճառով, որ բանալիի դեր էին կատարում արաբա-իսրայելական հակամարտության մեջ: Հաֆեզ ալ-Ասադը ավերակ վիճակում ստացած Սիրիան դարձրեց լուրջ ազդեցիկ և բավականին բարձր սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ ունեցող երկիր: Սիրիայում հազարամյակներով եղել են տարբեր էթնիկական խմբեր, ու կրոնական ուղղություններ, և այսօր Սիրիայում կարելի է գտնել ցանկացած քրիստոնեական ու մուսուլմանական ուղղություն: Այս խմբերի խաղաղ, առանց բախումների համակեցությունը, ապահովվում էր միայն կուռ պետական համակարգի մշտական վերահսկողության պայմաններում, որը երբեմն դիմում էր նաև շատ կոշտ միջոցների, ինչպես հազար ինը հարյուր ութսուներկու թվականին, երբ ուղղակի ջախջախեց «Մուսուլման եղբայրների» ապստամբությունը:

Եվ Սիրիան, իհարկե, լրջագույն կապող դերակատարություն ուներ արաբական հասարակության ամբողջականությունը

ապահովելու մեջ: Մյուս կողմից՝ խաղաղ համակեցության հոյակապ մի պատկեր էր, շատ անվտանգ երկիր: Երկրում սպանություն, գողություն գրեթե չկար, սպանությունները տեղի էին ունենում խանդի հողի վրա տաքարյուն լինելու պատճառով, սակայն հանցագործությունների որակը և տեսակը նույնպես տարբերվում էր նրանից, ինչ կար Սովետական Միությունում կամ արևմտյան երկրներում: Սպանություն, գողություն համարյա չկար: Այստեղ սպանություն տեղի էր ունենում միայն խանդի հողի վրա Սիրիան նաև չափազանց կարևոր տրանզիտային դիրք ունի: Բացի նրանից, որ բավական մեծ նավթի և գազի պաշարներ ունի, ծովեզրի մոտ հայտնաբերվեցին գազի նոր պաշարներ, Սիրիան նաև խոչընդոտում էր այնպիսի մեզա-պրոյեկտի իրականացմանը, ինչպիսին Կատարից դեպի Իսրայել և դեպի Եվրոպա գազի տեղափոխումն է: Իսկ Կատարը ամենախոշոր գազի պաշարներ ունեցող երկրներից մեկն է: Նույնը կապված է Օմանի հետ: Եվ բազմաթիվ այլ ծրագրեր: Այսինքն, Սիրիան հանգուցային գոտի է և կարևորագույն ռազմավարական նշանակություն ունի շիական գոտին պահելու-պահպանելու մեջ:

Սիրիայի հետ կապված տարբեր երկրներ բազմաթիվ ու բազմատեսակ նպատակներ ունեն: Միացյալ Նահանգների հիմնական նպատակն այն էր, որ Սիրիայի քաղաքական թուլացման հետևանքով ամբողջ հարավ-արևելյան Միջերկրական ծովն ընկնի Ամերիկայի և ՆԱՏՕ-ի ազդեցության տակ, ինչը շատ կարևոր հանգամանք է:

Երկրորդ նպատակն այն է, որ շիական գոտին փշրվի, քանդվի: Թուրքիայի նպատակների շարքում դա, սակայն, տասներորդական է: Ալավիական փոքրամասնության գերիշխող դերը Սիրիայում ոչնչացնելուց հետո թուրքերը հնարավորություն և մտադրություն ունեին իրենց կողմից նշանակված սուննիական որոշակի խմբի ներկայությամբ իշխանություն ստեղծել: Դա նշանակում է, որ

Միրիան դառնում էր խամաճիկ Թուրքիայի ձեռքում: Իսկ դա իր հերթին նշանակում էր, որ Թուրքիան տասնապատկում է իր ազդեցությունը, մի շարք պատճառներով, որպես արդեն բազմատարածաշրջանային-մեգատարա-ծաշրջանային երկիր, երեք ծովերի հետ կապված, մյուս կողմից, որպես ՆԱՏՕ-ի մի թևի ամենախոշոր, (ՆԱՏՕ-ի երկրորդ բանակն է Թուրքիայի բանակը), ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչ:

Սաուդյան Արաբիան երկու մրցակից ունի ամբողջ տարածաշրջանում՝ Եգիպտոսը չհաշված: Մրցակից է նախ և առաջ Իրանը, և երկրորդը՝ Թուրքիան: Միրիայում սալաֆիական ռեժիմ հաստատելով՝ Սաուդյան Արաբիան ապահովում էր իր գերակշռությունը, իր ավելի մեծ ազդեցությունը իր երկու հիմնական մրցակիցների դեմ:

Չինաստանը հսկայական շահեր ունի մերձավորարևելյան տարածաշրջանում, որոնք խաչվում են և հակասության մեջ են մտնում մյուս խաղացողների հետ (ԱՄՆ, Ռուսաստան):

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ТЕНДЕЦИИ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ «ТРЕХ МОРЕЙ»

Резюме

Давид Оганесян
dhovhannisyan@ysu.am

Ключевые слова: *теория «Трех морей»; аналитическая модель; мегарегион; мегапроект; Южный Кавказ; Ближний Восток; Россия; Крым; США; Китай*

Теория «Трех морей» это аналитическая модель, при помощи которой можно с высокой точностью проанализировать возможные развития в мегарегионе. В систему «Трех морей» входит мегарегион

формируемый Черным морем, Средиземным морем и Каспийским морем.

В статье рассматриваются причины формирования мегарегиона как одной системы и анализируются политические и экономические события мегарегиона в контексте системы трех морей. Революции и гражданские войны, геополитика и политика энергоресурсов, западные сверхдержавы и их восточные антагонисты, ситуация в Сирии, вопрос Крыма, конфликты Южного Кавказа и тд., все эти темы в статье представлены в контексте логики системы трех морей

REGIONAL TENDENCIES IN THE CONTEXT OF “THREE SEA’S THEORY”

Resume

David Hovhannisyan
dhovhannisyan@ysu.am

Key words: *“Three seas theory”, analytical model, mega region, mega project, The South Caucasus, Middle East, Russia, Crimea, USA, China*

“The three-sea’s theory” is an analytical model which helps to predict and analyze the possible developments of the mega region. The system of “Three seas” consists of a mega region formed by Black, Mediterranean and Caspian seas.

This article discusses the reasons of formation of the mega region as one system, and analyzes the political and economic developments in the mega region in the context of “three seas theory”. Revolutions and civil wars, geopolitics and energy policy, the Western superpowers and their Eastern antagonists, situation in Syria, the Crimean issue, the conflicts of South Caucasus and so on: all these topics are presented in the article in the context of the logic of “three sea’s system”.

**ԲԱԲ ԱԼ-ՄԱՆՂԵՔԻ ՆԵՂՈՒՑԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ «ԵՐԵՔ
ԾՈՎԵՐԻ» ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

Հայկ Քոչարյան
hkocharyan@ysu.am

*Քանայի բառեր՝ Բաբ Ալ-Մանղեք, «Երեք ծովերի համակարգ»,
ածխաջրածնային ռեսուրսներ, ստորջրյա մալուխներ,
Ջիբութի, Քամփ Լեմոնիեր, ԱԹՍ*

Բաբ Ալ-Մանղեքի նեղուցը, որը կապում է Կարմիր ծովը Հնդկական օվկիանոսի հետ, համաշխարհային ածխաջրածնային ռեսուրսների փոխադրման տեսանկյունից իր նշանակությամբ երրորդ կարևոր հանգույցն է Մալակայի և Օրմուզի նեղուցներից հետո: Հողվածի նպատակն է քննարկել Բաբ Ալ-Մանղեքի նեղուցի կոմունիկացիոն հնարավորությունները և նրա հանգուցային նշանակությունը «Երեք ծովերի համակարգում»:

Բաբ ալ-Մանղեքի կոմունիկացիոն նշանակությունը

Բաբ Ալ-Մանղեքի նեղուցը, կապելով Կարմիր ծովը Հնդկական օվկիանոսի հետ, դառնում է կարևոր օղակ Միջերկրական ծովով և Սուեզի ջրանցքով Կարմիր ծով դուրս եկող միջազգային կոմունիկացիոն հնարավորությունների իրականացման համար:

Բաբ Ալ-Մանղեքի նեղուցի լայնությունը ամենանեղ հատվածում մոտ 29 կմ է, բացի այդ Բարիմ (Մայյուն) կղզին այն բաժանում է երկու միջանցքի, որից արևելյանի լայնությունը չի գերազանցում 3,5-4 կմ: Միջազգային նավագնացության համար օգտագործվում է միայն արևմտյան միջանցքը, որի լայնությունը

մոտ 25-26 կմ է: Պետք է նշել, որ նավագնացության համար առանձնացված է երկուական 2 մղոն լայնությամբ ծովուղի՝ յուրաքանչյուր ուղղությամբ մեկական: Ծովուղու առավել ծանծաղ հատվածը մոտ 190 մետր է: Պատմության ընթացքում նավագնացության կազմակերպումը այս նեղուցում բավականին դժվար ու վտանգավոր է եղել, ինչի վկան է դարերի ընթացքում նեղուցին արաբների կողմից տրված «Լացի/ողբի դոներ» անվանումը:

Բաբ ալ -Մանդեբի ջրերը ողողում են Եմենի, Էրիթրեայի և Ջիբութիի ափերը: Պետք է նաև նշել, որ վերոնշյալ պետությունների տարածքային ջրերում են գտնվում մոտ մեկ տասնյակի հասնող կղզյակներ ու հրվանդաններ, որոնք հնարավորություն են տալիս այս պետությաններից յուրաքանչյուրին որոշակի ազդեցություն ունենալ և լուրջ դերակատարություն ստանձնել Բաբ Ալ-Մանդեբի շահագործման անվտանգության հարցում: Հաճախ կղզիների հանդեպ վերահսկողություն սահմանելը պատճառ է դառնում սահմանային ընդհարումներին: Վերջին լուրջ ընդհարումը արձանագրվել է 2008 թվականին Ջիբութիի և Էրիթրեայի միջև Դոմեյրա կղզյակների շուրջ²:

Միջազգային առևտուր/ապրանքաշրջանառություն

Եվրոպայի և Ասիայի միջև ծովային առևտրի գրեթե ողջ ծավալը իրականացվում է Միջերկրական ծով – Սուեզի ջրանցք –

¹ Աշխարհագրական տվյալների մասին առավել մանրամասն տե՛ս Словарь географических названий зарубежных стран / отв. ред. А. М. Комков. 3-е изд., М. : Недра, 1986, с. 31.

² Մանրամասն տե՛ս Berouk Mesfin, The Eritrea-Djibouti border dispute, Institute for Security Studies, Situation Report, 15 September 2008

Կարմիր ծով – Բաբ ալ-Մանդեբի նեղուց ճանապարհով: Տարբեր գնահատականներով Բաբ ալ-Մանդեբի նեղուցով տարեկան անցնում է մոտ 700 մլրդ ԱՄՆ դոլարին համարժեք ապրանք³, դարձնելով այն համաշխարհային առևտրի կարևորագույն հանգույցներից մեկը:

ԱՄՆ Էներգիայի Ինֆորմացիոն Ադմինիստրացիայի տվյալների համաձայն 2013 թվականի համաշխարհային նավթարդունաբերության արտադրանքի 63%-ը (56.5 մլն տակառ/օր) տեղափոխվել է ծովային ճանապարհներով⁴:

Վերջին տարիների ընթացքում նավթի և նավթամթերքների փոխադրումը Բաբ ալ-Մանդեբի նեղուցով աճել է: 2010 թվականին փոխադրվել է գրեթե 2,7 մլն տակառ/օր, իսկ 2014 թվականի տվյալներով այդ փոխադրումները եղել են մոտ 4,7 մլն տառակ/օր ծավալների հասնող⁵: Նավթի փոխադրումների ծավալների աճը պայմանավորված է եղել իրաքյան նավթի Եվրոպա արտահանման ծավալների աճով: Ի տարբերություն նավթի և նավթամթերքի տարանցման մեծացմանը՝ վերոնշյալ ժամանակահատվածում հեղուկ բնական գազի տեղափոխման ծավալները անկում են արձանագրել, որը պայմանավորված է մերձավորարևելյան խոշոր մատակարարներից Քաթարի դեպի Եվրոպա արտահանման ծավալների նվազման հետ⁶:

³ Shay Sh., The Battle over the Bab al Mandab Straits, 9/10/2016, <http://www.israeldefense.co.il/en/content/battle-over-bab-al-mandab-straits> (05.11.2016)

⁴ World oil transit chokepoints critical to global energy security, December 1, 2014 <http://www.eia.gov/todayinenergy/detail.cfm?id=18991&src=email> (10.11.2016)

⁵ Oil trade off Yemen coast grew by 20% to 4.7 million barrels per day in 2014, April 23, 2015 <http://www.eia.gov/todayinenergy/detail.cfm?id=20932> (13.11.2016)

⁶ Նույն տեղում:

Նավթի և նավթամթերքի տեղափոխման ծավալներ մլն տակառ/օր 2010-2014⁷					
	2010	2011	2012	2013	2014
Բաբ ալ-Մանդեբ	2,7	3,4	3,7	3,8	4,7

Այս տվյալներից կարելի է տեսնել, որ Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցի կարևորությունը գնալով աճում է:

Հեռահաղորդակցություն

Եվրոպան Ասիային կապող անդրծովյան մալուխները, որոնցով տվյալների փոխանակում է իրականացնում անմիջապես մոտ չորս տասնյակ երկիր, իսկ միջնորդավորված կերպով դրանցից օգտվում են չորս մայրցամաքի խորքային պետությունները, անցնում են Բաբ ալ-Մանդեբի նեղուցով⁸: Այդ մալուխների մի մասը շահագործվում են մասնավոր կազմակերպությունների, իսկ մյուս մասը համընկերությունների կողմից:

Հարավարևելյան Ասիան Մերձավոր Արևելքով Արևմտյան Եվրոպային (SEA-ME-WE) կապող ներկայում գործող չորս մալուխները անցնում են Բաբ Ալ-Մանդեբով, ինչպես նաև նախատեսված է մինչև 2017 թվականը շահագործման հանձնել Ավստրալիան Եվրոպային կապող հինգերորդ մալուխ, որն ըստ նախագծի նույնպես անցնելու է Բաբ Ալ-Մանդեբով: SEA-ME-WE նախագծի պատմությունը սկսվել է 1985 թվականից՝ անցնելով մի քանի թարմացումներ և համալրվելով նոր մալուխներով:

⁷ Տվյալների համար աղբյուր են ծառայել ԱՄՆ Էներգիայի Միջազգային ադմինիստրացիայի զեկույցները:

⁸ Submarine Cable Map 2016, <http://submarine-cable-map-2016.telegeography.com/> (14.11.2016)

Համանանուն նախագծի երրորդ մալուխից սկսած Արևմտյան Եվրոպան Հեռավոր Արևելքի հետ կապող այս մալուխը դառնում է հեռահաղորդակցության հիմնական զարկերակը:

SEA-ME-WE-3 մալուխի երկարությունը մոտ 39000 կմ է, իսկ հզորությունը՝ 8x2.5 Gbps: Այն անցնում է 33 երկրներով, կապում է 4 մայրցամաք և ունի 39 ցամաքային հանգույց: Բար Ալ-Մանդեբի անմիջապես հարևանությամբ ցամաքային հանգույցը տեղակայված է Ջիբութիում, իսկ մյուս մոտակա հանգույցը սաուդական Ջեդդայում է: SEA-ME-WE-3 համարվում է աշխարհում ամենաերկար ստորջրյա մալուխը⁹:

2005 թվականին շահագործման է հանձնվում SEA-ME-WE-4 մալուխը (հզորությունը՝ 2x64x10Gbps), որը Հարավարևելյան Ասիան կապում է Հնդկական թերակղզու և Մերձավոր Արևելքի միջոցով Եվրոպայի հետ (Ֆրանսիա): Մոտ 18000 կմ երկարության այս մալուխն ունի 17 ցամաքային հանգույց և մեկ ցանցի մեջ է միավորում մոտ 15 պետություն: Բար Ալ-Մանդեբի մոտակա հանգույցը գտնվում է սաուդական Ջեդդայում¹⁰:

Բար Ալ-Մանդեբի նեղուցով է անցնում շինարարության փուլում գտնվող SEA-ME-WE-5 մալուխը (երկարությունը՝ մոտ 20000 կմ), որն ի տարբերություն նախորդների գերաբազ է և նախագծային հզորությունը 3x80x100Gbps է: Այս մալուխը նախատեսված է Եվրոպան Մերձավոր Արևելքով Ավստրալիային կապելու համար¹¹: SEA-ME-WE-5 մալուխի ցամաքային

⁹ Մանրամասն տե՛ս՝ <http://www.smw3.com/smw3/SignIn.aspx> (14.11.2016)

¹⁰ Մանրամասն տե՛ս՝

https://www.seamewe4.net/commonhtm.jsp?htm=htm/about_us.htm (14.11.2016)

¹¹ Մանրամասն տե՛ս՝ <http://www.seamewe5.com/about/seamewe-history/> (14.11.2016)

հանգույցները Բաբ ալ-Մանդեբի ավազանում պետք է տեղեկայվեն են եմենյան ալ-Հուդայդայում և Ջիբութիում¹²:

Մյուս երկու կարևոր մալուխները՝ Flag Europe Asia (FEA) և FALCON, պատկանում են մասնավոր Global Cloud Xchange կազմակերպությանը: Եվրոպան Ասիային կապող FEA-ն իր երկարությամբ երկրորդ ստորջրյա մալուխն է՝ մոտ 28000 կմ: Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցին մոտակա ցամաքային հանգույցը նույնպես գտնվում է սաուդական Ջեդդայում¹³: FALCON -ը (երկարությունը՝ մոտ 10000 կմ) կապում է եգիպտական Սուեզը հնդկական Մումբայի հետ: Այս մալուխի կարևորություններից է նաև այն, որ վերջինս պարուրում է Արաբական թերակղզին և ծառայում է հեռահաղորդակցության մալուխ նաև Ծոցի երկրների համար: Բաբ Ալ-Մանդեբի մոտակա ցամաքային հանգույցը գտնվում է եմենյան Ալ-Հուդայդայում¹⁴:

SEACOM/Tata TGN-Eurasia մալուխը (երկարությունը՝ մոտ 15000 կմ) Եգիպտոսից անցնում է Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցով՝ մի մասով միանալով հնդկական Մումբային, իսկ մյուս մասով իջնելով դեպի Հարավ Աֆրիկյան Հանրապետություն: Այս մալուխի ցամաքային հանգույցներից մեկը գտնվում է Ջիբութիում¹⁵:

Հնդկաստան – Մերձավոր Արևելք – Արևմտյան Եվրոպա (IMEWE) մալուխը (երկարությունը՝ մոտ 12000 կմ), կապում է Մարսելը Մումբայի հետ: Այս մալուխի 9 ցամաքային

¹² Մանրամասն տե՛ս՝ <http://www.submarinecablemap.com/#/submarine-cable/seamewe-5> (14.11.2016)

¹³ Մանրամասն տե՛ս՝ <http://globalcloudxchange.com/our-network/#fea> (15.11.2016)

¹⁴ Մանրամասն տե՛ս՝ <http://globalcloudxchange.com/our-network/#falcon> (15.11.2016)

¹⁵ Մանրամասն տե՛ս՝ <http://www.submarinecablemap.com/#/submarine-cable/seacomtata-tgn-eurasia> (14.11.2016)

հանգույցներից Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցին ամենամոտ գտնվողը սառուղական Ջեդդայում է¹⁶:

Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցով անցնող մեկ այլ խոշոր ցանց է «Եվրոպա-Հնդկաստան դարպասներ» (EUROPE INDIA GATEWAY) կոչվող մալուխը, որի երկարությունը մոտ 15000 կմ է, իսկ հզորությունը՝ 3.84Tbps: Դրա ցամաքային հանգույցներից մեկը գտնվում է Ջիբութիում¹⁷:

Բաբ ալ-Մանդեբի նեղուցի շուրջ կենտրոնացած ուժերը

Վերը թվարկվածը ակնհայտորեն ցույց է տալիս, թե հեռահաղորդակցության և ապրանքաշրջանառության տեսանկյունից որքան կարևոր հանգույց է Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցը: Արդյունքում մեծանում է նեղուցին հարող պետությունների դերն ու նշանակությունը թե տարածաշրջանային, և թե արտատարածաշրջանային խաղացողների համար:

Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցի առափնյա երեք երկրներն են Եմենը, Ջիբութին և Էրիթրեան, այս շարքին կարելի է ավելացնել Սոմալին, որի ջրերի անվտանգությունը անմիջապես ազդում է նեղուցի անխափան շահագործման վրա:

Առափնյա երկրներ

Եմենը վերջին մի քանի տասնամյակներին գտնվում է անընդհատ անկայուն իրավիճակում: 2003 թվականին ԱՄՆ-ի ներխուժումը Իրաք Մերձավոր Արևելքում նոր իրավիճակ ստեղծեց, ինչը նաև բերեց ներեմենյան ստատուս քվոյի

¹⁶ Մանրամասն տե՛ս՝ <https://imewecable.com/aboutus.jsp> (14.11.2016)

¹⁷ Մանրամասն տե՛ս՝ <https://www.europeindiagateway.com/webclient/common/html/aboutus.html> (14.11.2016)

խախտվելուն: Հուսիները, որոնք հիմնականում բնակվում են Եմենի հյուսիսում և դավանում են զեյդիականություն¹⁸, սկզբնական շրջանում վահաբիներից, սալաֆիներից և արևմտյան ազդեցությունից իրենց կրոնական և մշակութային արժեքները պաշտպանելու գործունեություն էին ծավալում, սակայն 2004 թվականին եմենյան իշխանությունները փորձեցին ձերբակալել Հուսեյն Բադր ալ-Դին Հուսիին, որը իշխանությունների և հուսիների միջև առճակատման պատճառ դարձավ: Ընդհանուր առմամբ Եմենի այն ժամանակվա իշխանությունների (Ալի Աբու Սալեհի վարչակազմի) և հուսիների միջև ռազմական վեց լուրջ բախում տեղի ունեցան, որոնք սառեցվեցին 2010 թվականի զինադադարով¹⁹:

Հուսիական խնդիրը եմենյան ներքին կյանքում նորից սրվում է 2014 թվականին՝ 2010 թվականից Հյուսիսային Աֆրիկան և Մերձավոր Արևելքը ցնցող տրանսֆորմացիոն գործընթացներով պայմանավորված: 2014 թվականի սեպտեմբերին հուսիական զինված խմբերին հաջողվում է գրավել մայրաքաղաք Սանան, իսկ 2015 թվականի հունվարին կարողանում են իրենց վերահսկողությունը սահմանել նախագահական պալատի և մի քանի այլ ռազմավարական կարևոր օբյեկտների վրա՝ փաստացի սահմանափակելով երկրի նախագահ Հադիի և կառավարության

¹⁸ Ջեյդիականությունը շիա իսլամի ուղղություններից է: Այս ուղղության հետևորդները իմամ են ճանաչում Ջեյդ իբն Ալիին: Ջեյդիական գաղափարախոսության առանցքային գաղափարներից է «սուր ձեռքին պայքարելը» զեյդիականությունը տարածելու համար: Ջեյդիական իմամաթը Եմենում գոյատևել է մինչև 1962 թվականի հեղափոխությունը: Եմենի հյուսիսում նրանց կարևոր կենտրոններն են Սաադան, Հաջջան և Դամմարը: Ավելի մանրամասն տե՛ս՝ *Ислам: Энциклопедический словарь / под ред. С.М.Прозорова, М.: «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1991. стр 73-74.*

¹⁹ Եմենահուսիական բախումների մասին տե՛ս՝ Salmoni B., Loidolt B., Wells M., *Regime and Periphery in Northern Yemen: The Huthi Phenomenon*, RAND, 2010.

լիազորությունները: 2015 թվականի մարտին ներեմենյան ճգնաժամին միջամտում է Սաուդյան Արաբիայի գլխավորած հիմնականում սուննիական մուսուլմանական երկրներից կազմված կոալիցիան, որը սկսում է օդային հարվածներ հասցնել հուսիական թիրախներին:

Իրանի կողմից աջակցություն ստացող հուսիներին հաջողվում է իրենց վերահսկողությունը սահմանել Եմենի հյուսիս-արևմտյան և արևմտյան հատվածների վրա՝ ազդեցություն ունենալով Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցի վրա: Սակայն 2015 թվականի հոկտեմբերին սաուդական կոալիցիայի աջակցությամբ Եմենի միջազգայնորեն ճանաչված նախագահ Հադիի իշխանական ուժերը կարողացան վերանվաճել Բարիմ կղզին՝ զրկելով հուսիներին Բաբ Ալ-Մանդեբի հանդեպ վերահսկողությունից²⁰: Փաստացի պետք է ընդունել, որ Բաբ Ալ-Մանդեբ նեղուցի արևելյան հատվածը վերահսկվում է Սաուդյան Արաբիայի կողմից:

Բաբ Ալ-Մանդեբի արևմտյան հատվածը վերահսկվում է *Էրիթրեայի և Ջիբութիի* կողմից, որոնց միջև սահմանային խնդիրները, ինչպես նաև առափնյա կղզիների և ռազմավարական բարձունքների հանդեպ վերահսկողությունը լուրջ բախումների առիթ են դառնում: Երկու երկրների միջև վերջին նման առճակատումը գրանցվել է 2008 թվականին՝ Ռաս Դումեյրա կոչվող սահմանային բարձունքի հանդեպ Էրիթրեայի հավակնություններից հետո²¹: Այս բարձունքը ռազմավարական

²⁰ Shay Sh., The Bab El Mandab strait and the Houthi threat, October 2016, էջ 2
http://www.herzliyaconference.org/_Uploads/dbsAttachedFiles/BabalMandabstraitandHouthithreat_Shay_19_10_16.pdf (14.11.2016)

²¹ Sfu Mesfin B., The Eritrea-Djibouti border dispute, Institute for Security Studies, Situation Report, 2008

նշանակություն ունի Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցի նավարկելի հատվածի անվտանգության ապահովման տեսանկյունից:

Էրիթրեայի կողմից Կարմիր ծովում գտնվող եմենյան Մեծ Հանիշ կղզու²² հանդեպ տարածքային հավակնությունները 1995 թվականին եռօրյա ռազմական գործողությունների պատճառ դարձան: Ի վերջո, «Միջնորդ Դատարանի Մշտական Պալատ»-ը վերահաստատեց կղզու եմենյան պատկանելիությունը:

Ջիբութիի ռազմավարական նշանակությունը Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցի հանդեպ վերահսկողության սահմանման տեսանկյունից ստեղծել է մի իրավիճակ, որում թե տարածաշրջանային և թե արտատարածաշրջանային խաղացողները ձգտում են իրենց ներկայությունը կամ ազդեցությունը ապահովել Ջիբութիում: Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցի հանդեպ վերահսկողություն ապահովելու տեսանկյունից Ջիբութին դարձել է ամենակարևոր հանգույցը: Վերջին երկու տասնամյակի ընթացքում ռազմավարական նման փոփոխությունների համար որպես պատճառ կարելի է առանձնացնել 1998-2000թթ եթովպաերիթրեական պատերազմները, Եթովպիայի արագ տնտեսական փոփոխությունները, ԱՄՆ ռազմավարությունը Աֆրիկայում և Արաբական թերակղզում սեպտեմբերի 11 –ի դեպքերից հետո, ինչպես նաև ծովահենության խնդիրը Ադենի ծոցում և Սոմալիի տարածքային ջրերում:

2009 թվականից Ջիբութին հանդիսանում է EUNAVFOR Atalanta Եվրամիության առաքելության օպերատիվ կայանը: EUNAVFOR Atalanta-ն Եվրամիության իրականացրած առաջին

²² Կղզին ռազմավարական առավելություն ունի Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցի հանդեպ

միասնական ծովային գործողությունն է, որը ԵՄ Ընդհանուր անվտանգության և պաշտպանության քաղաքականության մի մասն է²³: Ջիբութիում ԵՄ ծովային ուժերը համատեղ օգտագործում են նաև Ֆրանսիայի և ԱՄՆ ռազմական ենթակառուցվածքները: 2012 թվականին ԵՄ-ը գործադրեց EUCAP Nestor առաքելությունը, որի շրջանակներում համալրվեցին և հզորացվեցին Ջիբութիի առափնյա պաշտպանողական և հետախուզական համակարգերը: Այս տեսանկյունից Ջիբութին կարևոր տեղ է զբաղեցնում Ադենի ծոցի ավազանում վարվող ԵՄ քաղաքականության մեջ:

Տարածաշրջանային խաղացողներ

Բաբ ալ-Մանդեբ նեղուցի ավազանում տարածաշրջանային խաղացողներից առավել առանցքային դերակատարություն ունեն Իսրայելը, Իրանը և Սաուդյան Արաբիան: Որոշակի վերապահումներով այս շարքին կարելի է ավելացնել նաև Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, որպես սաուդական հակահուսիական կռալիցիայի անդամ:

2008 թվականին Իրանի ու Էրիթրեայի միջև ձեռք բերված համաձայնությամբ Թեհրանը ռազմական ներկայություն է ունենալու Ասսաբում²⁴: Ասսաբը մոտ է գտնվում Էրիթրեաջիբութիական սահմանին՝ Ջիբութիում տեղակայված ֆրանսիական և ամերիկյան խոշորագույն ռազմաբազաներից ոչ շատ հեռու և անմիջապես Բաբ Ալ-Մանդեբ նեղուցի հարևանությամբ, ինչը հնարավորություն է տալիս վերահսկել նեղուցի մուտքն ու ելքը:

²³ Մանրամասն տե՛ս <http://eunavfor.eu/> (14.11.2016)

²⁴ Srtatfor, Eritrea: Another Venue for the Iran-Israel Rivalry, December 11, 2012

2012 թվականին Իրանը կարողացել է նաև Սուդանի հետ փոխադարձ համաձայնության գալ Պորտ Սուդանի նավահանգիստը իր ռազմական նավերի սպասարկման համար օգտագործելու շուրջ²⁵:

Մերձավոր Արևելքի իր հիմնական հակառակորդի հետ ուժերը հակակշռելու համար Իսրայելը ավանդաբար զարգացնում է իր հարաբերությունները Եթովպիայի և Էրիթրեայի հետ: Արդյունքում, Իսրայելը ռազմական ներկայություն ունի Էրիթրեական Դահիլակ կղզյակների խմբում և Մասավա նավահանգստում, ինչպես նաև շահագործում է Էրիթրեայի ամենաբարձր լեռան՝ Ամբա Սոյրայի վրա տեղակայված ռադիոհետախուզական կայանը, ինչը թույլ է տալիս մշտադիտարկել հարևան Սաուդյան Արաբիայի, Սուդանի, Ջիբութիի, Եմենի տարածքները և Բաբ Ալ-Մանդեբ նեղուցի և Ադենի ծոցի ավազանները²⁶՝ հնարավորություն տալով Իսրայելին ունենալ ռազմավարական և տակտիկական առավելություն:

2016 թվականի հուլիսին Իսրայելի վարչապետ Բ. Նեթանյահուն վերջին 30 տարվա ընթացքում առաջին անգամ եռօրյա այցով եղավ աֆրիկյան չորս պետություններում՝ Եթովպիայում, Քենիայում, Ուգանդայում և Ռուանդայում: Սա իր հերթին խոսում է Իսրայելի քաղաքականության աֆրիկյան վեկտորի կարևորության մասին: Մեր ուսումնասիրության նյութի տեսանկյունից կարևոր է իսրայելաեթովպական քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների խորացմանը միտված

²⁵ Paraszczuk J., Khartoum allowing Iran to establish Red Sea base, 12/11/2012 <http://www.jpost.com/Iranian-Threat/News/Khartoum-allowing-Iran-to-establish-Red-Sea-base> (18.11.2016)

²⁶ Srtatfor, Eritrea: Another Venue for the Iran-Israel Rivalry, December 11, 2012

համաձայնագրերի կնքումը, որն էլ ավելի է ուժեղացնում Իսրայելի դիրքը Աֆրիկյան եղջյուրի շրջանում²⁷:

Սաուդյան Արաբիան Կարմիր ծովի ավազանի ազդեցիկ խաղացողներից մեկն է: Ներքաշվելով եմենյան ճգնաժամի մեջ՝ Սաուդյան Արաբիան փորձում է ավելի մեծացել իր դերը տարածաշրջանում՝ հավասարակշռելու կամ դուրս մղելու համար Իրանին: Նաև այս համատեքստում է պետք դիտարկել սաուդական կոալիցիայի երկրների (հատկապես ԱՄԷ) ներգրավվածությունը Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցի շուրջ ծավալվող աշխարհաքաղաքական իրադարձություններում:

2015 թվականի մայիսին Ալ-Ռիադն ու Աբու Դաբին Էրիթրեայի հետ կնքել են ռազմական ոլորտում անվտանգության ապահովմանը միտված համաձայնագիր, որով Էրիթրեան թույլատրում է Օոցի կոալիցիոն ուժերին օգտագործել իր օդային, ցամաքային և տարածքային ջրերը Եմենում գործողություններ իրականացնելու համար: Նույն Ասսաբ նավահանգիստը ակտիվորեն օգտագործվում է ԱՄԷ-ի կողմից եմենյան ճակատ ցամաքային ուժեր տեղափոխելու համար²⁸: Ինչպես նշվեց այս ուժերն էին, որ հուսիներից վերանվաճեցին Բերիմ կղզին և ապահովեցին Բաբ ալ-Մանդեբի ծովային ուղու անվտանգությունը:

²⁷ Մանրամասն տես Ziri D., Netanyahu meets with African leaders on sidelines of UNGA, talks Israeli innovations 09/23/2016 <http://www.jpost.com/Israel-News/Benjamin-Netanyahu/Netanyahu-meets-with-African-leaders-on-sidelines-of-UNGA-talks-Israeli-innovations-468511> (18.11.2016) և Yasiin F., Israeli Penetration into East Africa Objectives and Risks, 24 October 2016, <http://studies.aljazeera.net/en/reports/2016/09/israeli-penetration-east-africa-objectives-risks-160929102604246.html> (18.11.2016)

²⁸ Shay Sh., The Battle over the Bab al Mandab Straits, 9/10/2016, <http://www.israeldefense.co.il/en/content/battle-over-bab-al-mandab-straits> (05.11.2016) տես նաև Satellite Imagery: The UAE Expands Its Military Reach, 9.12.2016, <https://www.stratfor.com/video/satellite-imagery-uae-expands-its-military-reach> (11.12.2016)

Վերը նշվածից կարելի է եզրակացնել, որ տարածաշրջանային խաղացողների համար Կարմիր ծովի միջին և հարավային հատվածում, ինչպես նաև Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցի հատվածում իրենց շահերը իրացնելու համար հիմնական հենակետ է ծառայում Էրիթրեան: Հենց այստեղ են կուտակված իրար հակադիր շահեր ունեցող այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են Իրանը, Իսրայելը և Սաուդյան Արաբիան՝ իր կոալիցիոն գործընկերներով, վերջիններս նաև լուրջ ներկայություն ունեն եմենյան ակում:

Արտատարածաշրջանային խաղացողներ

Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցի և, մասնավորապես, նեղուցի հարևանությամբ գտնվող Ջիբութիի վրա լուրջ ազդեցություն ունեցող արտատարածաշրջանային դերակատարներից առաջինը կարելի է առանձնացնել *Ֆրանսիային*, որը հանդիսանում է Ջիբութիի անվտանգության և տարածքային ամբողջականության արտաքին երաշխավորը, ինչն ամրագրված է 1977 թվականին երկու երկրների միջև կնքված պայմանագրով:

2011 թվականին Ֆրանսիան և Ջիբութին վերահաստատեցին իրենց հարաբերությունները և կնքեցին Պաշտպանության ոլորտում համագործակցության պայմանագիր, որը ուժի մեջ է մտել 2014 թվականին²⁹: Պայմանագիրը հնարավորություն է տալիս Ֆրանսիային Ջիբութիում տեղակայել մոտ 1900 զինվորական: Այդ նույն պայմանագրով Ֆրանսիան Ջիբութիին տարեկան վճարում է 30 մլն եվրո իր ռազմական ներկայության դիմաց³⁰: Ֆրանսիական զինվորականներից 1400–ը տեղակայված են Քեմպ Մոնկլար

²⁹ France and Djibouti, <http://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/djibouti/france-and-djibouti/> (05.12.2016)

³⁰ Նույն տեղում

կայանում, որը գտնվում է Ջիբութի քաղաքի միջազգային օդանավակայանի և Քեմպ Լեմոնիեր կայանի ամերիկյան ռազմական հզորությունների միջև: Մոտ 500 զինվորական մշտապես գտնվում են, հերթափոխում և շրջում են Ֆրանսիայի և տարածաշրջանի այլ ռազմակայանների միջև: 2011 թվականի պայմանագրով փոխվեց նաև Ջիբութիում 1960-ականներից գտնվող Ֆրանսիական Արտասահմանյան Լեզեոնի 13-րդ կիսաբրիգադի կարգավիճակը, որը տեղափոխվեց Աբու Դաբի: Փոխարենը Քեմպ Մոնկլարում տեղակայված զորախումբը համալրվեց օդուժի և ծովային ուժերի առանձին ստորաբաժանումներով: Ֆրանսիան դիտակետեր է շահագործում նաև Ջիբութիի ծովային սահմանի երկայնքով՝ Ռաս Դումեյրայի և Ռաս Բիր հրվանդանների տարածքում³¹: Պետք է նշել նաև, որ ԱՄՆ-ն ու Ֆրանսիան 2012 թվականին հինգ տարի ժամկետով Ջիբութիում տեղակայված իրենց զորախմբերի միջև փոխօգնության և համագործակցության մասին համաձայնագիր են կնքել :

Ջիբութիում տեղակայված ֆրանսիական զինվորականները ուսուցանում և տեխնիկական աջակցություն են ցուցաբերում ինչպես ջիբութական ռազմական ուժերին, այնպես էլ Սոմալիի Անցումային Դաշնային կառավարության մարտիկներին³²:

Իր դերակատարությամբ մյուս կարևոր արտատարածաշրջանային խաղացողը ***Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն*** են: Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցը ԱՄՆ 5-րդ նավատորմի վերահսկողության գոտու մեջ է: Չնայած Ծոցում

³¹ Մանրամասն տե՛ս Styan D., Djibouti: Changing Influence in the Horn's Strategic Hub, April 2013 https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Africa/0413bp_djibouti.pdf (25.11.2016)

³² Djibouti: Scen setter on security issues for asd vershbow, January 2010, [https://wikileaks.org/plusd/cables/10DJIBOUTI37_a.html_\(05.12.2016\)](https://wikileaks.org/plusd/cables/10DJIBOUTI37_a.html_(05.12.2016))

ամերիկյան 5-րդ նավատորմի պատկանելի ներկայությանը՝ ԱՄՆ 2001 թվականից ընդլայնել է իր ներկայությունը Աֆրիկայի Եղջյուրի շրջանում՝ ստեղծելով իր առաջին և միակ ռազմակայանը Աֆրիկայում (Ջիբութիում): Ամերիկյան զորախմբի հիմնական կայանատեղին Քամփի Լեմոնիերն է, որը համատեղ օգտագործվում է ֆրանսիացիների հետ: Ըստ տարբեր տվյալների ավելի քան 4000 ԱՄՆ զինվորականներ են գտնվում Ջիբութիում³³: Բացի ռազմաբազայից՝ Ջիբութիում են տեղակայված ԱՄՆ կառավարության կարևոր ռադիոհեռարձակման հզորությունները, որոնք օգտագործվում են «Ռադիո Սավա» արաբալեզու կայանի և Ամերիկայի ձայնի Սոմալիական ծառայության կողմից: Այստեղ է գտնվում նաև ԱՄՆ ՄԶԳ «Մնունդ հանուն խաղաղության» ծրագրի պահեստները, որոնք նախատեսված են արտակարգ իրավիճակների համար, ինչպես նաև վառելիքի վերալիցքավորման ծովային կայանը ԱՄՆ և կոալիցիոն նավերի համար³⁴:

2009 թվականին Ջիբութիի և ԱՄՆ-ի միջև թարմացվել է Քամփի Լեմոնիերի շահագործման պայմանագիրը մինչև 2014 թվական, որից հետո ԱՄՆ դեսպանատունը անվտանգությանը աջակցող ծրագրեր է իրականացրել: Այս ծրագրերի նպատակն է եղել ուժեղացնել Ջիբութիի ծովային և առափնյա ենթակառուցվածքները: Այդ ծրագրերի շրջանակում վերազինվել է Օբոկի նավահանգիստը, թարմացվել են ծովային պարեկային նավերն, շահագործման է հանձնվել Ջիբութիի ծովային ուժերի առափնյա ռադարների համակարգը: Բացի այդ, ռադիոակտիվ նյութերի տեղափոխությունը կանխելու համար Ջիբութիի

³³ Djibouti, <http://www.globalsecurity.org/military/facility/djibouti.htm> (05.12.2016)

³⁴ Djibouti: Scen setter on security issues for asd vershbow, January 2010, https://wikileaks.org/plusd/cables/10DJIBOUTI37_a.html_05.12.2016

հիմնական նավահանգստային տերմինալներում տեղադրվել են համապատասխան սենսորային սարքեր: Վաշինգթոնի կողմից Ջիբութիի ավելի քան 50 մլն ԱՄՆ դոլարի ներդրում է կատարվել ծովային ենթակառուցվածքները վերազինելու համար³⁵:

2014 թվականին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները վերակնքեցին Ջիբութիի հետ ռազմակայանի շահագործման պայմանագիրը՝ երկարացնելով ժամկետը ևս 20 տարով՝ տարեկան 70 մլն ԱՄՆ դոլար վճարելու պայմանով³⁶: Նոր համաձայնության ներքո ԱՄՆ քայլեր ձեռնարկեց ընդլայնելու իր ռազմական ներկայությունը Ջիբութիում: Մասնավորապես, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները Ջիբութի մայրաքաղաքից 10 կմ հեռավորության վրա ստեղծեց Չեբիլի օդուժի կայանատեղին, որը ամերիկյան տարատեսակ ԱԹՄ-ների խոշոր կայանատեղի է³⁷: Փորձագետների կարծիքով, Չեբիլի կայանում գտնվող ԱԹՄ-ները Միացյալ Նահանգներին հնարավորություն են տալիս ծածկել Եմենը, Սաուդյան Արաբիայի հարավ-արևմտյան հատվածը, Սոմալիի գգալի մասը, Եթովպիայի մի մեծ մասը, ինչպես նաև հարավային Եգիպտոսը³⁸:

Բաբ Ալ-Մանդեբի նեղուցի և ավազանի ռազմավարական նշանակությունը անտարբեր չի թողնում նաև արտատարածաշրջանային մյուս գլոբալ խաղացողներին: Ջիբութիի և Աֆրիկայի կենտրոնի խորքային երկրների հանդեպ

³⁵ Նույն տեղում

³⁶ Wood J., Djibouti, a safe harbour in the troubled Horn of Africa, June, 2015, <http://www.thenational.ae/world/africa/djibouti-a-safe-harbour-in-the-troubled-horn-of-africa> (05.12.2016)

³⁷ Turse N., The stealth expansion of a secret u.s. drone base in africa, October 2015, <https://theintercept.com/2015/10/21/stealth-expansion-of-secret-us-drone-base-in-africa/> (01.12.2016)

³⁸ Նույն տեղում

չինական հետաքրքրությունը չափվում է 200 մլրդ. հասնող ներդրումային ծրագրերով: Այս ներդրումները պաշտպանելու և Բաբ Ալ-Մանղեքի տրանսպորտային հանգույցը իր ապրանքաշրջանառության համար անվտանգ դարձնելու համար՝ Չինաստանը Ջիբութիի հետ համաձայնության է եկել ռազմական ներկայություն ունենալ վերջինիս տարածքում: Ըստ համաձայնագրի այս վարձակալությունը Չինաստանին տարեկան կարժենա մոտ 100 մլն. ԱՄՆ դոլար³⁹: Չինական ռազմաբազան տեղակայված է Օբոկի շրջակայքում, որում նախատեսված է ունենալ թռիչքուղի⁴⁰: Ինչպես նշվել է արդեն, այս շրջանում է գտնվում նաև ֆրանսիական և ամերիկյան զինվորների փոքրաթիվ կայանը: Այս շրջանի անմիջական հարևանությամբ է գտնվում Թաղջուրայի ծոցը, որտեղ գտնվում են Ջիբութիի հիմնական առևտրային նավահանգիստները: Նշենք նաև, որ Թաղջուրայի ծոցում է գտնվում նաև ռուսական դրոշակի ռազմածովային ուժերի ներկայություն, որոնք մասնակցում են հակաձուլահենային պայքարին Ադենի ծոցում⁴¹:

Ադենի ծոցի հակաձուլահենային գործողություններին մասնակցում է նաև Ճապոնիան, որը Բաբ Ալ-Մանղեքի նեղուցի անվտանգության ապահովման հիմնական շահախնդիր կողմերից մեկն է նաև: Ըստ տարբեր հաշվարկների, Բաբ Ալ-Մանղեքի նեղուցով անցնող միջազգային ապրանքափոխադրման ողջ

³⁹ Oladipo T., Why are there so many military bases in Djibouti?, June 2015 <http://www.bbc.com/news/world-africa-33115502> (06.12.2016)

⁴⁰ Gould J., China's Djibouti Ambitions a Sign of the Future, May, 2015, <http://www.defensenews.com/story/defense/international/mideast-africa/2015/05/16/analyst-chinas-djibouti-ambitions-a-sign-of-the-future/27371513/> (04.12.2016)

⁴¹ Kantai P., Smith P., Djibouti, where global praetorians gather, January 2015, <http://www.theafricareport.com/East-Horn-Africa/djibouti-where-global-praetorians-gather.html#ixzz4TPQh1Ry4> (05.12.2016)

ծավալի մոտ 10 %-ը ճապոնական ապրանքներն են, (այդ թվում ճապոնական ավտոմեքենաների արտահանման ողջ ծավալը դեպի Եվրոպա)⁴²: Ճապոնական ռազմական ներկայությունը մոտ 600 հոգի է, որոնք տեղակայված են Քեմփ Լեմոնիերում ամերիկյան ռազմաբազայի հարևանությամբ և համատեղ օգտագործում են որոշ ենթակառուցվածքներ⁴³

Ամփոփելով Բաբ Ալ-Մանդեբ նեղուցի շուրջ զարգացող իրադարձությունները՝ կարելի է եզրակացնել հետևյալը՝

- Բաբ Ալ-Մանդեբ նեղուցը՝ որպես կոմունիկացիոն միջանցք, որը Եվրոպայի և Ասիայի միջև ապրանքաշրջանառության հիմնական հանգույցն է, շարունակելու է պահպանել իր ռազմավարական նշանակությունը՝ բարձրացնելով նեղուցի առափնյա երկրների՝ Ջիբութիի, Էրիթրեայի և Եմենի կարևորությունը ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ արտատարածաշրջանային խաղացողների համար:

- Բաբ Ալ-Մանդեբ նեղուցի առափնյա երկրներից Եմենը վերջին երկու տասնամյակում գտնվում է անընդհատ ցնցումների մեջ, իսկ ներկա փուլում վերածվել է տարածաշրջանային խաղացողների՝ Սաուդյան Արաբիայի և Իրանի առճակատման հարթակի: Նեղուցի հանդեպ Եմենյան ափի կողմից իրանական վերահսկողությունը թույլ չտալու նպատակով՝ Սաուդյան Արաբիան իր կոալիցիոն գործընկերների հետ իր վերահսկողությունն է սահմանել Բարիմ կղզիների հանդեպ: Առաջիկայում այդ վերահսկողության պահպանումը լինելու է Եմենի ճգնաժամում սաուդյանների ներգրավման հիմնական

⁴² Djibouti: Scen setter on security issues for asd vershbow, January 2010, [https://wikileaks.org/plusd/cables/10DJIBOUTI37_a.html_\(05.12.2016\)](https://wikileaks.org/plusd/cables/10DJIBOUTI37_a.html_(05.12.2016))

⁴³ Styan D., Djibouti: Changing Influence in the Horn's Strategic Hub, April 2013 https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Africa/0413bp_djibouti.pdf (25.11.2016)

խնդիրներից մեկը: Այս տեսանկյունից կարելի է ասել, որ սառուղիները վերահսկում են Կարմիր ծովի գրեթե ամբողջ արևելյան ափը, որտեղ տեղակայված են ստորջրյա կոմունիկացիոն մալուխների հիմնական ցամաքային հանգույցները (Ջեդդա, Ալ-Հուդայդա): Հատկանշական է, որ մասնավոր Global Cloud Xchange կազմակերպության կողմից շահագործվող այս մալուխների ցամաքային հանգույցները գտնվում են Կարմիր ծովի արևելյան ափին:

- Հետաքրքիր դերակատարություն են ձեռք բերում Բաբ Ալ-Մանդեբի առափնյա մյուս երկու պետությունները՝ Ջիբութին և Էրիթրեան: Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ տարածաշրջանային խաղացողները, որոնք փորձում են իրենց ազդեցությունը ունենալ այս նեղուցի վրա, հիմնականում համագործակցում են Էրիթրեայի հետ (Իրան, Իսրայել), իսկ արտատարածաշրջանային խաղացողների համար հիմնական գործընկեր է հանդիսանում Ջիբութին, որի մոտ 22 հազ. կմ² մակերեսի վրա կենտրոնացած են ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Չինաստանի և Ճապոնիայի ռազմաբազաները: Այս ցուցակին կարելի է նաև ավելացնել Ռուսաստանը իր ռազմանավերով, որոնք ըստ համաձայնության սպասարկվում են Ջիբութիի նավահանգիստներում:

- Հաշվի առնելով Ջիբութիի և Էրիթրեայի միջև չլուծված տարածքային խնդիրները և տարածաշրջանային ու արտատարածաշրջանային ուժերի վերը նշված բաշխվածությունը՝ պետք է ակնկալել, որ հերթական «խցանումը» «Երեք ծովերի համակարգում» լինելու է Բաբ Ալ-Մանդեբի շրջանում՝ արտահայտված Էրիթրեաջիբութիական հակասությունների սրման առերևույթ դրսևորմամբ, հնարավոր է նաև ռազմական բախումներ:

• Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Ռուսաստանը կորցրել է իր ազդեցությունը այս տարածաշրջանում և կարողացել է լուծել իր նավերի սպասարկման խնդիրը միայն: Պետք է ակնկալել, որ Ռուսաստանը փորձեր է անելու նախաձեռնել գործողություններ իր ներկայությունը Բաբ Ալ-Մանդեբի ավազանում հաստատելու համար:

ВАЖНОСТЬ БАБ-ЭЛЬ-МАНДЕБСКОГО ПРОЛИВА В «СИСТЕМЕ ТРЕХ МОРЕЙ»

Այկ Կոչարյան
hkocharyan@ysu.am

Ключевые слова՝ *Баб-эль-Мандеб, «Система Трех морей», углеводородные ресурсы, подводный коммуникационный кабель, Джибути, Камп Лемониер, БПЛ*

В контексте транспортировки углеводородных ресурсов Баб-эль-Мандебский пролив занимает третье место после Малаккского и Ормузского проливов. В данной статье исследуются коммуникационные возможности Баб-эль-Мандебского пролива, их важность и значение в свете теории «Системы Трех морей».

Исследование роли и действия региональных и внерегиональных игроков в бассейне Баб-эль-Мандебского пролива позволяет прогнозировать возможность нарастания напряжённости и, даже, опосредованного выяснения отношений вовлечённых игроков, которое может привести к открытому конфликту между Эритреей и Джибути.

THE IMPORTANCE OF BAB-EL-MANDEB IN THE CONTEXT OF “THREE SEA SYSTEM”

Hayk Kocharyan
hkocharyan@ysu.am

Keyword: *Bab-el-Mandeb, “Three Sea System”, hydrocarbon facilities, marine communication cables, Djibouti, Camp Lemonnier, UAV*

The Strait of Bab-el-Mandeb occupies the third place in transporting hydrocarbon resources, after the Straits of Malacca and Ormuz. The present article goes along the investigation of the communicational capacities of the Bab-al-Mandeb, its importance and significance in the light of the "Three Seas System".

The study of the role and activities of the actors in the region, as well as outside the region in the basin of Bab-al-Mandeb allows us to foresee the possible escalation of tension, as well as the mediated ironing-out of the relations of actors engaged in the open conflict between Eritrea and Djibouti.

ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՆԱԿԱՆ
ԳԼՈՒԲԱԼԻԶԱՑԻՈՆ ԾՐԱԳՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԵՆՔ

Աննա Գևորգյան
anna.gevorgyan@ysu.am

*Բանալի բառեր՝ գլոբալիզացիոն ծրագրեր, Իրան, Խոմեյնի, արդար
կառավարում, արդարություն, իսլամական կառավարում:*

Գլոբալացվող աշխարհի ժամանակակից փուլում, երբ «ժամանակի ընդլայնման ու տարածության նեղացման»¹ պայմաններում կյանքը դարձել է ավելի արագ, իսկ աշխարհը ավելի ու ավելի հասանելի, տարբեր գլոբալիզացիոն ծրագրեր պայքարում են իրենց գաղափարներն ավելի կենսունակ, նպատակներն ավելի հասկանալի դարձնելու համար: Այս տեսանկյունից բացառություն չեն նաև Իրանն ու իրանական հեղափոխական գլոբալիզացիոն ծրագիրը: Իրանի Իսլամական հեղափոխությունից² անմիջապես հետո այաթոլլահ Ռուհոլլահ Խոմեյնին իր հռետորաբանության մեջ մտցրեց նաև հեղափոխությունը «արտահանելու»³ մասին գաղափարը, ինչի

¹ Оганесян Д., К проблеме конкуренции систем безопасности в свете концепции “трех морей”, “Regional Security Dynamics in the South Caucasus” International Conference, Yerevan, November 17-18, 2011, <https://securecaucasus.files.wordpress.com/2012/04/david-hovhannisyanyan.pdf> (15.09.2016)

² 1979 թվականի փետրվարի տասին Իրանում տեղի ունեցավ Իսլամական հեղափոխություն՝ այաթոլլահ Ռուհոլլահ Խոմեյնիի ղեկավարությամբ, որի արդյունքում գահընկեց արվեց Մուհամեդ Ռեզա շահը, և ստեղծվեց Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը:

³ Խոմեյնին բազմիցս խոսել է «հեղափոխությունն արտահանելու՝ անհրաժեշտության մասին», սե և օրինակ նրա Նորուզյան ճառը՝ Khomeini: "We Shall Confront the World with Our Ideology", MERIP Reports, No. 88, Iran's Revolution: The First Year (Jun., 1980), pp. 22-25 (05.09.2015)

արդյունքում զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան արաբական մի շարք երկրների հետ Իրանի հարաբերություններում. արաբական երկրների դեկավարներն էլ ավելի զգուշավոր ու Իրանի հանդեպ էլ ավելի թշնամաբար տրամադրված դարձան: Հոդվածում քննարկվում են այաթոլլահ Խոմեյնիի գաղափարախոսության այն հատվածները, որոնք ուղղված էին ոչ միայն Իրանի, այլ նաև մուսուլմանական ու ոչ մուսուլմանական մյուս երկրների քաղաքացիներին, նաև փորձ է արվում հասկանալ, թե ինչ գաղափարներ են ընկած այդ գաղափարախոսության հիմքում և թե ինչպես են այդ մոտեցումները տեղավորվում ժամանակակից Իրանի քաղաքական հեռանկարներում: Հոդվածում առաջ է քաշվում այն թեզը, որ իրանական զլոբալիզացիոն ծրագրի հիմքում ընկած էր արդարության հայեցակարգը և արդար կառավարման միջոցով արդար հասարակարգ ստեղծելու նպատակը:

Իրանական քաղաքական մշակույթում իրանական գաղափարներն արտահանելն ու տարածաշրջանում գերիշխող դիրք զբաղեցնելու ցանկությունը իսլամական հեղափոխության հետ չէ, որ առաջացել են: Արաբամուսուլմանական էքսպանսիայից առաջ ու հետո իրանական բոլոր իշխանությունները կայսերապաշտական նկրտումներ են ունեցել ու իրենց՝ տարածաշրջանի կարևորագույն խաղացող համարել: Խոմեյնիի գաղափարախոսության ու Իսլամական հեղափոխության հաղթանակի հետ փոխվեց միայն այդ նկրտումներն իրականացնելու գործիքների գաղափարական հենքը: Խոմեյնիի հռետորաբանությունը կառուցված էր տասներկուիմամական

շիական իսլամի՝ ճնշվածներին ու անազատներին փրկող, արդարություն հաստատող գաղափարների վրա⁴:

Արդարության և իսլամական կառավարման համակարգի մեջ նրա դերի մասին խոմեյնիական պատումներում կարելի է տեսնել զուգահեռներ Մուհամմադ մարգարեի ժամանակի կառավարման համակարգի ու Իսլամական հեղափոխության արդյունքում ստեղծված «Վելայաթե Ֆադիհ» համակարգի միջև: Քաղաքական իր պատումները այաթոլլահ Խոմեյնին կառուցում/գրում է իր միջնադարյան «նախնիների» ոճով ու տրամաբանությամբ, բայց կառուցակցելով նոր բովանդակություն՝ ադապտացված ժամանակի ու դարաշրջանի մարտահրավերներին⁵:

Իր միջնադարյան նախնիների պես Խոմեյնին էլ իսլամական տարբեր միջեր ու պատումներ արդիականացնելով՝ իսլամի պատմության տարբեր դրվագներ պռոյեկտում էր ժամանակի ու իր տարածության վրա և ստեղծում զուգահեռ իրականություններ:

Խոմեյնիի ճառերն ու ուղերձներն արդիականացնում էին արդար կառավարման մասին իսլամական միջն⁶ ու այդպիսով բացատրում իր գործողությունները: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «ադլ», «ադալա» (արդարություն,

⁴ Շիայական իսլամի գլխավոր պատումներից մեկը Քերբալայում զոհված Ալիի որդի Հուսեյնի ու նրա զինակիցների անարդար ճակատագրի մասին պատումն է: Այս պատումը շիայական իսլամի ու Իրանի իսլամական հեղափոխության համար դառնում է գաղափարախոսության հիմք, որի առանցքային նպատակներն են հռչակվում անարդարության դեմ պայքարն և անազատների ու ճնշվածների փրկությունը: Տե՛ս, օր.՝

Jill Diane Swenson, “Mytho-Cathexis and the Mobilization of the Masses in the Iranian Revolution”, *Ethos*, Vol. 13, No. 2 (Summer, 1985), pp. 121-149

⁵ Oliver Leaman, “Continuity in Islamic Political Philosophy: The Role of Myth”, *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 14, No. 2 (1987), pp. 147-155, p. 147

⁶ Տեքստում «միջ» տերմինն օգտագործվում է իր գիտական իմաստով:

արդարադատություն) հայեցակարգն առանցքային դեր ունի իրանական ու իսլամական փիլիսոփայության ու կրոնադիցաբանական համակարգում, Խոմեյնիի գաղափարախոսությունը խարսխվում էր այս հայեցակարգը վերակենդանացնելու, վերածնակերպելու վրա: Այլ կերպ ասած՝ Խոմեյնիին փորձում էր ցույց տալ, որ իսլամական կառավարումը ոչ այլ ինչ է, քան իսլամական «ոսկե դարի» կառավարման վերածնունդ:

«Մարգարեն ղեկավարում էր իսլամական համայնքի գործադիր ու կառավարման ինստիտուտները: Ի լրումն հայտնություններ ստանալու ու հավատի տարբեր տարբեր մեկնաբանելու, նա ձեռնամուխ եղավ նաև օրենքների կատարման վերահսկմանը, այսպիսով կյանքի կոչելով իսլամական պետությունը»⁷:

Սա այն դեպքում, երբ իմամ Խոմեյնին «Վելայաթե Ֆադիհ» տեսությունը մշակելու, իսլամական հանրապետություն ստեղծելու, կառավարություն ու պառլամենտ ձևավորելու տեսանկյունից բոլորից շատ նորամուծություններ է մտցրել իսլամի քաղաքական պատմության մեջ⁸:

Հետաքրքիր է, որ Իրանի այդ ժամանակի նախագահ Հաշեմի Ռաֆսանջանին պատասխանելով Մաջլեսի անդամներից մեկի այն հարցին, թե արդյոք այդ պահին քննարկվող օրինագծերից մեկը չի հակասում իսլամական օրենքներին, պատասխանել է. «Մեր գործողությունների ութսուն տոկոսից ավելին իր նախադեպը չունի իսլամական պատմության մեջ»⁹:

⁷ امام خوینی ولایت فقیه

⁸ Ervand Abrahamyan, “Khomeinism”, University of California Press, 1993

⁹ Հղված՝ Ervand Abrahamyan, “Khomeinism”, University of California Press, 1993

Նոր գործողությունների ու նոր իրավիճակներում շիայական-իսլամական տեսանկյունից ճիշտ կողմնորոշվելու առումով իմամ Խոմեյնին ու նրա հետևորդները շեշտում են «ֆաղիհների»¹⁰ դերը, առանց որոնց ժամանակակից մարդը կարող է մոլորվել աշխարհի նոր մարտահրավերների ու կյանքի փոփոխվող ռիթմի ու բովանդակության պայմաններում:

Ռաֆսանջանիի պնդմամբ. «Եթե ներկա դարում մենք առերեսվում ենք միլիոն խնդրի հետ, ապա դրանցից միայն հարյուր հազարը կարող էին տեղին լինել Մարգարեի օրոք: Այսպիսով, ֆաղիհների պարտավորությունն է ղեկավարել համայնքն ու լուծումներ տալ այն խնդիրներին ու թեմաներին, որ չկային յոթերորդ դարի Արաբիայում»¹¹:

Հետաքրքիր է դիտարկել Խոմեյնիի տեսանկյունը արդարության ու արդար կառավարման մասին մինչհեղափոխական և ետհեղափոխական շրջաններում: Նրա կենսագիրները հաճախ են նրա կյանքի իրադարձություններն ու դիպվածները համեմատում Մուհամմադ մարգարեի կյանքի ու գործունեության հետ: Այս համատեքստում էլ կարելի է գուգահեռներ անցկացնել. Մուհամմադի նման իմամ Խոմեյնիի կյանքն էլ կարելի է բաժանել երկու փուլի. առաջին փուլում նա պաշտպանում էր իսլամի դոգմաները ի հակադրումն Իրանի Շահի վարած աշխարհիկ քաղաքականության, իսկ երկրորդ փուլում հանդես էր գալիս՝ որպես ղեկավար ու կառավարիչ: Այսպիսով, մի փուլում նա հանդես էր գալիս պաշտպանական դիրքերից, մյուսում՝ հարձակվողական՝ շիայականության նորմերը ամրագրելով որպես հասարակության և պետության կենսագործունեության սկզբունքներ: Այս իմաստով նա որդեգրել

¹⁰ Աստվածաբան-իրավագետ

¹¹ Հղված՝ Ervand Abrahamyan, “Khomeinism”, University of California Press, 1993

էր նաև երկու տարբեր իսլամական ավանդույթներ՝ նախ արմատական ու ակտիվ, հետո հանդարտ ու բռնատիրական¹²: Շահի վարած «հակաիսլամական ու անարդար քաղաքականության» դեմ այյաթոլահը կոչ էր անում ընդվզել ու պայքարել, իսկ իր իշխանությանը ենթարկվել, քանզի պնդում էր, որ այն հիմնված է արդարության վրա, իսկ արդարության վրա հիմնված ու ֆառիհներով կառավարվող իշխանությունը չէր կարող բռնապետության վերաճել:

Բացի արդարությունից, որպես կենսական անհրաժեշտություն, Խոմեյնիական գաղափարախոսությունը խարսխվում էր նաև անարդարության դեմ պայքարի աներկբայության վրա: Իսլամական հեղափոխության գաղափարախոսության գլխավոր դիցաբանական պատումներից մեկը՝ Քարբալայի պատումն ու Հուսեյնի մարտիրոսությունը խորհրդանշում է Օմայանների կողմից Մուհամմադ մարգարեի ընտանիքի հանդեպ իրականացված ամենամեծ անարդարությունը¹³: Այս անարդարության մասին պատումը ակտուալացնելով է շիայական գաղափարախոսությունը կերտում «հասարակության պահպանման, վերափոխման կամ ձևափոխման» ծրագիրը:

«Տիեզերքի մասին շիայական հարացույցում գոյություն ունի ժամանակ, որում չկա ժամանակ և գոյություն ունի տարածություն, որը զուրկ է տարածությունից: Այն, ինչ տեղի ունեցավ Հուսեյնի հետ տասներեք դար առաջ, կրկնվում է այսօր ամեն անգամ և ամեն տեղ, որտեղ շիաներ են ապրում ու իրենց ճնշված են զգում»

¹² Bernard Lewis, "State and society under Islam", *The Wilson Quarterly* (1976-) Vol. 13, No. 4 (Autumn, 1989), pp. 39-53, (02. 09. 2015)

¹³ Ram, Haggay. "Mythology of Rage: Representations of the "self" and the "other" in Revolutionary Iran". *History and Memory* 8.1 (1996): pp. 67-87p. 69

14: Այստեղից էլ շիայական հայտնի կարգախոսը՝ «Ամեն վայր Քերբալա¹⁵ է, ամեն օր՝ Աշուրա»¹⁶:

Պատահական չէ, որ հակաշահական բողոքի ակցիաները սկսեցին հենց Մուհարրամ ամսի աշուրայի ծիսակատարությունից, երբ 1978 թվականին փողոց դուրս եկած ու Հուսեյնի հիշատակին ինքնախարազանվող զանգվածները որոշում կայացրին պայքարել «Ժամանակակից Յագհի¹⁷ դեմ»: Նրանց պայքարի նպատակը կորսված արդարությունը վերականգնելն էր, նրանց պայքարը պայքար էր անարդար կառավարչի դեմ: Իսկ արդարության վերականգնման համար իմամ Խոմեյնին արդեն տվել էր իր ծրագիրը, այն խարսխելով իսլամի՝ որպես արդարության երաշխավորի վրա:

Իմամ Խոմեյնիի համար իսլամում կա ամեն բան, որ անհրաժեշտ է արդար կառավարում ու արդար հասարակություն ստեղծելու համար: Նրա պնդմամբ.

«Եթե նայելու լինենք իսլամի տարատեսակ ուսմունքներին, ներառյալ նրա հասարակական մոտեցումները և կենտրոնանանք նրա ծիսակարգերի վրա, ինչպիսին են աղոթքներն ու դեպի Մեքքա ուխտագնացությունը (հաջջ), որոնք վերաբերում են մարդ-Աստված հարաբերություններին, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ իսլամը միայն ծիսակարգային ու բարոյական հարցերը չէ, որ ընդգրկում է, այլև կոչված է հաստատելու արդար կառավարություն և ունի որոշակի օրենքներ մաքսերի, հանրային

¹⁴ Ram, Haggay. "Mythology of Rage: Representations of the "self" and the "other" in Revolutionary Iran". *History and Memory* 8.1 (1996): pp. 67–87

¹⁵ Քաղաք, որտեղ սպանվել է իմամ Ալիի որդի իմամ Հուսեյնը

¹⁶ Իսլամական լուսնային օրացույցի Մուհարրամ ամսի տասներորդ օրը, այն օրը, երբ սպանվել է իմամ Ալիի որդի իմամ Հուսեյնը

¹⁷ Օմայյան դինաստիայի երկրորդ խալիֆը, իմամ Հուսեյնի քաղաքական հակառակորդը

Ֆինանսների, իրավական հարցերի, ջիհադի ու միջազգային հարաբերությունների մասին նույնպես»¹⁸:

Թեև Խոմեյնիի քարոզած սկզբունքների մեջ ահռելի տեղ էին գրավում արևմտյան գաղափարներն ու երևույթները, բայց նա դրանք օգտագործում էր որպես կաղապար, որի բովանդակությունն արդեն իսկ գոյություն ունի իսլամում: Ժամանակակից ժողովրդավարական պետություններին հատուկ այնպիսի գաղափարներ, ինչպիսիք են անկախությունը, արդարությունն ու ազատությունը, Իմամ Խոմեյնին դիտարկում է որպես ժամանակից ու տարածությունից անկախ, բայց իսլամով պայմանավորված երևույթներ: Նրա խոսքերով.

«Համոզված եղեք, որ իսլամը կարող է ապահովել արդարություն, անկախություն, ազատություն, տնտեսական հավասարություն՝ առանց հենվելու այլ ուսմունքների դպրոցների վրա»¹⁹:

Իր «Վելայաթե ֆադիհ» կառավարման համակարգի իսլամական հիմքերը ցույց տալու և որպես անապակ իսլամի դրսևորում ներկայացնելու համար, Խոմեյնին պարբերաբար նշում է իսլամի ու իսլամական կառավարման անքակտելիության մասին:

«Իսլամը նույնական է իսլամական կառավարման հետ, իսլամական պատվիրանները իսլամական կառավարման նշաններ են, քանի որ նրանք ստեղծված են իսլամական կառավարման ձևավորման համար»²⁰:

Արդար կառավարման անհրաժեշտությունը փաստելու ու շիայական իսլամական աղբյուրներով ամրապնդելու նպատակով,

¹⁸ Imam Khomeini, Kitab al-Bay, Ismailiyan Publication, Qum, p. 460

¹⁹ Sahifa-Nur, New edition, vol. 1, p. 459

²⁰ Kazem Ghazi Zadeh, General Principles of Imam Khomeini's Political Thought, p. 7

հղում է արվում իմամ Ալիի խոսքերին. Խարիջիները²¹՝ Ղուրանից այն մեջբերմանն ի պատասխան, թե «դատավճիռ կարող է կայացնել միայն Ալլահը», իմամ Ալին պատասխանում է. «Բոլոր կառավարություններն ունեն իրենց սահմանափակումները, բայց ի վերջո արդար կառավարությունը կգա իշխանության և կպաշտպանի ճնշվածների իրավունքները»²²:

Արդար կառավարության ու արդար իշխանության մասին պատումի համատեքստում արդիական է դառնում նաև արդար կառավարչի կերպարը: Կերպար, որ ասոցացվում է նախևառաջ Մուհամմադ մարգարեի, այնուհետև իմամ Ալիի ու նրա ժառանգների հետ: Այս կերպարների առանձնահատկությունների վրա հիմնված արդար կառավարչի մասին փիլիսոփայական տեսությունը իսլամական փիլիսոփայության առանցքային թեմաներից մեկն է:

Խոմեյնիի գաղափարախոսության վրա իրենց ազդեցությունն են ունեցել ինչպես իսլամական-շիայական, այնպես էլ սուննիական ու անգամ արևմտյան փիլիսոփայական տեսությունները: Այդ ազդեցությունների մասին հղումներ չկան նրա գործերում, բայց դրանց մասին են վկայում ժամանակին նրա ուսումնասիրած տեսաբանների ու իր մտեցումների մեջ առկա նմանությունները: Ալեքսանդր Կնիշը իր "Irfan" Revisited: Khomeini and the Legacy of Islamic Mystical Philosophy"²³ հոդվածում խոսում է Խոմեյնիի գաղափարների վրա Իբն Սինայի ու Իբն Արաբիի ազդեցության մասին:

²¹ Իսլամի պատմության մեջ առաջին կրոնա-քաղաքական խմբավորումը, որ առանձնացել է մուսուլմանական համայնքից

²² نهج البلاغه خطبه 40

²³ Alexander Knysh, "Irfan" Revisited: Khomeini and the Legacy of Islamic Mystical Philosophy, Middle East Journal, Vol. 46, No. 4 (Autumn, 1992), pp. 631-653

«Արդար քաղաքի» իր տեսության համատեքստում, իսլամական փիլիսոփա Իբն Սինան փաստում է, որ «փոխգործակցության համար Օրենք ու Արդարություն է հարկավոր, Օրենքի ու Արդարության համար օրենսդիր է հարկավոր, որ կհաստատի Արդարությունը»²⁴: Իբն Սինայի համոզմամբ՝ արդարության անհրաժեշտությունը հաստատելու ու մարդկանց համար հասկանալի դարձնելու համար նրանց հետ պետք է խոսել իրենց համար ընկալելի խորհրդանշական կերպարների միջոցով, որպեսզի «նրանց ճշմարտության ընդհանուր ակնարկ տրվի»²⁵:

Իբն Սինայի ազդեցությունը Խոմեյնիի վրա հաշվի առնելով՝²⁶ կարելի է մեկնաբանել Խոմեյնիի ջանքը՝ արդարության մասին իր պատկերացումները հիմնավորել, ներկայացնել Մուհամմեդ մարգարեի ու Իմամ Ալիի կերպարների ու նրանց գաղափարների միջոցով: Խորհրդանշական այս կերպարների միջոցով էլ Խոմեյնին հանրայնացնում է արդար կառավարության մասին միջոց:

Խոմեյնին նրանց ներկայացնում էր շիայական իմամության հայեցակարգի լույսի ներքո, պրակտիկա, որ հանգում է այն ժամանակաշրջանին, երբ «Իբն Արաբիի ուսմունքը մեծ տարածում է գտնում շիա մտածողների շրջանում տասնչորսերորդ դարից սկսած»:²⁷

Արդար կառավարչի մասին իր ուրույն տեսությունն ունի նաև մեկ այլ իսլամական փիլիսոփա՝ Իբն Ալ Ֆարաբին:

²⁴ Игнатенко А. А., «В поисках счастья», Издательство Мысль, 1989, стр. 144

²⁵ Նույն տեղում

²⁶ Alexander Knysh, "Irfan" Revisited: Khomeini and the Legacy of Islamic Mystical Philosophy, Middle East Journal, Vol. 46, No. 4 (Autumn, 1992), pp. 631-653, p. 638

²⁷ Նույն տեղում, p. 644

«Կատարյալ քաղաքի կառավարիչը չի կարող լինել ցանկացած մեկը, քանի որ կառավարումը ենթադրում է երկու նախապայաման. 1. Նա պետք է հակված լինի կառավարման իր բնածին եռոթյամբ 2. Նա պետք է ձեռք բերի կառավարման կամքի վերաբերմունք ու սովորություն»²⁸:

Այս հատկանիշներից բացի Ալ-Ֆարաբին թվարկում է տասներկու այլ հատկանիշներ, որ պետք է ունենա կառավարիչը: Այս հատկանիշների թվում է նաև արդարամտությունը:

«Նա [կառավարիչը-Ա.Գ.] ի վերուստ պիտի օժտված լինի արդարության ու արդար մարդկանց հանդեպ համակրանքով և պիտի ասի բռնաճնշումներն ու անարդարությունը և նրանց, որ կիրառում են դրանք, պիտի տա ինքն իրեն ու մյուսներին իրենց հասանելիքը և պիտի հորդորի մարդկանց վարվել արդարացի ու պիտի գորակցի նրանց, որ ճնշված են անարդարության պատճառով, նա պիտի աջակցի այն ամենին, ինչ ինքը գեղեցիկ, ազնվական ու արդար է համարում, նա չպիտի վարանի ու խուսափի, երբ նրան խնդրում են արդարություն գործել, բայց պիտի խուսափի ենթարկվել, երբ նրան խնդրում են չար ու անարդար վարվել»²⁹:

Իմամ Խոմեյնիի տեսությունները իսլամական փիլիսոփաների աշխատությունների ազդեցությունից զատ աղերսներ ունեն նաև Իրանի սահմանադրական հեղափոխության ամենաազդեցիկ տեսաբաններից մեկի՝ այաթոլլահ Նայինիի մոտեցումների հետ:

«Նայինիի ռազմավարությունը հետևյալն է. նախ նա փաստում է դասական շիայականության՝ իմամության

²⁸ Anthology of Persian Philosophy from Zoroastr to Ummar Khayyam”, p. 174, Al Farabi

²⁹ Նույն տեղում:

հայեցակարգի համաձայն, որ կատարյալ կառավարումը իմամի՝ որպես հավատացյալների համայնքի աստվածընտրյալ ու անսխալական ղեկավարի կառավարումն է: Թաքուցման³⁰ ժամանակաշրջանում այս կատարյալ կառավարման իրագործման անհնարինության պատճառով, Նայինին քննարկում է արդիական կառավարությունների հնարավորությունները՝ դրանց «դեսպոտիկ» ու «սահմանադրական» տեսակները»³¹: Այս մոտեցումը հատկապես արդիական էր Իրանում սահմանադրական բարեփոխումների, սահմանադրության ընդունման ու դրա նպատակահարմարության մասին քննարկումների ժամանակաշրջանում:

Այաթոլլահ Խոմեյնին, սակայն, ոչ լեզիտիմ ու անարդար է համարում նաև սահմանադրությամբ առաջնորդվող իրանական իշխանություններին:

«Իրանի վերջին լեզիտիմ կառավարությունը,-նշում է իմամ Խոմեյնին,-ավարտվել է 661 թվականին: Դրանից հետո Իրանի բոլոր կառավարությունները անօրինական են եղել»³²:

Խոմեյնին պնդում էր, որ «բոլոր մուսուլմանները աստվածային պարտականություն ունեն միապետություններին ընդդիմանալու»³³: Նրանք չպիտի համագործակցեն նրանց հետ, չպիտի օգտվեն նրանց ինստիտուտներից, չպիտի վճարեն նրանց

³⁰ Տասներկուիմամական շիայական իսլամի համաձայն՝ տասներկուերորդ իմամը՝ իմամ Մահդին չի մահացել, այլ գտնվում է թաքուցման մեջ: Մինչև նրա վերադարձը ընկած ժամանակաշրջանը անվանվում է «թաքուցման ժամանակաշրջան»:

³¹ Said Amir Arjomand, “The State and Khomeini’s Islamic Order”, Iranian Studies, Vol. 13, No. 1/4, Iranian Revolution in Perspective (1980), pp. 147-164 p. 150

³² G. BHAGAT, “Khomeini: leader of Islamic revolution in Iran”, The Indian Journal of Political Science, Vol. 48, No. 1 (January - March 1987), pp. 31-41, p. 33

³³ Ervand Abrahamyan, “Khomeinism”, University of California Press, Los Angeles, California, 1993, p. 24

բյուրոկրատիաներին, ու «թաղիյա» չպիտի կիրառեն իրենք իրենց պաշտպանելու համար. ընդհակառակը, նրանք պիտի ոտքի կանգնեն, ընդվզեն նրանց դեմ: Այս գաղափարների, ինչպես նաև Իսլամական հեղափոխության արտահանման գաղափարի պատճառով է, որ Ծոցի արաբական երկրները գերլարված իրավիճակում հայտնվեցին: Խոմեյնիի կոչերն ու գաղափարները միայն Իրանի շիաների համար չէին, այլ՝ բոլոր շիաների: Ուրեմն, դրանք նաև կոչ էին արաբական երկրներում ապրող շիա փոքրամասնություններին՝ ոտքի կանգնել ու ընդվզել իրենց բռնակալ միապետների դեմ:

Նրա պնդմամբ. «Թագավորներից շատերը հանցագործներ, բռնարարներ ու մարդասպաններ են եղել»³⁴: Հետագայում, նա պնդում էր, որ բոլոր միապետները, այդ թվում նաև Սեֆյան հայտնի շահ Շահ Աբբասն ու հինավուրց գահակալ Անուշիրվանը, որին իրանցիները սովորաբար հիշատակում են որպես «Արդար», բացարձակ անարդար են եղել»³⁵:

«Նոր առաջամարտիկը խորապես հավատացած էր, որ շիայի պարտքն է երկրի քաղաքական ու սոցիալական կյանքին մասնակից լինելը: Այաթոլլաները իրավունք ու պարտականություն ունեն վիճարկելու անարդար կառավարչի գործունեությունը: Բոլոր շիա հոգևորականները հավատացած են, որ իրենց հիմնական նպատակը Ալլիի ռեժիմը վերականգնելն է, քանի որ բոլոր մյուս կառավարիչները ուզուրպատորներ են համարվում»³⁶:

³⁴ R. Khomeini, speech, *Ettela at*, 2 Dec. 1985., հղված՝ Ervand Abrahamyan, “Khomeinism”, University of California Press, Los Angeles, California, 1993, p. 24

³⁵ Ervand Abrahamyan, “Khomeinism”, University of California Press, Los Angeles, California, 1993, p. 9

³⁶ G. BHAGAT, “Khomeini: leader of Islamic revolution in Iran”, *The Indian Journal of Political Science*, Vol. 48, No. 1 (January - March 1987), pp. 31-41, p. 33

Իր տեսության իրագործման ընթացքում արևմտյան քաղաքական մոդելի ինստիտուտներ ստեղծելով՝ իմամ Խոմեյնին, սակայն, դրանք իսլամի անքակտելի մաս էր համարում: Այս պատճառով է, որ նա դեմ է արտահայտվում Իսլամական Հանրապետություն եզրի կողքին նաև «դեմոկրատական» եզրի գոյությանը:

Այս հանգամանքը ձևակերպել է Խոմեյնին հետևյալ կերպ. «Իսլամ եզրը «դեմոկրատական»-ի նման ածականի կարիք չունի: Իսլամ եզրը կատարյալ է, և նրանից առաջ ածական օտագործելը արդարացված չէ»³⁷:

Խոմեյնիի գաղափարախոսության՝ արդարության կոնցեպտի վրա խարսխված հռետորաբանությունը, շարունակում է նաև Իրանի ներկայիս հոգևոր Առաջնորդ այաթոլլահ Ալի Խամենեին: Իրանի ներսում ու Մերձավոր Արևելքի շիայական համայնքներում կատարվող իրադարձություններն ու զարգացումները նա մեկնաբանում ու ներկայացնում է արդար/անարդար դիխոտոմիայի հարացույցով:

Անարդարության պրիզմայով են մեկնաբանվում Սիրիայում տիրող իրավիճակը, Եմենում ու Սաուդյան Արաբիայում ծավալվող զարգացումները: Սիրիայի պատերազմին ու այդ պատերազմում միջազգային խաղացողների մասնակցությանը անդրադառնալով՝ իմամ Խամենեին նշում է.

«Իրանը միշտ սատարելու է Սիրիային այս անարդար պատերազմում»³⁸: Սիրիայում ընթացող «անարդար» պատերազմը

³⁷ Oliver Leaman, “Continuity in Islamic Political Philosophy: The Role of Myth”, Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies), Vol. 14, No. 2 (1987), pp. 147-155, p. 152

³⁸ Khamenei: Iran will stand by Syria against the unjust war <http://www.syriaoonline.sy/index.php?f=Details&catid=12&pageid=7745&g=1>, (01.12.2015)

իմամ Խամենեին բնորոշում է որպես «պատերազմ իսլամի ու տարածաշրջանի մարդկության դեմ»³⁹:

Անարդարների դեմ պայքարի ու արդարության պահապանի իր կերպարով Իրանը լուրջ ազդեցություն ունի Եմենի զեյդիների⁴⁰ վրա, որոնց մի մասն անգամ տասներկուիմամական⁴¹ շիայականություն է ընդունում: Ջեյդիական հայտնի հոգևորական Մորթեգա Մոթահարին 2010 թվականին սված հարցազրույցներից մեկի ժամանակ կարծիք է հայտնում, որ տասներկուիմամական շիաներ դարձող զեյդիները, համոզված են, որ Իրանի իսնաաշարիական կրոնը, իրականում, ճշմարիտ զեյդիականությունն է, քանի որ «այն մոբիլիզացնում է գանգվածներին օտար զավթիչների ու անարդար կառավարիչների դեմ պայքարելու»⁴²:

Բահրեյնի իրադարձությունները մեկնաբանելիս Խամենեին նշում է, որ Բահրեյնում իրական խնդիրն երկրի իշխանության անարդար մարդկանց փոքր խմբի ձեռքում գտնվելն է, որն էլ ոտնահարում է մեծամասնության իրավունքները⁴³:

Սաուդյան Արաբիայում 2016 թվականի հունվարի երկուսին շիայական առաջնորդ Նիմր Ալ-Նիմրի գլխատման⁴⁴ փաստին

³⁹ آیت الله خامنه‌ای جزئیات سوریه را دنبال می‌کند

<http://irdiplomacy.ir/fa/page/1960330....>, (10.09.2016)

⁴⁰ Շիայական խմբավորում: Ջեյդիականության հիմնական կրոնա-քաղաքական գաղափարը սուրը ձեռքին անարդարության դեմ պայքարելն է

⁴¹ Շիայական տասներկուիմամական խմբավորում

⁴² Mehdi Khalaji Iran's window of influence in Yemen is getting bigger, The Washington Institute For Near East Policy, 2015, <http://www.businessinsider.com/irans-window-of-influence-in-yemen-is-getting-bigger-2015-2>, (10.12.2016)

⁴³ Supreme Leader: Iran stances on regional issues quite clear, logical, <http://theiranproject.com/blog/2015/11/25/supreme-leader-iran-stances-on-regional-issues-quite-clear-logical/>, (09.12.2016)

⁴⁴ دولت عربستان «شیخ باقر النمر» رهبر شیعیان این کشور را اعدام کرد+ویدیو

անդրադառնալով՝ իմամ Ալի Խամենեին հայտարարել է. «Ալլահը չի ներելու անմեղ մարդու թափված արյունը: Այդ անմեղ մարդու *անարդացիորեն [ընդգծումը՝ հեղինակի]* թափված արյունը մոտ ժամանակներում լուրջ խնդիրներ է առաջացնելու այս ռեժիմի հանցագործների ու քաղաքական գործիչների համար»⁴⁵:

Իրանի նկատմամբ կիրառված պատժամիջոցների վերացման մասին Վիեննայի համատեղ հայտարարությունից⁴⁶ հետո Ռուհանիի գրած նամակին ի պատասխան Խամենեին իր նամակում շնորհավորում է Իրանի ժողովրդին՝ «անարդար պատժամիջոցներից ազատվելու կապակցությամբ»⁴⁷:

Այսպիսով, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը, այաթոլլահ Խոմեյնիի գաղափարախոսության վրա խարսխված իր քաղաքականության արդյունքում, միջազգային հարաբերությունների թատերաբեմում իրեն ներկայացնում է որպես արդարության դրոշակակիր ու արդարության հայեցակարգի յուրահատուկ «տարածաշրջան» ստեղծում իր շուրջը՝ այդ տարածաշրջանում ընդգրկելով իրենց անարդար կառավարիչների գոհ դարձած խմբերի ու շերտերի:

<http://www.tabnak.ir/fa/news/557969.....>, (02.01.2016)

⁴⁵ سخنان رهبر انقلاب درباره شهادت عالم مؤمن و مظلوم شیخ نمر

<http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=31802>, (04.01.2016)

⁴⁶Իրանի ու Վեցնյակի երկրների միջև պայմանագրի կնքմանը հաջորդած հայտարարությունը

⁴⁷ پاسخ رهبر انقلاب به نامه رئیس‌جمهور درباره سرانجام مذاکرات هسته‌ای

<http://farsi.khamenei.ir/message-content?id=32009>, (02.03.2016)

THE CONCEPT OF JUSTICE AS THE IDEOLOGICAL FRAMEWORK OF IRANIAN GLOBALIZATION PROJECT

Summary

Anna Gevorgyan
anna.gevorgyan@ysu.am

Key words: *globalization projects; Iran; Khomeini; justice; just governance; Islamic governance.*

In the modern stage of globalized world when life has become faster due to “expansion of time and narrowing of space”, and the world has become more reachable, different globalization programs are fighting in order to make their ideas more sustainable and their goals clearer. Iranian globalization project is not an exception.

The article discusses the part of ideology of imam Khomeini that has become the bases or the modern Iranian globalization project. The article argues that the cornerstone of the Iranian project is the concept of justice and the goal of creation of just society through just governance.

КОНЦЕПТ СПРАВЕДЛИВОСТИ КАК ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА СОВРЕМЕННОГО ИРАНСКОГО ГЛОБАЛИЗАЦИОННОГО ПРОЕКТА

Резюме

Анна Геворгян
anna.gevorgyan@ysu.am

Ключевые слова: *глобализационные проекты, Иран, Хомейни, справедливость, справедливое управление, исламское управление.*

В современном этапе глобального мира, когда жизнь стала быстрее из-за "расширение времени и сужению пространства", и мир

стал более доступен, различные глобализационные проекты ведут борьбу с тем, чтобы сделать свои идеи более устойчивыми и цели более ясными. Иранский глобализационный проект не является исключением.

В статье рассматриваются концепты идеологии имама Хомейни, которые стали основой для современного иранского глобализационного проекта. Статья утверждает, что основой иранского проекта является концепт справедливости и цель создания справедливого общества путем справедливого управления.

METHODOLOGICAL MISTAKES OF INTERNATIONAL MEDIATION OF ARMENIAN-TURKISH RELATIONS

Rouben Shougarian
rouben.shougarian@tufts.edu

Key words: *Armenia; Turkey; normalization; reconciliation; parties to the conflict international mediation; facilitation; peace building measures.*

To be able to discuss international mediation strategy of Armenian-Turkish relations we first need to summarize and categorize two types of mistakes made in the past: methodological and political. In an article published by World Politics Review (WPR) Daniel Bar-Tal describes two levels of peace building by international community, which faces the challenge of sustainable conflict resolution. The first is the process of conflict resolution itself by means of negotiations between the leaders of the parties in question, international mediation and arbitration. To be successful at this level one still needs popular support, without which official talks cannot be effective. The second level relates to “postconflict reconciliation”, which involves societal dialogue, permanent contacts between elite groups and individuals “that feed the conflict on both sides, in order to evolve a new repertoire that can serve as a foundation for stable and lasting peace”¹.

Since there is no active conflict between Ankara and Yerevan, except for the railway and road blockade of Armenia since 1993 and the

¹Bar-Tal, Daniel, *From Resolution to Reconciliation in Postconflict Societies*, World Politics Review, September 25, 2012, <http://www.worldpoliticsreview.com/articles/12360/from-resolution-to-reconciliation-in-postconflict-societies>, (02.08.2014)

unilateral support of Azerbaijan by Turkey during the war in Nagorno Karabagh, the stage of conflict resolution described by Bar-Tal in this particular case should be replaced by the normalization of relations between the two countries. The main methodological mistake made by the international mediators of Armenian-Turkish relations has so far been an unjustified and chaotic merging of two negotiation formats, - **normalization** and **reconciliation**. The following is our definition of these formats, which envisages different participants/actors and distribution of roles for each of them:

- Normalization package should include the opening of the border and establishment of diplomatic relations between Turkey and Armenia without preconditions. Solely the governments of the two countries with international mediation should deal it with.

- Reconciliation - an unprejudiced discussion of the past with a view to build a common dignified future - should be a joint undertaking by the Armenian government, public organizations and the Armenian Diaspora on the one hand, and the Turkish government and civil society on the other.

In the light of the aforesaid it is irrelevant and often counterproductive to include major elements of **reconciliation** into the texts of protocols on establishment of diplomatic relations between countries in political conflict.

Reconciliation is a much longer and much more delicate process. In the case of Turkey and Armenia, it presupposes serious and consistent societal involvements from both countries and of the Armenian Diaspora worldwide². To be able to deliver a comprehensive

²See also: Shougarian, Rouben, Evolution of American Interests in the Black Sea/South Caucasus Region and Mediation of Armenian-Turkish Relations. *Normalization*,

rapprochement international mediators need to have strong support not only of the governments, but also of the civil societies of both countries and the Diaspora. In Armenia's case, the very existence of 6-million-strong Diaspora is the direct consequence of the Genocide and deportations. Internationally mediated **normalization** of Armenian-Turkish relations without any political preconditions should be viewed as a necessary foundation stone for eventual reconciliation. It is beyond doubt that down the road the process of **normalization** could include some auxiliary elements of **reconciliation**, as the very fact of opening the Turkish-Armenian border, even if it is at first a limited/partial opening and the establishment of diplomatic relations between the two countries are important confidence building measures on the path to a new regional identity. In other words, **normalization** has to become a **confidence building measure** for **reconciliation**. However, international mediators and direct parties to negotiations should avoid conceptual mixing of two separate conflict resolution notions and establishing direct links between two negotiation formats. This kind of argumentation does not necessarily presuppose that the process of **reconciliation** cannot start until the relations between Armenia and Turkey have been **normalized**. In certain circumstances, it could even precede the process of **normalization**, or ideally, run parallel to it. However, we still need to underline that from the standpoint of international mediation strategy and methodology **reconciliation** has to be viewed as the second and final challenge of peace building:

“This latter challenge, which lies at the heart of the peace-building process, is of great importance, because it lays the foundations for successful conflict resolution and at the same time prepares the

society members to live in a state of peace, which can be defined as mutual recognition and acceptance after the reconciliation process, as well as the jointly accepted goal of maintaining peaceful relations characterized by full normalization and cooperation in all possible domains of collective life³”.

Were the political conflict between Turkey and Armenia in a more active stage, i.e. were it not for a 100-year gap between the Armenian Genocide and *football diplomacy*, international mediation would probably have to begin from **reconciliation** and only then move to **normalization**. An interesting definition of what Yehudith Auerbach of Bar Ilan University calls material conflicts vs. identity conflicts with regard to the notions of reconciliation and normalization can be found in his research paper on the subject in question:

“Between material conflicts, which evolve around material and dividable assets, and identity conflicts, which involve deep-seated hatred originating in the feeling of at least one of the sides that the other has usurped their legitimate rights. While material conflicts can be brought to an end through traditional conflict resolution techniques, identity conflicts need “track two” diplomacy strategies, and particularly forgiveness in order to reach reconciliation⁴”.

In international relations, there are cases when **reconciliation** is viewed as part and parcel of **normalization** and not vice versa. In this respect, looking into conflict resolution experiences in the Balkans and South Africa, Mitja Žagar from the University of Ljubljana is of the

³Ibid

⁴Auerbach, Yehudith, *Forgiveness and Reconciliation: The Religious Dimension*, Terrorism and Political Violence, Vol. 17, Issue 3, 2005, Routledge, Taylor and Francis Group, <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/09546550590929174#.VdZss0U1InI>, (12.06. 2015)

opinion that **reconciliation** should be viewed as an integral part of the broader notion of **normalization**. The former is a process of graduation beyond the past. International political and academic experts consider it to be a legitimate approach to restoring mutual trust, i.e. a powerful confidence building measure. This is nothing other but an attempt to return back to square one, not burdened by collective memories. Yet such a turn of events can become a reality only if all conflicting parties are committed to **reconciliation** talks and prepared to accept their outcome without prejudice⁵.

However, conflict resolution and peace building are complex processes, which are often unpredictable. There can't be a uniform, textbook mediation technique to approach different standoffs.

In this respect Žagar points to practices and experiences in the Balkans and South Africa, which are demonstrable examples of both successes and failures of **reconciliation**. He stresses the need to rethink and re-conceptualize **reconciliation** and develop alternative approaches⁶.

In an article titled *Armenia and Turkey: From Normalisation to Reconciliation* Fiona Hill, Kemal Kirisci and Andrew Moffatt write:

“...Given the multidimensional nature of the dispute between Turkey and Armenia and their peoples, reconciliation faces immense challenges. It is a process that must occur at the individual, societal, and state levels. Reconciliation requires time and a reconsideration of identity as well as of history. In contrast, the normalization of Armenian-Turkish relations is more limited in scope. In theory, it could proceed more quickly. However, progress has been erratic in recent

⁵Žagar, Mitja (2010) "Rethinking Reconciliation: The Lessons from the Balkans and South Africa," *Peace and Conflict Studies*: Vol. 17: No. 1, Article 5.
<http://nsuworks.nova.edu/pcs/vol17/iss1/5>, (02.06.2015)

⁶ Ibid

years. Both Turkey and Armenia have made positive steps forward toward normalizing their relations, only to have the apparent progress met by new setbacks and competing priorities⁷”.

The *setbacks* and *competing priorities* the above-mentioned article speaks about include political pre-conditions imposed on the Turkey-Armenia **normalization** format by a third party, Azerbaijan. The inability or unwillingness to calculate a way to neutralize pressures on Ankara by the Aliyev Administration constitutes the second political mistake made by the international mediators of *football diplomacy*. The need to make Ankara less susceptible to the growing blackmail from Baku has been tacitly acknowledged not only in the US but also within the academic community in Europe.

Piotr Zalewski, an Istanbul based European Stability Initiative (ESI) expert has serious doubts about Turkey’s ability to implement the policy of *zero problems with neighbors* especially with regard to the **normalization** of relations with Armenia. While he never questions Ankara’s desire to change things on the ground, in Zalewski’s opinion, it is totally unrealistic. This is because the South Caucasus is a geopolitical crossroads, where interests of major players “often intersect and collide⁸”.

Therefore, according to Zalewski, Ankara must put together a priority list, because sooner or later it would have to make difficult geopolitical choices, unable to be “everybody’s friend” in the South Caucasus region. To do that Turkey “must stop pretending” that the

⁷ Hill, Kirisci, and Moffatt, Andrew <http://www.brookings.edu/experts/kiriscik>

⁸Zalewski, Piotr, Abnormalisation: The Bumpy Road to Turkey-Armenia Rapprochement, 17 December 2009, Centre for European Policy Studies (CEPS), <http://www.ceps.eu/system/files/book/2009/12/Turkish-Armenian%20Rapprochement%20e-version.pdf> (16.09.2014)

opening of the border with Armenia will not have any negative impact on its relations with Azerbaijan. On the other hand, “a two- thirds discount on Azeri gas” cannot last forever. Most importantly, Ankara has to persuade both the political opposition at home and the Aliyev administration “that it can better serve Azerbaijan’s interests by engaging with Armenia than pushing it away”. However, in our opinion, such an approach by a European expert does not take into account whether the Ankara administration has at all planned and tried to convince the domestic opposition and the Azerbaijani authorities that the opening of the common border and the establishment of diplomatic relations with Armenia were in the strategic interest of the entire region. Zalewski stopped short of asking if it was not a tactical *good cop-bad cop game*.

To look at the evolving history of the problem mentioned above from a different angle one needs to analyze Turkey’s mediation strategy vis-à-vis Russia within the framework of the CSCE/OSCE Minsk Group. Using its crucial role in the mediation of the Karabagh talks, Russia has always tried to reinstate its influence in the South Caucasus, which was partly lost after the disintegration of the Soviet Union. It also spared no effort to limit or minimize “advances by others” thus outlining the framework of the future settlement of the conflict. On the other hand, Ankara had to come to terms with this geopolitical reality agreeing not to participate in an international peacekeeping force to be deployed between Nagorno Karabagh and Azerbaijan, except for providing logistical support. Meanwhile, the Karabagh problem gradually evolved from a local conflict at the southern borders of the Soviet Union into a regional dispute to eventually become “a token in an international game

⁹Ibid

of power politics, the stakes of which involved millions of barrels of Caspian oil¹⁰”.

To be able to play any logistical role in the Karabagh conflict resolution and become positively engaged in the South Caucasus region, Turkey, as a member of the OSCE Minsk Group, first needs to at least partially disassociate itself from one of the direct parties to the conflict. The only way to do that is through the unconditional **normalization** of relations with Armenia. This unequivocal message has to be conveyed again and again by the international mediators not only to Ankara, but to Baku as well. If we take into account that the US, one of the main mediators of Armenian-Turkish **normalization** and **reconciliation** talks, is simultaneously one of the three co-chairs of the OSCE Minsk Group, while another co-chair, Russia, played an important role before the signing ceremony in Zurich, the relevance of such message will become all the more obvious. While, realistically speaking, in the present geopolitical circumstances it might not be possible to achieve complete separation of the two issues, and therefore, today, an all-around, comprehensive **normalization** between Ankara and Yerevan appears to be too long a shot, methodological modification of the Armenian-Turkish roadmap should constitute a basis for a new mediation strategy.

Irrespective of the fact whether the methodology of *football diplomacy* proved to be a mistake of omission or of commission, i.e. a *perfect failure*, the following conclusion can be made: whereas Turkey might have reached its short-term goals by signing but not ratifying the Zurich Protocols, it could pay a price for that in the long-term perspective. Going after tactical gains in the **normalization** talks with

¹⁰Laitin, David D. and Suny, Ronald Grigor, Armenia and Azerbaijan: Thinking a way out of Karabakh, middle east policy, vol, vii, no. 1, p.162, october 1999

Armenia, Ankara used up most of its political resource losing the trust of international mediators.

The Gül-Erdoğan administration fell short of paving the way for the **normalization** of relations with Armenia. The same goes for the **reconciliation** process and “domestic debate on the genocide issue¹¹”. Article 301 of the Turkish Penal Code remained intact, while the policy of aggressive denial took new forms. Domestic consumption and internal politics predicated and pre-determined important decisions in the negotiations with Armenia and international mediators.

Thus, Turkey became a hostage to its own public opinion and political pressure from Azerbaijan. Stuck in a self-inflicted trap by putting forward preconditions on Karabagh, should it at any point try to resume **normalization** talks with Armenia it would face even more severe opposition from Azerbaijan. On the other hand, if Ankara does not make any attempt to press the re-set button in the relations with Armenia “it will have frustrated its regional ambitions, disappointed its EU backers, and severely undermined its credibility. Finally, if it continues to index its relationship with the US to the issue of genocide recognition, it will have consolidated the risk of a major crisis with Washington¹²”.

It was quite predictable that towards the centennial anniversary of the Armenian Genocide there would have been different academic and political attempts in Armenia, Turkey and by international mediators to address the future fate of the Zurich Protocols, as well as the prospects of **normalization** and **reconciliation** talks. In this regard, Dr. Vahram Ter-Matevosyan made an interesting proposal, citing the provisions of Part 3 and Part 4 of the 169 Vienna Convention on the Law of Treaties.

¹¹Zalewski, Piotr, Ibid

¹²Ibid

He suggested that Armenia should have taken a decisive step of inviting to its capital official representatives of all those states and international organizations who had participated “at the signing ceremony in Zurich on 10 October 2009”. The purpose of such hypothetical gathering would have been the adoption of a joint statement to recall the Zurich Protocols and start a corresponding lawsuit against the Turkish authorities at the international tribunal. Ter-Matevosyan admitted that while such an action could have provided a dignified exit strategy for Armenia, the main purpose of the **normalization** of relations between the two countries and the opening of the common border would not have been achieved¹³.

There is no doubt that a proposal to invite all the mediators and facilitators to Armenia had certain merits, especially in the field of Armenia’s public relations in the wake of the centennial anniversary of the Genocide. On the other hand, as for the exit strategy, it had already been provided by the Decision of the Armenian Constitutional Court of the January 12, 2010.

Analyzing the commitment of the leadership of Armenia and Turkey to the peace process in 2008-2009, Dr. Ter-Matevosyan noted that both countries generally “demonstrated a will to move forward”, each to a different degree. The Armenian authorities not only had to deal with domestic opposition, but also with a very critical reaction from the Diaspora. Against those odds, Yerevan chose “to move forward” with a hope that international mediators would use their

¹³Ter-Matevosyan, Vahram, What Political Solutions between Turkey and Armenia? REPAIR, Armeno-Turkish Dialogue Platform, Oct. 22, 2014, <http://repairfuture.net/index.php/en/armenian-genocide-recognition-and-reparations-standpoint-of-armenia/2015-what-political-solutions-between-armenia-and-turkey-armenian>, (11.12.2014)

influence on Turkey to respect prior commitments and return to the negotiation table. Ankara, however, was not up to the task as, formally remaining in the peace process, it had started to backpedal from its earlier commitments as soon as the Turkish authorities started being criticized by political opposition. Concluding his article, Ter-Matevosyan called on Ankara to make a public statement before the centennial, taking the responsibility for the failure of *football diplomacy*, and “declare the end of the Zurich process and leave the resumption of the process of normalization of relations to much more convenient times and favorable circumstances¹⁴”.

The “much more convenient time” seems to have come after the failed coup attempt last July, followed by an unprecedented crackdown on political opposition, mass arrests and human rights violations in Turkey. Today, the Erdoğan administration is in a desperate need of improving its international image. In the new geopolitical circumstances, Ankara, will have to send a positive message to the international community, Washington in particular, that the failing policy of *zero problems with neighbors* would be given a new start. In this context, another attempt, real or imitational, to normalize bilateral relations with Armenia could become a convenient shortcut for Erdoğan and the AKP to fulfill their new political agenda.

Should such a scenario be brought to life, the international mediators must do everything to avoid the mistakes of the past. They would have to keep the two negotiation tracks, **normalization** and **reconciliation**, separated.

¹⁴Ibid

**ՀԱՅ-ԹՐԻՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՑԹՈՂՈՒՄՆԵՐԸ:**

Ամփոփում

Ռուբեն Շուգարյան
rouben.shougarian@tufts.edu

*Բանալի բառեր՝ Հայաստան, Թուրքիա, կարգավորում, հաշտեցում,
միջազգային միջնորդություն, օժանդակություն,
հակամարտող կողմեր, խաղաղություն հաստատող քայլեր*

Հոդվածի բովանդակությանը հենվում է առաջարկվող գիտական նոր դիրքորոշման վրա, որը ենթադրում է միջազգային միջնորդության երկու ոլորտների՝ հայթուրքական հարաբերությունների կարգավորման (նորմալիզացման) և ժողովուրդների հաշտեցման գործընթացների պարտադիր տարանջատումը: Համապատասխան մասնագիտական գրականության վերլուծությունը ադերսվում է խաղաղություն հաստատելու գործընթացի երկու տարբեր հարթությունների՝ հակամարտող կողմերի միջև հարաբերությունների կարգավորման և ժողովուրդների հաշտեցման ջանքերին: Հայաստանի և Թուրքիայի դեպքում հաշտեցումը ենթադրում է երկու երկրների բանակցային գործընթացին քաղաքացիական հասարակությունների և հայկական սփյուռքի լուրջ և հետևողական մասնակցություն: Առանց քաղաքական նախապայմանների Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների միջնորդված կամ ուղղակի

կարգավորումը դիտարկվում է որպես հաշտեցման գործընթացի արդյունավետ ընթացքի անհրաժեշտ գրավական: Սակայն հաշտեցման հիմնական դրույթների ընդգրկումը երկկողմ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը վերաբերող արձանագրությունների տեքստում ոչ միայն արդյունավետ չէ, այլ կարող է միջնորդների ամբողջ ծրագրին խոչընդոտող գործոն հանդիսանալ: Սա այն կարևոր հանգամանքն է, որը հաճախ թերագնահատվում կամ ընդհանրապես անտեսվում է քաղաքական հակամարտության մեջ գտնվող երկրների միջև միջազգային միջնորդությանը վերաբերող մասնագիտական գրականության մեջ:

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОШИБКИ МЕЖДУНАРОДНОГО ПОСРЕДНИЧЕСТВА АРМЯНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

Рубен Шугарян

rouben.shougarian@tufts.edu

Ключевые слова: *Армения; Турция; нормализация; примирение; международное посредничество; содействие; стороны конфликта; шаги по укреплению мира.*

Настоящая статья опирается на новый академический подход, предлагаемый в контексте обязательного разделения двух аспектов международного посредничества в урегулировании армяно-турецких отношений.

- Формат нормализации включает в себя открытие армяно-турецкой границы и установление двухсторонних дипломатических без политических предусловий. Этими вопросами должны заниматься исключительно правительства обеих стран при соответствующем международном посредничестве.
- Формат примирения – беспристрастного обсуждения исторического прошлого с целью построения достойного общего будущего – должен быть задействован при совместном участии армянского правительства, общественных организаций и диаспоры с одной стороны и турецкого правительства, и общественности с другой.

Спонтанное объединение параллельных переговорных процессов: нормализации двухсторонних отношений и примирения между соседними народами является основной методологической ошибкой международных посредников армяно-турецкой футбольной дипломатии. Важность этого вопроса часто недооценивается или даже игнорируется в соответствующей специальной литературе.

**ԳԼՈՒԲԱԼ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐԻ
ԱԶԴԵՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐՈՒՄ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ
ՆԵՐԳՐԱՎՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ**

Արշակ Գևորգյան
arshak.gevorgyan@gmail.com

*Բանալի բառեր՝ Թուրքիա, էներգետիկ անվտանգություն,
խողովակաշարեր, էներգետիկ ենթակառուցվածքներ, երեք
ծովերի համակարգ:*

Վերջին տարիներին Թուրքիայի նկատմամբ աճող միջազգային հետաքրքրությունը պայմանավորված է ոչ միայն դրա բնակչության թվի աճով¹ և դինամիկ զարգացող տնտեսությամբ², այլև Արևմտյան Եվրոպայի, Ռուսաստանի և Մերձավոր Արևելքի միջև էներգետիկ հարաբերություններում այդ երկրի զբաղեցրած առանձնահատուկ դիրքով: Փորձագիտական շրջանակներում տարածված է այն տեսակետը³, որ «*[Թուրքիան – Ա.Գ.] այժմ դարձել է առանցքային երկիր: Դրա աշխարհագրական դիրքը՝ ընկած եվրոպական աշխարհամասի, Ռուսաստանի և Մերձավոր Արևելքի միջև, երկրին ռազմավարական կարևորություն է*

¹Երկրի բնակչությունը 2015 թ. դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ կազմել է 78.741.053 մարդ՝ 2010թ-ից ի վեր աճելով ավելի քան 5 միլիոնով: Տե՛ս <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21507> (16.05.2016):

²Վերջին 15 տարվա ընթացքում երկրի ՀՆԱ-ն աճել է տարեկան միջինում 3.93 %-ով: Տե՛ս <http://www.tradingeconomics.com/turkey/gdp-growth-annual> (16.05.2016):

³Տե՛ս, օրինակ, Misiągiewicz J., Turkey as an Energy Hub in the Mediterranean Region, Spectrum: Journal of Global Studies, vol. 4, № 1, 2012, pp. 107-126, Arcuri A., The Rise of a New Superpower: Turkey's Key Role in the World Economy and Energy Market, SpringerBriefs in Economics, 2013:

հաղորդում, հատկապես՝ էներգախողովակային ոլորտում: Իսկ նոր, նպատակաուղղված արտաքին քաղաքականությունն ընդգրկում է ոչ միայն հարևան պետությունները, այլև հարակից շրջանները՝ մինչև Չինաստան և Աֆրիկա»⁴:

Պատահական չէ, որ այդ խաղաքարտն ավելի ու ավելի հաճախ է օգտագործվում Թուրքիայի բարձրագույն ղեկավարության կողմից: Այս համատեքստում խիստ ուշագրավ է Ատլանտյան խորհրդի էներգետիկ-տնտեսական 5-րդ տարեկան գազաթնաժողովի ժամանակ երկրի նախկին ղեկավար Աբդուլլահ Գյուլի ունեցած բացման ելույթը. «Կարծում եմ, որ անհրաժեշտ է Արևելյան Միջերկրածովայքի ռեսուրսներին մոտենալ այն տեսանկյունից, որ դրանք կարող են տարածաշրջանը վերածել կայունության, բարգավաճման և համագործակցության ավազանի՝ տարածաշրջանային և գլոբալ տնտեսության ու էներգետիկ աշխարհաքաղաքականության վրա թողնելով նշանակալի ազդեցություն»⁵: Թուրքիայում այսօր էլ բարձրագույն մակարդակով բարձրաձայնում են մինչև 2023թ. տարածաշրջանային էներգետիկ կենտրոն դառնալու իրենց հավակնությունների մասին⁶:

⁴“Anchors aweigh”, The Economist, 21.10.2010, <http://www.economist.com/node/17276440> (22.09.2015):

⁵“Atlantic Council՝ Ekonomi ve Enerji Zirvesi Açılışı’nda Yaptıkları Konuşma”, Աբդուլլահ Գյուլի անձնական կայք, 21.11.2013, <http://www.abdullahgul.gen.tr/konusmalar/371/87821/atlantic-council-ekonomi-ve-enerji-zirvesi-acilisinda-yaptiklari-konusma.html> (22.09.2015):

⁶Տրանսանատոլիական գազատարի հիմնարկեքի արարողության ժամանակ այս մասին հայտարարել էր Թուրքիայի նախագահ Ռ. Թ. Էրդողանը: Տե՛ս “Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) Temel Atma Töreni’nde Yaptıkları Konuşma”, ԹՀ նախագահի պաշտոնական կայք, (17.03.2015), <http://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/29804/trans-anadolu-dogal-gaz-boru-hatti-tanap-temel-atma-torende-yaptiklari-konusma.html> (22.09.2015):

Այս հոդվածում վերլուծվում են Թուրքիայի էներգետիկ անվտանգության առաջնահերթությունները, ածխաջրածնային վառելիքի ենթակառուցվածքների համալիրը և դրա դերը միջազգային էներգետիկ աշխարհաքաղաքականության համակարգում:

*

* *

Աշխարհաքաղաքականության և էներգետիկ ռեսուրսների միջև սերտ կապը մասնագիտական գրականության մեջ վերհանվել է բավական վաղուց: Դեռևս 18-րդ դարի բրիտանական և 19-րդ դարի գերմանական ուժային քաղաքականության տեսությունները հիմնվում էին էներգետիկ ռեսուրսների նկատմամբ վերահսկողության վրա⁷: էներգետիկ աղբյուրների և աշխարհաքաղաքականության միջև սերտ առնչությունն իր արտացոլումն է գտել, օրինակ, Հելֆորդ Մաքինդերի «*Հարթլենդի*» («*Տարածքային միջուկի*») տեսության մեջ⁸:

Սառը պատերազմի ավարտից հետո Մերձավոր Արևելքի աշխարհաքաղաքական կարևորությունը շարունակում է մնալ միջազգային քաղաքականության օրակարգում, ընդ որում՝ ԱՄՆ-ն ամեն գնով իր անմիջական հսկողության տակ է պահում էներգետիկ ռեսուրսներով հարուստ այս շրջանը՝ կանխելու իր «*աշխարհաքաղաքական տարածքում*» այլ խոշոր խաղացողների հավակնությունների տարածումը⁹: Այս տեսակետից պետք է գնահատել այն, որ Թուրքիան օվկիանոսի մյուս կողմում ընկալվում է իբրև «*առանցքային երկրի*» դասական օրինակ.

⁷Kennedy P., The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000, Random House, 1987, pp. 151-215:

⁸Mackinder H., Democratic ideals and reality, W.W. Norton, 1962, p. 150:

⁹Brzezinski Z., The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives, Basic Books, 1997, p.124, p.148:

«[Թուրքիան – Ա.Գ.] առանցքային երկիր է, որի ապագան կարող է ոչ միայն պայմանավորել տարածաշրջանի հաջողությունը կամ ձախողումը, այլ նաև լրջորեն ազդել միջազգային կայունության վրա»¹⁰

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ էներգետիկ ռեսուրսների աղբյուրներն¹¹ ու դրանք սպառման շուկաների հետ կապող ենթակառուցվածքներն¹² առանձնակի քաղաքական նշանակություն և աշխարհաքաղաքական կարևորություն ունեն (Թուրքիայի ու հարակից տարածաշրջանի էներգետիկ ենթակառուցվածքների պարզեցված քարտեզի համար տե՛ս հավելված 1):

Նման պայմաններում բնական է, որ էներգետիկ քաղաքականությունը համապատասխան ուշադրության է արժանանում նաև բուն Թուրքիայում: Ընդ որում, դա վերաբերում է ինչպես երկրի ղեկավարությանը¹³, այնպես էլ գիտական շրջանակներին¹⁴: Տարածաշրջանային էներգետիկ կենտրոն

¹⁰Chase R., Hill E., Kennedy P. (eds.), *The Pivotal States. A New Framework for U.S. Policy in the Developing World*. W. W. Norton, 1999, p. 9. Նույն հարցի շուրջ տե՛ս նաև Cyr A., *Turkey's Continuing Role as a Pivotal Ally in a Rapidly Changing Region*, *Orbis*, vol. 59, № 2, 2015, pp. 215–232, Fuller G., *The New Turkish Republic: Turkey as a Pivotal State in the Muslim World*, United States Institute of Peace Press, 2008.

¹¹Fesharaki F., “Energy and the Asian Security Nexus” in *Journal of International Affairs* 53, 1999, p. 85.

¹²Barnes, J. et al, *Introduction to the study*, in Victor D., Jaffe A., Hayes M. (eds.), *Natural gas and geopolitics: from 1970 to 2040*, Cambridge University Press, 2006, p. 5.

¹³Տե՛ս Թուրքիայի էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարարության 2015-2019 թթ. ռազմավարական ծրագիրը՝ <http://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FStratejik+Plan%2FETKB+2015-2019+Stratejik+Plani.pdf> (22.09.2015):

¹⁴Օրինակ, տե՛ս Arıboğan D., *Geleceğin Haritası, İstanbul, Profil Yayınları*, 2008 (մասնավորապես՝ էջ 151-153); Bilgin M., “Energy Supply Security Problems and Alternative Solutions” in *Turkey's Strategic Vision in 2023 Project*, working paper at *Turkey's Strategic Vision in 2023 Project*, İstanbul, TASAM, 17 September 2008;

դառնալու հավակնություններ ունեցող Թուրքիայում «տարածաշրջան» հասկացությունը տարածվում է աշխարհագրորեն ավելի խոշոր մի հատվածի վրա: Երկրի նախկին վարչապետ Ահմեթ Դավութօղլուի խոսքերով. *«գրեթե անհնար է պնդել, թե Թուրքիան պատկանում է այս կամ այն տարածաշրջանին: Թուրքիան միաժամանակ ասիական երկիր է, եվրոպական երկիր, աֆրիկյան մայրցամաքի հարևան՝ ուղղակիորեն կապված արևելյան Միջերկրածովայքի հետ, քաղկանյան երկիր, մերձավորարևելյան երկիր, կովկասյան, կենտրոնասիական երկիր, կասպյան և անուղղակիորեն Ծոցի երկիր (Իրաքի միջոցով Ծոցի հետ մեր ունեցած կապի միջոցով)»¹⁵: Թուրքիայի համար տարածաշրջանի սահմանների այս անորոշությունը նկատելի աղերսներ ունի ԱՄՆ-ի 43-րդ նախագահ Ջորջ Ու. Բուշի վարչակազմի կողմից լայնորեն կիրառվող «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» հայեցակարգային պատկերացման¹⁶ հետ ու, պիտի ենթադրել՝ ինչ-որ առումով շարունակում է դրա տրամաբանությունը:*

Arifoğan D., Bilgin, M., “New Energy Order Politics Neopolitics: From Geopolitics to Energeopolitics”, *Uluslararası İlişkiler*, vol. 5, № 20, 2009, p. 109-132; Coşkun B., Carlson R., “New Energy Geopolitics: Why Does Turkey Matter?”, *Inside Turkey*, vol. 12, № 3, pp. 205-220:

¹⁵Davutoglu A., “Turkey in 2008”, *The Henry Jackson Society*, 11.06.2008, <http://henryjacksonsociety.org/2008/06/11/turkey-in-2008/> (22.09.2015):

¹⁶Թեև «Մեծ Մերձավոր Արևելք» եզրույթն ամերիկյան միջավայրում կիրառվել է դեռ 1980 թ., այն իր այժմյան ընդգրկմանը հասել է 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ից հետո: Այս տերմինի տակ հասկացվում է Մավրիտանիայից մինչև Պակիստան և Թուրքիայից մինչև Սուդան ընկած ընդարձակ տարածքը:

«Մեծ Մերձավոր Արևելք» նախաձեռնության և ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության կապի մասին տե՛ս Girdner E., “The Greater Middle East Initiative: Regime Chance, Neoliberalism And Us Global Hegemony”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, vol. 36, 2005, pp. 37-71:

Աշխարհագրական այս առավելություններն ուղղակիորեն պայմանավորում են էներգետիկ քաղաքականության հիմնական ուղղությունները: Մասնավորապես, Թուրքիան հաճախ դիտարկվում է իբրև հնարավոր «*էներգետիկ հանգույց*» (անգլ.՝ *energy hub*)¹⁷: Սա ենթադրում է, որ ածխաջրածնային վառելիքի համեստ պաշարներ ունեցող¹⁸ այդ երկիրը «*շարունակելու է մեծապես կարևորել իր տարածքով անցնող խողովակաշարերը* (դրանց վերաբերյալ մանրամասների համար տե՛ս հավելվածներ 3 և 4), *որոնք նավթ և բնական գազ են տեղափոխում Իրաքից, Իրանից, Կովկասից և Կենտրոնական Ասիայից դեպի եվրոպական շուկաներ*»¹⁹: Հաշվի առնելով, որ Թուրքիայի հարևան շրջաններում է կենտրոնացած նավթի ու գազի համաշխարհային ապացուցված պաշարների 71,8%-ը²⁰, անկարելի է չհամաձայնել, որ այն «*տարածաշրջանային և գլոբալ էներգետիկ աշխարհաքաղաքականության հիմնական խաղացողներից մեկն է*»²¹: Թուրքիայի՝ «*էներգետիկ հանգույց*» և «*տարանցիկ երկիր*» դառնալու շուրջ խոսակցությունները, սակայն, հաճախ չեն

¹⁷Krauer-Pacheco K., Turkey as a Transit Country and Energy Hub: The Link to Its Foreign Policy Aims, in Forschungsstelle Osteuropa Bremen, Arbeitspapiere und Materialien № 118, 2011, pp. 28-29.

¹⁸ԱՄՆ-ի էներգետիկ տեղեկատվության վարչության (US EIA) տվյալներով՝ 2015 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Թուրքիայի նավթի և գազի պաշարները համապատասխանաբար կազմում են շուրջ 296 միլիարդ բարել և 6.17 միլիարդ մ³: Տե՛ս <http://www.eia.gov/beta/international/country.cfm?iso=TUR> (22.09.2015)

¹⁹Soysal M., “The Future of Turkish Foreign Policy”, in Martin L. G., Keridis D. (eds.), *The Future of Turkish Foreign Policy*, The MIT Press, 2004, pp. 37–46.

²⁰Roberts J., “The Turkish Gate: Energy Transit and Security Issues”, CEPS EU-Turkey Working Papers, № 11, 2004, p. 1.

²¹Coşkun B., “Energizing the Middle East: Iran, Turkey and Persian Gulf States”, *Turkish Policy Quarterly*, vol. 9, № 2, 2010, p. 76.

անդրադառնում հարցի խորքային կողմերին ու հնարավոր խոչընդոտներին²²:

Բուն Թուրքիայի ներսում, «*Էներգետիկ հանգույց*» գաղափարին խանդավառությամբ մոտենալով հանդերձ, միշտ ընդգծել են, որ պաշտոնական Անկարայի հիմնական առաջնահերթությունը շարունակում է մնալ ներքին անընդհատ աճող էներգետիկ պահանջարկի բավարարումը (երկրի ներքին շուկայում սպառվող նավթի ու գազի հիմնական մատակարարների ցանկը տե՛ս հավելված 2-ում)²³: Խնդրի լրջությունը հասկանալու համար բավական է նշել միայն, որ վերջին տասնամյակում Թուրքիայում էլեկտրաէներգիայի սպառումը կրկնապատկվել է²⁴: Ուստի տարանցիկ երկրի վերածվելու հեռանկարն այդ երկրում ընկալվում է իբրև սեփական էներգետիկ անվտանգության երկրորդային հետևանք և նոր միայն արտաքին քաղաքականության լծակ²⁵:

Էներգետիկ գործընթացներում այդ երկրի ներգրավվածության և դրա վրա գլոբալ և տարածաշրջանային զարգացումների ազդեցության ուսումնասիրման տեսակետից առավել գրագետ է այդ երկրի էներգետիկ համակարգը տրոհել մի

²²Winrow G., “The Southern Gas Corridor and Turkey’s Role as an Energy Transit State and Energy Hub”, *Insight Turkey*, vol. 15, № 1, 2013, p. 145.

²³Նույն տեղում, էջ 146-147:

²⁴Տվյալները 2015 թ. հունվարի 20-ի իր ելույթում հաղորդել է երկրի նախագահ Ռ. Թ. Էրդողանը: Տե՛ս «Milletimizin Feraseti ve Hükümetimizin Dirayetiyle Sıkıntılarını Aşarak 2023 Hedeflerimiz Doğrultusunda Kararlılıkla Yürüyeceğiz», ԹՀ նախագահի պաշտոնական կայք, 20.01.2015, <http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/91989/milletimizin-feraseti-ve-hukümetimizin-dirayetiyle-sikintilari-asharak-2023-hedeflerimiz-dogrultusund.html?c=584> (22.09.2015):

²⁵Coşkun B., Carlson R., նշվ. աշխ., էջ 214:

քանի ինքնուրույն միավորների: Ուսումնասիրողների շրջանում²⁶ ընդունված է առանձնացնել Թուրքիայով անցնող էներգետիկ միջանցքի երեք ենթահամակարգ՝

1. *Ներկասայան* (ընդգրկում է ածխաջրածնային վառելիքի տեղափոխումն Ադրբեջանից, Ղազախստանից և Թուրքմենստանից),
2. *Սևծովյան (ռուսական)*, (ընդգրկում է գործող «Կապույտ հոսք» և կառուցվելիք «Թուրքական հոսք» գազամուղներն ու նավթի փոխադրումները նեղուցներով),
3. *Մերձավորարևելյան-միջերկրածովյան* (ընդգրկում է Իրանի, Իրաքի, Արևելյան Միջերկրածովայքի էներգետիկ ռեսուրսների տեղափոխությունը):

Հիշյալ ենթահամակարգերից առաջին երկուսը Թուրքիայի էներգետիկ աշխարհաքաղաքականության համատեքստում միշտ էլ առավել առաջնային դիրք են զբաղեցրել, ուստի դրանց առանձին անդրադարձ կկատարվի ստորև:

Մերձավորարևելյան-միջերկրածովյան տարածաշրջանի հետ թուրքական պետության հարաբերությունները լավագույնս նկարագրվում են «*ծարավ մարդու*» այլաբանությամբ²⁷: Դրանց զարգացման վրա ազդող հիմնական գործոնները կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

- Թուրք-իրանական էներգետիկ հարաբերությունները ավանդաբար ընթացել են բարդ ճանապարհով, ընդ որում՝ դրանք

²⁶Bilgin, M., “New prospects in the political economy of inner-Caspian hydrocarbons and western energy corridor through Turkey”, *Energy Policy*, vol. 35, № 12, 2007, p. 6383.

²⁷Մասնագիտական գրականության մեջ Թուրքիան երբեմն համեմատվում է հարևան տարածաշրջանների էներգետիկ ռեսուրսները «խող ծարավ մարդու» հետ: St’u Han A., “Turkey’s Energy Strategy and the Middle East: Between a Rock and a Hard Place”, *Turkish Studies*, vol. 12, № 4, 2011, pp. 604-605:

զարգանում են երկու կողմերի էներգետիկ-էնթակառուցվածքային փոխկախվածության²⁸, աշխարհաքաղաքական տեսլականների տարբերության²⁹ և Իրաքում ազդեցության համար ուղղակի մրցակցության³⁰ պայմաններում: Միաժամանակ, ակնկալվում է, որ իրանական միջուկային խնդրի հանգուցալուծումը կարող է նոր հորիզոններ բացել Թուրքիայի տարածքով իրանական էներգակիրների արտահանման համար³¹:

• Թուրքական կառավարության առջև ծառայած քրդական հիմնախնդիրը ևս իր ազդեցությունն է ունենում տարածաշրջանային էներգետիկ գործընթացների վրա: Չնայած քրդական աշխատավորական կուսակցությունը շարունակում է համարվել տարածաշրջանային էներգետիկ էնթակառուցվածքների գլխին կախված դամոկլյան սուր³², պաշտոնական Անկարան այս հարցում չի խորշում համագործակցել Իրաքյան Բրդստանի կառավարության հետ³³:

• Արաբական գարնան արձագանքներն ու Սիրիական անվերջ թվացող ճգնաժամը միայն խորացնում են

²⁸Bahgat G., “Iran-Turkey Energy Cooperation: Strategic Implications”, Issue Middle East Policy, Middle East Policy, vol. 21, № 4, 2014, p. 121.

²⁹Larrabee S., Naderp A., “Turkish-Iranian Relations in a Changing Middle East”, RAND Corporation, 2013, pp. 5-7, http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR200/RR258/RAND_RR258.pdf (22.09.2015):

³⁰Kane S., “The Coming Turkish-Iranian Competition in Iraq”, Special Report 276, United States Institute of Peace, 2011, http://www.usip.org/sites/default/files/Turkish_Iranian_Competition.pdf (22.09.2015):

³¹“Four potential effects of the Iran nuclear deal on Turkey”, Hürriyet Daily News, 20.07.2015, <http://www.hurriyetdailynews.com/four-potential-effects-of-the-iran-nuclear-deal-on-turkey.aspx?PageID=238&NID=85626&NewsCatID=359> (22.09.2015):

³²İşeri E., “Addressing pipeline security regime of the prospective regional energy hub Turkey”, Security Journal, vol. 28, 1-15, 2015, pp. 8-10.

³³Paaschea T., Mansurbegb H., “Kurdistan Regional Government–Turkish energy relations: a complex partnership”, Eurasian Geography and Economics, vol. 55, № 2, 2014, pp. 111–132.

տարածաշրջանի ետնաբեմում ընթացող էներգետիկ մրցակցությունը³⁴:

- Արդեն նշված և տարածաշրջանում առկա մի շարք այլ քաղաքական խնդիրներ խոչընդոտում են ինչպես մասամբ գործող (օրինակ՝ Արաբական գազատարի), այնպես էլ հեռանկարային էներգետիկ նախագծերի (օրինակ՝ Արևելամիջերկրական գազային միջանցքի³⁵) վերջնական կենսագործմանը:

- Ենթահամակարգի էներգետիկ գործընթացներում ակտիվ ներգրավվածություն ունեն Ռուսաստանը, Չինաստանը, Հնդկաստանն ու Միացյալ Նահանգները³⁶, ինչը շաղկապում է Մերձավորարևելյան-միջերկրածովյան տարածաշրջանը հարևան շրջանների հետ:

Գաղտնիք չէ, որ թուրքական իշխանությունները միշտ էլ տարված են եղել ենթահամակարգի, հատկապես՝ Ծոցի էներգետիկ հնարավորությունները թուրքիա հասցնելու հեռանկարով³⁷: Սակայն, չնայած տարածաշրջանի ընձեռած հնարավորությունները դրա համար ավելի քան բավարար են³⁸,

³⁴Delanoë I., “The Syrian Crisis: A Challenge to the Black Sea Stability”, Policy Brief 02 (February 2014), Center for International and European Studies, pp. 4-5, <http://www.khas.edu.tr/cms/cies/dosyalar/files/CIESPolicyBrief02.pdf> (22.09.2015):

³⁵Այս մասին մանրամասն տե՛ս Tagliapietra S., “Towards a New Eastern Mediterranean Energy Corridor?”, FEEM Note Di Lavoro 2013.012, <http://www.feem.it/getpage.aspx?id=5321&sez=Publications&padre=73> (22.09.2015):

³⁶Coşkun B., “Energizing the Middle East: Iran, Turkey, and Persian Gulf States”, Turkish Policy Quarterly, vol. 9, № 2, 2010, p. 72.

³⁷2011 թ. սկզբին այն ժամանակ դեռ թուրքիայի վարչապետ Ռ. Թ. Էրդողանը Քուվեյթում հայտարարել էր, թե «մենք իրար բավարար ենք»՝ նկատի ունենալով ածխաջրատների հնարավոր արտահանումն ու սպառումը: Տե՛ս «Erdoğan: Biz bize yeteriz!», Vatan, 12.01.2011, <http://www.gazetevatan.com/erdogan--biz-bize-yeteriz--352350-gundem/> (22.09.2015):

³⁸2014 թ. դրությամբ միայն Մերձավոր Արևելքում է կենտրոնացած աշխարհի նավթի ապացուցված պաշարների 47.7% և բնական գազի ապացուցված պաշարների 42.7% տոկոսը: Տե՛ս BP Statistical Review of World Energy, 2015, p. 6, p.

պիտի արձանագրել, որ նավթի ու գազի հետ կապված երկարաժամկետ նախագծերի հեռանկարները ներկայում գտնվում են կրկին նույն էներգակիրների շուրջ հյուսվող «ճեպալպովիտիկի» սարդոստայնում³⁹: Այդ է պատճառը, որ այս ենթահամակարգի զարգացման տեսլականը կապվում է նախևառաջ տարածաշրջանում քիչ թե շատ երկարատև կայունության հաստատման հետ:

Ներկասայան ենթահամակարգ

Մինչև բուն ենթահամակարգին անդրադառնալը, մի քանի խոսք դրա աշխարհագրական ընդգրկման մասին: Վերլուծաբանները կասպիական էներգետիկ ավազանը ներկայացնում են հիմնականում 3 տարբեր սահմաններով՝ «Մեծ Կենտրոնական Ասիա» (Ադրբեջանից մինչև Չինաստանի Մինցյան-Ուլդուրական ինքնավար շրջան)⁴⁰, բուն Կասպից ծովի ավազան (ծովը եզերող բոլոր պետությունները)⁴¹ և «Մեծ Կասպից ծովի» տարածաշրջան (կասպյան հնգյակից բացի նաև Եգիպտոս և Իրաք)⁴²: Թուրքիայի էներգետիկ քաղաքականության

20, <http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/Energy-economics/statistical-review-2015/bp-statistical-review-of-world-energy-2015-full-report.pdf> (22.09.2015):

³⁹Իսկ հայտնի է, որ խողովակաշարերը բավական թանկ «հաճույք» են, և դրանց կառուցումն արդարացված է միայն երկարաժամկետ մատակարարումների նկատմամբ որոշակի վստահության առկայության պայմաններում: St u Peimani H., The Caspian pipeline dilemma: political games and economic losses, Praeger Publishers, 2001, p. 97

⁴⁰Dorian, J.P., “Central Asia: a major emerging energy player in the 21st century”, Energy Policy, vol. 34, № 5, 2006, pp. 544–555.

⁴¹Bilgin, M., “The Emerging Caspian Energy Regime and Turkey's New Role”, The Turkish Yearbook of International Relations, vol. 34, 2003, pp. 1-22.

⁴²Mavrakis D., Thomaidis F., Ntroukas I., “An assessment of the natural gas supply potential of the south energy corridor from the Caspian Region to the EU”, in Energy Policy, vol. 34, № 13, 2006, pp. 1671–1680

ուսումնասիրման տեսակետից առավել նախընտրելի է հենց ընտրված ներքին կասպյան ձևաչափը (Ադրբեջան, Ղազախստան, Թուրքմենստան), քանի որ Ռուսաստանն ու Իրանը առավել մեծ կշիռ ունեն այլ ենթահամակարգերի կազմում: Այստեղ հետաքրքրության առարկա շրջանի էներգետիկ զարգացման համատեքստում հիշատակվում է նաև Ուզբեկստանը, որը թեև անմիջականորեն չի եզերում Կասպիցի ջրերը, սակայն ավանդաբար համարվում է տարածաշրջանի մաս⁴³:

Ներկասպյան էներգետիկ ավազանի զարգացման տրամաբանությունը կարելի է ամփոփել հետևյալ չորս անկյունաքարային գործոններում՝

- այն ընկած է էներգետիկ երկու խոշոր կենտրոնների՝ Ռուսաստանի և Մերձավոր Արևելքի միջև, ինչի արդյունքում դժվար հասանելի է եվրոպական էներգետիկ շուկայի համար,
- փոխադրման տեսակետից այն նշանակալի չափով կախված է ռուսական ենթակառուցվածքներից (Ադրբեջանն ու Ղազախստանը՝ մասնակիորեն, Թուրքմենստանը՝ գերազանցապես),

• այն մշտապես ենթարկվում է տարածաշրջանը եվրոպական շուկային կապող ենթակառուցվածքների նկատմամբ իր գրեթե մենաշնորհային վերահսկողությունը պահպանել ձգտող Ռուսաստանի ճնշմանը,

• ներգրավված երկրներին այդպես էլ չի հաջողվել միասնական էներգետիկ քաղաքականություն մշակել⁴⁴:

Ասվածին պետք է հավելել, որ կասպյան նավթագազային պաշարների լիարժեք շահագործմանը խոչընդոտում է նաև ծովի

⁴³Meissner H., “The Resource Curse and Rentier States in the Caspian Region: A Need for Context Analysis”, GIGA working papers, № 133, 2010, p. 17

⁴⁴Bilgin, M., “New prospects...”, p. 6384.

իրավական կարգավիճակի և ջրերի նկատմամբ իրավունքների բաժանման խնդիրը⁴⁵:

Կասպյան տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական պատկերը բնորոշվում է Ռուսաստանի և Արևմուտքի, առաջին հերթին՝ ԱՄՆ-ի լուռ մրցակցությամբ⁴⁶: Ընդ որում, եթե պաշտոնական Մոսկվան ավագանը դիտարկում է իբրև իր համար «մերձավոր արտերկիր»⁴⁷, ապա ամերիկյան քաղաքական մտքի տեսակետից այն ԱՄՆ-ի՝ համաշխարհային անվտանգության ու կայունության «հովանոց» դառնալու ռազմավարության թիրախային մի գոտի է միայն⁴⁸:

Սպասվում է, որ մինչև 2030թ. էներգետիկ ռեսուրսների համաշխարհային սպառումը 2011թ. համեմատ կավելանա 36%-ով⁴⁹: Ուստի, Կասպիական տարածաշրջանում «Նոր մեծ խաղը»⁵⁰ դրսևորվում է ազդեցության, ուժի, գերակայության և եկամտի համար մրցակցությամբ, որն ընթանում է հիմնականում ԱՄՆ-ի և

⁴⁵Այս մասին մանրամասն տե՛ս Afshar H. “The Caspian dispute: is doctrinal analysis too late or can we turn back the hands of time?”, New York Law School Review, vol. 48, 2003-2004, pp. 755-775.

⁴⁶Jonson L., “The new geopolitical situation in the Caspian region”, in Chufrin G. (ed.), The Security of the Caspian Sea Region, Oxford University Press, 2001, p. 11; Kubicek P., “Energy politics and geopolitical competition in the Caspian Basin”, Journal of Eurasian Studies, vol. 4, № 2, 2013, pp. 174-177.

⁴⁷Հետխորհրդային երկրների վերաբերմամբ կիրառվող այս անվանման և դրա իմաստաբանական առանձնահատկությունների մասին տե՛ս Гусейнов Г., «Карта нашей Родины и «граница на замке»: превращения идеологемы», в Бредникова О., Воронков В. (ред.), Кочующие границы: Сборник статей по материалам международного семинара, ЦНСИ, Труды, вып. 7, СПб., 1999, с. 70-76.

⁴⁸Iseri E., “The US Grand Strategy and the Eurasian Heartland in the Twenty-First Century”, Geopolitics, № 14, 2009, p. 35.

⁴⁹BP’s Energy Outlook 2030, 2013, p. 11, http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/Energy-economics/Energy-Outlook/BP_Energy_Outlook_Booklet_2013.pdf (22.09.2015):

⁵⁰Edwards M., “The New Great Game and the new great gamers: disciples of Kipling and Mackinder”, Central Asian Survey, № 22 (1), 2003, p. 83.

Ռուսաստանի միջև, սակայն նաև այլ խաղացողների, մասնավորապես՝ Չինաստանի⁵¹ և Թուրքիայի⁵² մասնակցությամբ: Հատկանշական է, որ վերջինս Կասպյան ավազանը դիտարկում է իբրև բանալի՝ դեպի Միջին Ասիա տարածվելու և Ռուսաստանի ազդեցությանը դիմակայելու ճանապարհին⁵³: Սրանով հանդերձ թուրքական կողմին չի հաջողվել տարածաշրջանի երկրների հետ հարաբերություններում հստակ քաղաքականություն մշակել: Էթնիկ, կրոնական, լեզվական և պատմական առնչությունների վրա շեշտադրում կատարելով՝ թուրքական արտաքին քաղաքականությունն անուշադրության է մատնել տեղի պատմական և տնտեսական իրողությունները: Ավելին, Անկարան չի կարողացել բազմակողմանի հարաբերություններ հաստատել հետխորհրդային երկրների հետ, ինչի հետևանքով կորցրել է կասպյան երկրների միջև անհամեմատ արդյունավետ միջնորդ դառնալու հեռանկարը⁵⁴:

Փորձենք առանձին-առանձին անդրադառնալ ենթահամակարգի առավել առանցքային խողովակաշարերին.

Բարու-Թրիլիսի-Ջեյհան նավթամուղ

Տարածաշրջանի էներգետիկ ցանցի այս կարևոր բաղադրիչը շահագործման է հանձնվել 2006թ. մայիսի 28-ին⁵⁵: Այն ներկայում

⁵¹Xuetang G., “The Energy Security in Central Eurasia: The Geopolitical Implications to China’s Energy Strategy”, China and Eurasia Forum Quarterly, Volume 4, № 4, 2006, pp. 117-137.

⁵²Bayraktar G., “Hazar’daki jeopolitik mücadelenin Türkiye’nin enerji güvenliğine etkileri”, Stratejik Öngörü Dergisi, Sayı 11, 2007, s. 83-93.

⁵³Davutoğlu A., Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, 96. baskı, Küre Yayınları, 2011, s. 181.

⁵⁴Bilgin, M., “The Emerging Caspian Energy Regime...”, p. 5.

⁵⁵Հենց այդ օրն է ադրբեջանական նավթն առաջին անգամ հասել թուրքական Ջեյհան նավահանգիստ՝ “Bakü-Tiflis-Ceyhan hattında, petrol son noktaya ulaştı”,

ունի 11 բաժնետեր և կառավարվում է բրիտանական էներգետիկ հսկա BP-ի (նախկին British Petroleum) կողմից⁵⁶: 1768 կմ երկարություն⁵⁷ ունեցող խողովակաշարը, որի կառուցման վրա 3,9 միլիարդ դոլար է ծախսվել⁵⁸, միջերկրածովյան շուկա է հասցնում Ադրբեջանի Ազերի-Չըրազ-Գյունեշլի առափնյա նավթային դաշտի հանույթը (2009 թ.-ից՝ օրական 1,2 միլիոն բարել⁵⁹), թեև դրա հնարավորությունները բավարար են նաև կասպիական այլ նավթահանքերից, մասնավորապես՝ դազխսական Կաշագանից «սև ոսկու» տեղափոխման համար⁶⁰:

Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհանը Թուրքիայի մասնակցությամբ ռազմավարական կարևորություն ունեցող առաջին նախագիծն է, որն ինչ-որ առումով իրատեսական է դարձնում Եվրասիայում արևելքի և արևմուտքի միջև էներգետիկ միջանցք դառնալու Անկարայի հեռանկարը: Բացի դրանից, նավթամուղի խաղաքարտը Թուրքիայի կողմից օգտագործվեց նվազեցնելու

Hürriyet, 28.05.2006, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/4488076.asp?m=1&gid=69> (22.09.2015):

⁵⁶Նավթամուղի բաժնետերերն են BP (Մեծ Բրիտանիա)՝ 30.1 %, Ադրբեջանի ազգային նավթային ընկերություն (SOCAR, Ադրբեջան)՝ 25 %, Chevron (ԱՄՆ)՝ 8.9 %, Statoil (Նորվեգիա)՝ 8.71 %, Թուրքիայի նավթային անանուն միավորում (TPAO, Թուրքիա)՝ 6.53 %, Eni (Իտալիա)՝ 5 %, Total (Ֆրանսիա)՝ 5 %, Itochu (Ճապոնիա)՝ 3.4 %, Inpex (Ճապոնիա)՝ 2.5 %, ConocoPhillips (ԱՄՆ)՝ 2.5 %, ONGC (Հնդկաստան)՝ 2.36 %: Տե՛ս http://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/pipelines/BTC.html (22.09.2015):

⁵⁷Kötens F., Boru Hattı Projelerinin Hazar Havzası Jeopolitik ve Jeoekonomisindeki Rolü, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II/1, 2013, s. 73.

⁵⁸Souleimanov E., Kraus J., “Turkey: An Important East-West Energy Hub”, *Middle East Policy*, vol. 19, № 2, 2012, p. 158.

⁵⁹Նախագծի մասին տե՛ս BP-ի պաշտոնական կայքում՝ http://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/pipelines/BTC.html (22.09.2015):

⁶⁰Perovic J., Orttung R., “Russia’s Role for Global Energy Security”, in Wenger A., Orttung R., Perovic J., *Energy and the Transformation of International Relations: Toward a New Producer–Consumer Framework*, Oxford University Press, 2009, p. 119.

ռուսական Նովոռոսիյսկից և վրացական Սուփսայից նավթի տեղափոխումը լցանավերով, որոնց անցումը սևծովյան նեղուցներով Էկոլոգիական աղետի իրական սպառնալիք կարող է դառնալ ավելի քան 14 միլիոն բնակչություն ունեցող Ստամբուլի համար⁶¹: Բացի դրանից, երկիրը նախագծի շահագործման առաջին 16 տարիների ընթացքում ստանալու է 140-200 միլիոն, իսկ դրանից հետո՝ 200-300 միլիոն դոլարը՝ իբրև «տարանցման վճար և շահագործման ծախսեր»⁶²:

Տարածաշրջանային այս խոշոր նավթամուղի կառուցումը մեծապես կարևորվում էր ԱՄՆ-ում, քանի որ այն առաջին խոշոր էներգետիկ նախագիծն էր տարածաշրջանում, որը շրջանցում էր Ռուսաստանը⁶³: Եվրոպայում ևս համոզված էին, որ «*ԲԹԶ նավթամուղը Կենտրոնական Ասիայի էներգետիկ հարստությունները յուրացնելու և նավթի եվրոպական մատակարարման ուղիների դիվերսիֆիկացման համար կենսական հատված է*»⁶⁴: Ռուսական շրջանակներում էլ

⁶¹Նեղուցների կարգավիճակի մասին Մոնտրոյի 1936 թ. կոնվենցիայի համաձայն Թուրքիան խաղաղ պայմաններում պարտավորվում է թույլատրել բոլոր քաղաքացիական նավերի անխցընդոտ անցումը Բոսֆորով և Դարդանեղով (բաժին 1, հոդված 2, կոնվենցիայի տեքստը տե՛ս http://sam.baskent.edu.tr/belge/Montro_TR.pdf (10.06.2015): Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհանի շահագործումը նեղուցներով անցնող լցանավերի թիվը նվազեցրել է տարեկան 350-ով (տե՛ս «Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Türkiye Boğazlarının Rahatlamasını Sağlayacak» Թուրքիայի կառավարության մամուլի և տեղեկատվության գլխավոր վարչության կայք, 09.07.2006, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/haber/bak-tfls-ceyhan-petrol-boru-hatti-trkye-boazlarinin-rahatlamasini-salayacak/19542> (22.09.2015):

⁶²Նախագծի պաշտոնական կայք՝ <http://www.btc.com.tr/eng/project.html> (22.09.2015):

⁶³Peimani H., “The Caspian pipeline dilemma: political games and economic losses”, Praeger Publishers, 2001, p. 2.

⁶⁴Keppler J., “International relations and security of energy supply: Risks to continuity and geopolitical risks”, External study of the Directorate-General for External Policies of the Union, European Parliament, 2007, p. 15.

սպասելիորեն տիրում է այն համոզմունքը, որ նախագծի իրականացումից ամենաշատը տուժել է Ռուսաստանը⁶⁵:

Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղ

Այս խողովակաշարը, որ հայտնի է նաև Հարավկովկասյան գազատար անունով, Թուրքիա է տեղափոխում Բաքվից 55 կիլոմետր հարավ գտնվող Սանգաչալ վերամշակման կայանում կուտակվող և մշակվող գազը⁶⁶: 692կմ երկարություն ունեցող գազամուղն անցնում է Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղին զուգահեռ և կրկին շահագործվում է BP-ի կողմից⁶⁷:

Գազատարը, որն ամբողջությամբ շահագործման է հանձնվել 2007 թ. հուլիսի 3-ին⁶⁸, ապահովում է օրական 21 միլիոն խորանարդ մետր թողունակություն (2015 թ. առաջին քառորդի տվյալներով⁶⁹): 2014 թ. սկսվել են⁷⁰ նախագծի ընդլայնման խոշորամասշտաբ աշխատանքներ, որոնք թույլ կտան լիովին

⁶⁵Старченков Г., «Каспийская нефть в региональной экономике и мировой политике», Центральная Азия и Кавказ, № 1 (43), 2006, с. 11.

⁶⁶Սանգաչալի կայանը ԲԹՁ և ԲԹԷ խողովակաշարերի առաջին մոլիչ հանգույցն է և կապված է Ազերի-Չըրազ-Գյունեշլի նավթի և Շահ Դենիզ գազի դաշտերի հետ: Հատկանշական է, որ, ՎիքիԼիքսի տվյալներով, այն դասվում է արտերկրում ԱՄՆ-ի համար ծայրաստիճան կարևորություն ներկայացնող օբյեկտների թվին (տե՛ս https://wikileaks.org/plusd/cables/09STATE15113_a.html (22.09.2015)):

⁶⁷Նախագծի բաժնետերերն են BP (Մեծ Բրիտանիա)՝ 28.8 %, Թուրքիայի նավթային անանուն միավորում (TPAO, Թուրքիա)՝ 19 %, Petronas (Մալայզիա)՝ 15.5 %, AzSCP (Ադրբեջան)՝ 10 %, Lukoil (Ռուսաստան)՝ 10 %, NICO (Իրան)՝ 10 %, SGC Midstream (Ադրբեջան)՝ 6.7 % Տե՛ս

http://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/pipelines/SCP.html (22.09.2015):

⁶⁸Տե՛ս ԹՀ ԱԳՆ կայքում տեղադրված այդ երկրի էներգետիկ ռազմավարությունը՝ http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa (22.09.2015):

⁶⁹Տե՛ս http://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/pipelines/SCP.html (22.09.2015):

⁷⁰“Güney Kafkas Doğalgaz Boru Hattı'nın temel atıldı”, Hürriyet, 22.09.2014, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/27242240.asp> (22.09.2015):

օգտագործել Շահ Դենիզ 2 գազահանքի հնարավորությունները: Սպասվում է, որ 2016 թ. սկզբին խողովակաշարով տեղափոխվող «կապույտ վառելիքի» ծավալը կեռապատկվի⁷¹:

Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրումը հնարավոր Հարավային գազային միջանցքի⁷² առանցքային օղակն է, ուստի դրա ռազմավարական ու աշխարհաքաղաքական կարևորությունը դժվար է թերագնահատել: Մասնավորապես, «08.08.08 պատերազմի»՝ 2008 թ. օգոստոսյան ռուս-վրացական բախման օրերին գազատարը առժամանակ դադարեց գործել (օգոստոսի 12-14⁷³), ինչը փաստում է, որ Կովկասով անցնող էներգետիկ ենթակառուցվածքների նկատմամբ Ռուսաստանի 58-րդ բանակի, Կասպյան նավատորմի և մասնակիորեն նաև Հայաստանում տեղակայված 102-րդ ռազմակայանի ազդեցությունը զգալի է⁷⁴: Այս պնդումն ապացուցելու են գալիս 2015 թ. հուլիսի 10-ին ռուս սահմանապահների կողմից Վրաստանի ու Հարավային Օսիայի վարչական սահմանին կատարված վերջին փոփոխությունները, որոնց արդյունքում ռուսական հսկողության տակ էր անցել Բաքու-Մուփսա նավթամուղի մի հատվածը⁷⁵:

⁷¹Տե՛ս http://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/pipelines/SCP.html (22.09.2015):

⁷²Սպասվում է, որ 2018 թ. սկզբին Հարավային գազային միջանցքը Հարավկովկասյան, Տրանսսանատլիական և Տրանսսադրիատիկ խողովակաշարերով բնական գազ է հասցնելու եվրոպական շուկա: Տե՛ս Roberts J., “The Southern Corridor: Baku-Tbilisi-Ceyhan’s Gas Legacy”, in *Turkish Policy Quarterly*, vol. 11, № 2, 2012, pp. 77-86:

⁷³“BP reopens Georgia gas pipeline”, *BBC News*, 14.08.2008, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/7561466.stm> (22.09.2015):

⁷⁴Sokov N., “The South Caucasus Corridor after the Russian-Georgian War”, *PONARS Eurasia Policy Memo* № 49, 2008, p. 3.

⁷⁵Վրաստանի ՆԳՆ հայտարարությունը տե՛ս <http://police.ge/en/shss-s-sainforatsio-analitiki-departamenti-direktori-saokupatsio-khazis-mimdebare-soflebshi-arsebul-vitarebas-adgilze-gaetsno/8474> (22.09.2015):

Բաքվից Թուրքիա ձգվող խողովակաշարերն ունեն ևս մեկ խոցելի կողմ: Թուրք-քրդական հարաբերությունների սրացումների արդյունքում դրանք հաճախ ենթարկվում են հարձակումների: Ռուս-վրացական հիշյալ պատերազմի մեկնարկից օրեր առաջ քուրդ ծայրահեղականների հարձակմանը ենթարկվեց Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհանը⁷⁶: Իսկ 2015թ. օգոստոսի 4-ին Քրդստանի աշխատավորական կուսակցության զինյալների թիրախում հայտնվեց արդեն Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրումը⁷⁷:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ, եթե անգամ մի կողմ դնենք ծրագրի կյանքի կոչման հետ կապված դժվարությունները, Հարավային Էներգետիկ միջանցքը դժվար թե կարողանա դառնալ այն «կայուն և հուսալի»⁷⁸ ճանապարհը, որի մասին պարբերաբար խոսում են Եվրոպայում:

Տրանսկասպյան գազամուղ

Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղով փոխադրվող վառելիքի ծավալների ավելացման առավել շատ քննարկվող տարբերակներից է Կասպից ծովի հատակով ստորջրյա այս գազատարի անցկացումը, որը Բաքվի Էներգետիկ հանգույցը կկապի թուրքմենական Թուրքմենբաշի⁷⁹ և, հնարավոր է,

⁷⁶“BTC hattında patlama”, Habertürk, 06.08.2008,

<http://www.haberturk.com/ekonomi/makro-ekonomi/haber/89774-btc-hattinda-patlama> (22.09.2015):

⁷⁷“Bakü-Tiflis-Kars-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı'nda patlama meydana geldi”, Habertürk, 04.08.2015, <http://www.haberturk.com/gundem/haber/1111041-baku-tiflis-kars-erzurum-dogalgaz-boru-hattinda-patlama-meydana-geldi> (22.09.2015):

⁷⁸Տե՛ս <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/imports-and-secure-supplies> (22.09.2015):

⁷⁹Dellecker A., Gomart Th., “Russian Energy Security and Foreign Policy”, Routledge, 2011, p. 76.

ղազախական Թենզիզի հետ⁸⁰: Ենթադրվում է, որ 5 միլիարդ դոլար արժողությամբ այս խողովակաշարը կարող է տարեկան 30 միլիարդ խորանարդ մետրով ավելացնել դեպի Թուրքիա մատակարարվող բնական գազի ծավալը⁸¹:

Չնայած Թուրքիան⁸² և, առաջին հերթին, Եվրամիությունը ցանկանում էին ծրագրի իրականացմանը հասնել *«որքան հնարավոր է շուտ»*⁸³, սակայն Տրանսկասպյան գազամուղի օրինակում առավել հստակ է տարրոշվում էներգետիկ գործընթացների վրա տարածաշրջանային ու գլոբալ զարգացումների ունեցած ազդեցությունը:

Գազատարի կառուցման հիմնական խոչընդոտներից է վերոհիշյալ Կասպից ծովի ջրերի միջազգային կարգավիճակի հարցը: Ընդ որում, Կասպիցի ստորջրյա հանքավայրերի (գլխավորապես՝ Մերդար (ադրբեջանական անվանմամբ՝ Քյափազ) դաշտի) նկատմամբ հավակնությունների շուրջ լուրջ տարաձայնություններ ունեն անգամ նախագծի հիմնական երկու մասնակիցները՝ Թուրքմենստանն ու Ադրբեջանը⁸⁴:

⁸⁰Yenikayeff Sh., “Kazakhstan’s Gas: Export Markets and Export Routes”, Oxford Institute for Energy Studies, 2008, pp. 68-70.

⁸¹Sikorski T., “Prospects of the Trans-Caspian Gas Pipeline”, PISM Bulletin № 49 (266), p. 498.

⁸²Պատահական չէ, որ գազամուղի թեման մշտապես ուշադրության կենտրոնում է եղել Թուրքիայի ու Թուրքմենստանի ղեկավարների հանդիպումների ժամանակ: Տե՛ս "Türkiye Olarak Türkmenistanlı Kardeşlerimizin Yanındayız", ԹՇ նախագահի պաշտոնական կայք, 03.03.2015, <http://tccb.gov.tr/haberler/410/29615/turkiye-olarak-turkmenistanli-kardeslerimizin-yanindayiz.html> (22.09.2015):

⁸³Տե՛ս էներգետիկայի հարցերով նախորդ եվրահանձնակատար Գյունթեր Էթինգերի հայտարարությունը՝ http://europa.eu/rapid/press-release_IP-11-1023_en.htm?locale=en (22.09.2015):

⁸⁴Թուրքմենստանն անգամ մտադրություն է հայտնել հարցի լուծումը հանձնել միջազգային արբիտրաժային դատարանին: Տե՛ս Valiyev A., “Azerbaijan and Turkmenistan’s Dispute over the Caspian Sea”, PONARS Eurasia Policy Memo № 87, 2009:

Բացի դրանից, ավագանի հատակով խողովակաշարի անցկացմանը բազմիցս դեմ են արտահայտվել տարածաշրջանի երկու խոշոր խաղացողները՝ Ռուսաստանն ու Իրանը⁸⁵: Մոսկվան, հանդես գալով շինարարության հետևանքով Կասպից ծովի բնապահպանական վիճակի վատթարացման շուրջ մտահոգություններով⁸⁶, միաժամանակ գործուն քայլեր է ձեռնարկում գազամուղի կառուցմանն անուղղակիորեն խոչընդոտելու համար: Այդ համատեքստում պիտի դիտարկել «Արևելք-արևմուտք» գազատարի կառուցումը, որը հնարավորություն կտա Թուրքմենստանին բնական գազն արտահանել Ռուսաստանի տարածքով: Սպասվում է, որ ճիշտ նույնքան թողունակությունն ապահովող այս խողովակաշարը շահագործման կհանձնվի արդեն այս տարի⁸⁷:

Հաշվի առնելով Իրանի միջուկային ծրագրի շուրջ ձեռք բերված պայմանավորվածությունը, որով հանվել են Իսլամական Հանրապետության էներգետիկ արդյունաբերության վրա սահմանված պատժամիջոցները⁸⁸, մասնագետների մեծ մասը համարում է, որ Տրանսկասպյան գազամուղի շուրջ զարգացումների պետք չէ սպասել առնվազն մինչև 2016 թ.

⁸⁵Аваков Р., Лисов А. (ред.), Россия и Закавказье в современном мире, Москва, 2002, с. 163.

⁸⁶Տե՛ս Ռուսաստանի ԱԳՆ հայտարարությունը՝ http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/1406602 (22.09.2015):

⁸⁷Տե՛ս <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=8463> (22.09.2015):

⁸⁸Տե՛ս «Գործողությունների համատեղ համապարփակ ծրագրի հողվածներ 19» (viii, ix, x) և 20 (x, ix)՝ http://eeas.europa.eu/statements-eeas/docs/iran_agreement/iran_joint-comprehensive-plan-of-action_en.pdf (22.09.2015):

Աստանայում կայանալիք առափնյա պետությունների դեկլարաների գազաթնաժողովը⁸⁹:

Ընդհանուր առմամբ, Տրանսկասպյան գազամուղի ապագայի հեռանկարը գնահատվում է իբրև «տեխնիկապես հնարավոր, սակայն քաղաքականապես դժվար իրականացի»⁹⁰:

Տրանսանատոլիական գազամուղ

Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրումից հետո Հարավային գազային միջանցքի հաջորդ տարանցիկ օղակը Տրանսանատոլիական գազամուղն⁹¹ է (ԹԱՆԱՓ)⁹²: Նախագիծը, որ մեկնարկել էր պաշտոնական Անկարայի ու Բաքվի միջև 2011թ. դեկտեմբերի 26-ին ստորագրված հուշագրով⁹³, փոխարինելու է գալիս «Նաբուկկո» գազատարի սկզբնական տարբերակին⁹⁴: Նախատեսվում է, որ 1850կմ երկարությամբ խողովակաշարը Թուրքիա հասած

⁸⁹Shiriyev Z., “Turkmenistan, Turkey and Azerbaijan: A Trilateral Energy Strategy?”, Eurasia Daily Monitor vol. 12, № 45, 2015.

⁹⁰“The Trans-Caspian Pipeline: Technically Possible, Politically Difficult”, Radio Free Europe / Radio Liberty, 24.05.2015, <http://www.rferl.org/content/turkmenistan-natural-gas-europe-pipeline-tcp/27033746.html> (22.09.2015):

⁹¹Այս և հաջորդ ենթաբաժիններում քննարկվող խողովակաշարերն աշխարհագրական անմիջական առնչություն չունեն Կասպից ծովի հետ, սակայն, սնվելով ներկասպյան ենթահամակարգի էներգետիկ աղբյուրներից, ավանդաբար դիտարկվում են հենց այդ համատեքստում: Տե՛ս Belet N., “Avrupa Birliği ve Enerji Arzı Güvenliği Açısından Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı” Proceedings of International Academic Conference on Economics, Management and Marketing in Prague, 2014, pp. 999-1008 և Kuszniir J., “TAP, Nabucco West, and South Stream: The Pipeline Dilemma in the Caspian Sea Basin and Its Consequences for the Development of the Southern Gas Corridor”, Caucasus Analytical Digest, № 47, 2013:

⁹²Yeni F., “Thinking Beyond TAP: Turkey’s Role in the Southern Energy Corridor”, Istituto Affari Internazionali, Working Papers 13 | 32, 2013.

⁹³“Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı için imzalar atıldı”, Zaman, 26.12.2011, http://www.zaman.com.tr/ekonomi_trans-anadolu-dogalgaz-boru-hatti-icin-imzalar-atildi_1219888.html (22.09.2015):

⁹⁴Winrow G., նշվ. աշխ., էջ 151:

ադրբեջանական գազը տեղափոխելու է մինչև թուրք-հունական սահման⁹⁵: Ընդ որում, գազամուղի բաժնետերերը⁹⁶ երկար ժամանակ տատանվում էին, թե թուրք-եվրոպական սահմանից ինչպես է գազը հասցվելու Եվրամիության շուկա⁹⁷: Ի վերջո, ընտրությունը կանգ առավ Տրանսադրիատիկ գազամուղի վրա⁹⁸, թեև դեպի հյուսիս ճյուղավորման հնարավորությունը դեռևս շարունակվում է դիտարկվել⁹⁹:

ԹԱՆԱՓ-ի շինարարությունը, որի մեկնարկն ազդարարվել է 2015թ. մարտի 17-ին՝ Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի նախագահների մասնակցությամբ Կարսում կազմակերպված հանդիսավոր արարողությամբ, նախատեսվում է ավարտին հասցնել 2018թ.¹⁰⁰: Հատկանշական է, որ Անկարան ու Բաքուն համառորեն ցանկանում են այս «համաթյուրքական» նախագծի մեջ ներգրավել նաև Թուրքմենստանին՝ դրանով իսկ լրացուցիչ

⁹⁵Տե՛ս նախագծի պաշտոնական կայքը՝ <http://www.tanap.com/tanap-projesi/tanap-nedir/> (22.09.2015):

⁹⁶ԹԱՆԱՓ-ի բաժնետերերն են Ադրբեջանի ազգային նավթային ընկերությունը (SOCAR, Ադրբեջան)՝ 58 %, խողովակաշարերով նավթի տեղափոխման անանուն ընկերությունը (BOTAS, Թուրքիա)՝ 30 % և BP-ն (Մեծ Բրիտանիա)՝ 12 %: Տե՛ս Rzayeva G., *The Outlook for Azerbaijani Gas Supplies to Europe: Challenges and Perspectives*, The Oxford Institute for Energy Studies, 2015, p. 25:

⁹⁷Քննարկվող հնարավոր նախագծերն էին Տրանսադրիատիկ, «Նարուկո-արևմուտք», «Հարավ-արևմտյան Եվրոպա» ու Թուրքիա-Հունաստան-Իտալիա խողովակաշարերը: Տե՛ս Coe Ch., “Botas, SOCAR plan gas pipeline across Turkey”, *The Former Soviet Union Oil & Gas Monitor*, № 657, 2011, p. 3:

⁹⁸“TANAP, Trans-Adriyatik Boru Hattı'na Bağlanacak”, *Haberler*, 08.07.2013, <http://www.haberler.com/tanap-trans-adriyatik-boru-hatti-na-baglanacak-haberi/> (22.09.2015):

⁹⁹“TANAP Projesi Ortaklar Anlaşması imzalandı”, *Akşam*, 13.05.2015, <http://www.aksam.com.tr/finans/tanap-projesi-ortaklar-anlasmasi-imzalandi/haber-389327> (22.09.2015):

¹⁰⁰“Tarihi projenin Türkiye ayağında ilk adım atıldı”, *Milliyet*, 17.03.2015, <http://www.milliyet.com.tr/tarihi-projenin-turkiye-ayaginda/siyaset/detay/2029809/default.htm> (22.09.2015):

լիցք հաղորդելով Տրանսկասպյան գազամուղի լճացող գաղափարին¹⁰¹:

Միաժամանակ, անվիճելի է, որ կասպիական էներգառեսուրսները Եվրոպա հասցնող նախագծերի միջև միշտ էլ առկա է եղել սուր մրցակցություն, որը պայմանավորված է ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական գործոններով¹⁰²: Առաջին հերթին, Տրանսասատուլիական գազատարի շինարարությունը չի բխում պաշտոնական Մոսկվայի շահերից, որը միշտ էլ ձգտել է, որ «Շահ Դենիզ 2» հանքավայրի գազն արտահանվի Ռուսաստանի տարածքով¹⁰³: Եվ երկրորդ, ԹԱՆԱՓ-ը ուղղակիորեն մրցակցում է Մոսկվայի կողմից առաջ մղվող «Թուրքական հոսք» (մինչև 2014 թ. դեկտեմբերը՝ «Հարավային հոսք») նախագծի հետ: Ընդ որում, այս երկուսի նկատմամբ Անկարայի վերաբերմունքն ամեննին էլ նույնարժեք չէ¹⁰⁴: Թուրքական ղեկավար շրջանակները հիանալի գիտակցում են, որ Տրանսասատուլիական խողովակաշարը հնարավորություն է տալիս Թուրքիային հանդես գալ ոչ թե լոկ որպես տարանցիկ երկիր, այլ որպես «վերաարտահանող», ինչը զգալիորեն մեծացնում է երկրի տարածաշրջանային նշանակությունը¹⁰⁵:

¹⁰¹St' u "Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan Üçlü Dışişleri Bakanları Toplantısı Aşkatat'ta gerçekleştirildi", ԹՉ ԱԳՆ պաշտոնական կայք, 29.01.2015, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_azerbaycan_turkmenistan-uclu-disisleri-bakanlari-toplantisi-askabat_ta-gerceklestirildi.tr.mfa (22.09.2015):

¹⁰²Sevim T., "Importance of TANAP in Competition Between Russia and Central Asia", in *International Journal of Energy Economics and Policy*, vol. 3, № 4, 2013, p. 356.

¹⁰³Lough J., "Russia's Energy Diplomacy", Chatham House, Briefing Paper, May 2011, p. 8.

¹⁰⁴Koch F., "Turkish Stream and its implications for the EU", *European Policy Brief*, № 34, 2015, p. 5.

¹⁰⁵Dorsman A., Gök T., Karan M. (eds.), *Perspectives on Energy Risk*, Springer Science & Business Media, 2014, p. 136.

Ռուսաստանի հետ առկա խնդիրների ու չթուլացող լարվածության ֆոնի վրա ԵՄ-ն, իր հերթին, ԹԱՆԱՓ-ը համարում է էներգետիկ անվտանգության տեսակետից *«կենսական կարևորություն»* ունեցող նախագիծ՝ պնդելով, որ *«Թուրքիայի՝ տարածաշրջանային գազային կենտրոնի վերածվելը երկու կողմերի համար էլ շահավետ է»*¹⁰⁶:

Ընդհանուր առմամբ, Տրանսանատլիական գազամուղի հիմնական խնդիրները կապված են այն փաստի հետ, որ բնական գազը Եվրոպա հասցնող ենթակառուցվածքները վերջնական տեսքի բերելու համար զգալի ժամանակ է պահանջվելու: Իսկ այս տասնամյակի ավարտին, արդեն, տարածաշրջանում գազի արտահանման պատկերը զգալիորեն փոխվելու է՝ կապված Իրանում արդյունահանվող «կապույտ վառելիքի» ծավալների շարունակական աճի հետ¹⁰⁷:

Տրանսադրիաստիկ գազամուղ

Ինչպես արդեն նշվել է վերևում՝ 3893 կիլոմետր երկարությամբ «Նաբուկկո» հավակնոտ նախագծի ձախողումից հետո¹⁰⁸, ասպարեզում հայտնվեցին մի շարք նախագծեր, որոնք հավակնում էին կասպիական գազը Եվրոպա հասցնելու դերին: Տրանսանատլիական խողովակաշարից հետո Հարավային գազային միջանցքի վերջին օղակն այս պահին Տրանսադրիաստիկ

¹⁰⁶Տե՛ս ԵՄ-Թուրքիա բարձր մակարդակի էներգետիկ երկխոսության և ռազմավարական էներգետիկ համագործակցության մասին հայտարարությունը՝ https://ec.europa.eu/commission/2014-2019/arias-canete/announcements/eu-turkey-high-level-energy-dialogue-and-strategic-energy-cooperation_en (22.09.2015):

¹⁰⁷“Fitch: Major Iranian Gas Exports Will Take At least Five Years”, Reuters, 10.07.2015, <http://www.reuters.com/article/2015/07/10/idUSFit92836320150710> (22.09.2015):

¹⁰⁸Sartori N., “Energy and Politics: Behind the Scenes of the Nabucco-TAP Competition”, Istituto Affari Internazionali Working Papers 13 27, 2013.

գազամուղն է¹⁰⁹: «Նաբուկկո-արևմուտքի» հետ մրցակցության մեջ «Շահ Դենիզ 2» կոնսորցիումի կողմից 2013թ. հունիսի 28-ին հենց վերջինիս է տրվել նախընտրությունը՝ հաշվի առնելով 8 գործոն՝ առևտրայինից մինչև քաղաքական նպատակահարմարության¹¹⁰:

Էներգետիկ այս նախագիծը դառնալու է Տրանսանատլիական գազամուղի շարունակությունը՝ կապելով Հունաստանը, Ալբանիան և Իտալիան¹¹¹: 870 կիլոմետր երկարությամբ խողովակաշարի շինարարական առաջին աշխատանքները մեկնարկել են 2015 թ. հուլիսին և սպասվում է, որ գազատարը շահագործման է հանձնվելու 2020թ.¹¹²:

Տրանսադրիատիկ գազամուղը կասպիական գազը Եվրոպա հասցնելու շղթայի թերևս ամենանվազ խնդրահարույց հատվածն է, թեև, լինելով վերևում հիշատակված խողովակաշարերի շարունակությունը, ուղղակիորեն ենթարկվելու է թվարկված ռիսկերի ազդեցությանը:

Սևծովյան (ռուսական) ենթահամակարգ

Սև ծովն ու հարակից շրջանները¹¹³ վաղուց ի վեր դիտարկվում են իբրև տարածաշրջանայնացման յուրօրինակ

¹⁰⁹Տե՛ս նախագծի պաշտոնական կայքը՝ <http://www.tap-ag.com/the-pipeline/the-big-picture/southern-gas-corridor> (22.09.2015):

¹¹⁰Baghirov E., Osmanov F., Three Dimensions in the Choice of TAP or Nabucco West Pipelines, Caspian Center for Energy and Environment, http://ccee.ada.edu.az/files/articles/534/CCEE_Three_Dimensions_in_the_choise_of_TA_P_or_Nabucco_West_final.pdf (22.09.2015):

¹¹¹Belet N., The Basic Parameters of European Security of Energy Supply: The Trans Adriatic Pipeline Project-TAP-, European Journal of Research on Education, 2014, № 2, p. 92.

¹¹²Տե՛ս նախագծի պաշտոնական կայքը՝ <http://www.tap-ag.com/the-pipeline/project-timeline> (22.09.2015):

¹¹³Այսպես կոչված «Մեծ սևծովյան տարածաշրջանը» տարածվում է Բակլաններից մինչև Կովկաս և Ուկրաինայից ու Ռուսաստանից մինչև Անատոլիա՝ ընդգրկելով

կիզակետ: Ընդ որում, այս շրջանում տեղի ունեցող զարգացումները հաճախ դիտարկվում են *«փոփոխական աշխարհաքաղաքականության»*¹¹⁴ համատեքստում: Եվ դա ամեննին էլ պատահական չէ: Ենթահամակարգը անմիջական ռազմավարական կարևորություն է ներկայացնում ինչպես Ռուսաստանի¹¹⁵ և Արևմուտքի¹¹⁶, այնպես էլ Թուրքիայի¹¹⁷ համար: Ընդհանուր առմամբ, Սևծովյան տարածաշրջանը մի իրավիճակում է, երբ *«Թուրքիան հավակնում է տարածաշրջանային տերության կարգավիճակի, Ռուսաստանն այն համարում է ռուսական ազդեցության գոտի, իսկ ԵՄ-ն ձևակերպում է իր սահմանների շուրջ անվտանգության օղակ ստեղծելու սեփական քաղաքականությունը»*¹¹⁸: ԱՄՆ-ն, իր հերթին, նույնպես ձգտում է *«պահպանել իր ներկայությունը»* տարածաշրջանում¹¹⁹: Սրան պիտի հավելել այն, որ սևծովյան

նաև ծովի ափերը անմիջականորեն չեզերող մի շարք երկրներ: St' u King Ch., “The Wider Black Sea Region in the Twenty-First Century”, in Hamilton D., Mangott G. (eds), “The Wider Black Sea Region in the 21st Century: Strategic, Economic, and Energy Perspectives”, Washington, D.C., Center for Transatlantic Relations, 2008, p. 2.

¹¹⁴Flikke G., Wigen E., Blakkisrud H., Kolstø P., The Shifting Geopolitics of the Black Sea Region, Report for Norwegian Institute of International Affairs, 2011.

¹¹⁵Terterov M., Van Pool J., Nagorny S., “Russian Geopolitical Power in the Black and Caspian Seas Region: Implications for Turkey and the World”, Insight Turkey, vol. 12, № 3, 2010, pp. 192-197.

¹¹⁶Ulger F., “Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region”, Yale Journal of International Affairs, vol. 2, № 2, 2007, pp. 57-68.

¹¹⁷Davutoğlu A., նշվ. աշխ., էջ 161:

¹¹⁸Gavras P., “Partners Far Apart: Economic Development in the Eastern Partnership’s States of the Black Sea Region”, in Balcer A., “The Eastern Partnership in the Black Sea Region: towards a New Synergy”, DemosEUROPA - Centre for European Strategy, Warsaw, 2011, p. 21.

¹¹⁹Sanders D., “Maritime Power in the Black Sea”, Ashgate Publishing, 2014, p. 7.

տարածաշրջանում շարունակվում է ՆԱՏՕ-ի և Ռուսաստանի նավատորմերի անուղղակի մրցակցությունը¹²⁰:

Այս ենթահամակարգի զարգացման ներկայիս ուղեգծում առանցքային է ուկրաինական հակամարտությունն ու Ղրիմի միացումը Ռուսաստանին: Դրա արդյունքում պաշտոնական Մոսկվան հնարավորություն է ստացել ազատվել ռուսական սևծովյան նավատորմի կարևորագույն հենակետի՝ Սևաստոպոլի ռազմածովային կայանի ապագայի շուրջ հնարավոր մտահոգություններից¹²¹: Նման պայմաններում, երբ հակամարտությունն ու փոխադարձ պատժամիջոցները բոլորի ուշադրության կենտրոնում են, տարածաշրջանային էներգետիկ համալիրը ևս շարունակում է մնալ աշխարհաքաղաքականության խորապատկերում¹²²:

Սևծովյան էներգետիկ ավազանի զարգացման տրամաբանությունը կարելի է ամփոփել հետևյալ դրույթներում.

¹²⁰Larrabee S., “NATO and Black Sea Security”, in Hamilton D., Mangott G. (eds), “The Wider Black Sea Region in the 21st Century: Strategic, Economic, and Energy Perspectives”, Washington, D.C., Center for Transatlantic Relations, 2008, pp. 277-292.

¹²¹Ռազմակայանի կարգավիճակի խնդիրը ԽՍՀՄ փլուզումից ի վեր միշտ էլ գտնվել է ռուս-ուկրաինական հարաբերությունների ծիրում (այս մասին մանրամասն տե՛ս Дубинин Ю., «Как была заложена правовая основа российско - украинских отношений», *Международная жизнь*, № 7, 2008, с. 57-76): 2010 թ. ապրիլին Խարկովում երկու երկրների նախագահների ստորագրած պայմանագրով Ղրիմում Ռուսաստանի զինվորական ներկայության ժամկետը երկարաձգվել էր ևս 25 տարով՝ «Срок пребывания Черноморского флота РФ в Крыму продлен на 25 лет», РИА Новости, 21.04.2010, <http://ria.ru/politics/20100421/225097864.html> (22.09.2015):

¹²²Vladova G., “A Region at a Crossroad: New Realities and Policies for the Black Sea Region”, in Tarrósy I., Milford S. (eds.) “Old Neighbours - New Policies in the Countries along the Danube and the Black Sea Region”, Publikon Books, 2014, pp. 83-84.

- Էներգիան դարձել է ավելի շուտ վիճահարույց, քան միավորող գործոն. անկախ իրենց կամքից՝ տարածաշրջանի բոլոր երկրները ներքաշված են էներգետիկ քաղաքականության մեջ¹²³,
- 2001 թ. հետո, երբ միաբնեռ համակարգը կայուն կերպով տեղը զիջում է բազմաբնեռ աշխարհակարգին, անժխտելի է, որ սնծովյան տարածաշրջանը վերածվում է աշխարհաքաղաքական և էներգետիկ կենտրոնի¹²⁴,
- համակարգը նկատելիորեն տարանջատված է, քանի որ տարածաշրջանային երկրները մշակել են իրենց ուրույն էներգետիկ, տնտեսական և արտաքին քաղաքականությունները, որոնք հաճախ զարգանում են լիովին տարբեր, հաճախ՝ իրար հակադիր ուղղություններով¹²⁵,
- տարածաշրջանով տարանցվող կասսայան և ռուսական նավթագազային խողովակաշարերը ռազմավարական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում գլոբալ խաղացողների համար՝ նշանակալիորեն փոխելով տարածաշրջանային երկրների փոխհարաբերությունները¹²⁶,
- և վերջապես, համակարգն ինքնին զարգանում է հարևան ենթահամալիրների հետ նույն տրամաբանության մեջ՝ բազմաթիվ

¹²³Karbusz S., “Losing the Energy Battle: How and Why the US and EU Need to Engage the Black Sea Region”, Journal of Energy Security, 26.07.2010, http://www.ensec.org/index.php?option=com_content&view=article&id=255:losing-the-battle-why-and-how-the-united-states-and-europe-need-to-engage-the-black-sea-region&catid=108:energysecuritycontent&Itemid=365 (22.09.2015):

¹²⁴Dimitrios T., “The 'security paradoxes' of the Black Sea region”, Southeast European and Black Sea Studies, vol 9, № 3, 2009, p. 226.

¹²⁵Umbach F., “The Black Sea Region and the Great Energy Game in Eurasia” in Balcer A. (ed.), “The Eastern Partnership in the Black Sea Region: towards a New Synergy”, DemosEUROPA - Centre for European Strategy, Warsaw 2011, p. 21.

¹²⁶Lesser I., “Global Trends, Regional Consequences: Wider Strategic Influences on the Black Sea”, Xenophon Paper, № 4, November 2007, International Centre for Black Sea Studies publications, p. 13.

թելերով կապված լինելով միջերկրածովյան և կասպյան համակարգերի հետ¹²⁷:

Թուրքիայի դերը սևծովյան տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքականության մեջ սերտորեն շաղկապված է էներգետիկ քաղաքականությունում երկրի ունեցած դիրքորոշումների հետ: Այս համատեքստում, պաշտոնական Անկարայի էներգետիկ քաղաքականությունը ևս կրում է ինքնագիտակցման այն դրոշմը, թե համաշխարհային գործընթացներում Թուրքիան առանցքային դեր ունի¹²⁸: Վերջինիս մասնակցությունը տարածաշրջանային էներգետիկ նախագծերում տրամաբանական է և սպասելի, ուստիվ դրանցում Թուրքիայի դերի շուրջ քննարկումները չեն դադարում: Շատերն են փորձում գտնել այնպիսի հարցերի պատասխաններ, ինչպիսիք են «*n'ül wqղեցությանն է ենթարկվելու այս նոր էներգետիկ խաղը*» կամ «*n'ül է վերահսկելու այս տարածաշրջանային էներգետիկ խաղը*»¹²⁹: Դավութօղլուի խոսքերով՝ Անկարայում հավատում են, որ «*Թուրքիան պետք է ոչ թե կամուրջ, այլ կենտրոն դառնա*»¹³⁰:

Սևծովյան էներգետիկ համակարգի տեսակետից, անշուշտ, առանցքային են տարածաշրջանային երկու հիմնական խաղացողների՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի

¹²⁷Vlad L., Hurduzeu Gh., Josan A., “Geopolitical reconfigurations in the Black Sea Area at the beginning of the 21st century”, Romanian Review on Political Geography XI, № 1, 2009, p. 75.

¹²⁸«Թուրքիան հույժ կարևորություն է ներկայացնում, երբ խոսքը վերաբերում է գլոբալ առանցքային էներգետիկ խնդիրներին: Թուրքիան նաև էներգետիկ աշխարհաքաղաքականության կենտրոնում է»: Sê u Yıldız T., “Turkey’s Energy Policy, Regional Role and Future Energy Vision”, Insight Turkey vol. 12. № 3, 2010, p. 16:

¹²⁹Çelikpala M., “Turkey and the New Energy Politics of the Black Sea Region”, CIES Neighborhood Policy Papers 05, 2013, p. 5.

¹³⁰ Davutoğlu A., “Türkiye merkez ülke olmalı”, Radikal, 26.02.2004, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=107581> (22.09.2015):

փոխհարաբերությունները: Հենց դրանք անմիջականորեն տուժեցին նախորդ տարվա վերջին Անկարայի ու Մոսկվայի միջև քաղաքական հարաբերությունների սրումից¹³¹: Եվ դա պատահական չէ. տարածաշրջանի խոշոր էներգետիկ նախագծերից մի քանիսն անմիջականորեն կապում են հենց այս երկրները: Թեև սևծովյան ավազանում էներգակիրների տեղափոխությունը կատարվում է բազմաթիվ ուղիներով՝ ԽՍՀՄ կողմից դեռ 1987թ. հունիսին շահագործման հանձնված Տրանսբալկանյան գազամուղից¹³² մինչև լցանավերի կիրառում, հարկ է առավել մանրամասն կանգ առնել աշխարհաքաղաքական առավել մեծ կարևորություն ունեցող հետևյալ երկու նախագծերի վրա:

«Կապույտ հոսք» գազամուղ

Շատերն են համակարծիք, որ խողովակաշարերի ուղիների ընտրությունն առաջին հերթին հենվում է քաղաքական, և ապա նոր տնտեսական բաղադրիչի վրա¹³³: Դրա առավել բնութագրական օրինակներից է 1213կմ երկարությամբ «Կապույտ հոսք» գազամուղը, որը Ստավրոպոլի երկրամասի Իգորբիլնի

¹³¹Այս մասին մանրամասն տե՛ս Skalamera M., The Russian Reality Check on Turkey's Gas Hub Hopes, Policy Brief, Belfer Center for Science and International Affairs, January 2016.

¹³²Ռուս-թուրքական գազային համագործակցության պատմության մասին տե՛ս Գազպրոմի պաշտոնական կայքում՝ <http://www.gazpromexport.ru/partners/turkey/> (22.09.2015):

¹³³Legvold R., “Great Power Stakes” in Central Asia”, in Legvold R., (ed.), “Thinking Strategically: The Major Powers, Kazakhstan, and the Central Asian Nexus”, The MIT Press, 2003, p. 15.

քաղաքը Սև ծովի հատակով կապում է Թուրքիայի մայրաքաղաքի հետ¹³⁴:

Անկասկած, բնական գազի փոխադրման անդրծովյան տարբերակն¹³⁵ ընտրելիս Թուրքիայում առաջին հերթին հաշվի են առել Կովկասում ծավալվող քաղաքական իրադարձությունները, մասնավորապես՝ չեչենական, արցախյան ու վրաց-արխազական հակամարտությունները, որոնք կարող էին վտանգի տակ դնել էներգակիրների արտահանման անվտանգությունը¹³⁶:

16 միլիարդ խորանարդ մետր տարեկան թողունակությամբ ստորջրյա գազատարի կառուցման նախնական պայմանագիրը թուրքական և ռուսական կողմերի միջև կնքվել էր դեռևս 1997թ. դեկտեմբերին¹³⁷, սակայն այն պաշտոնապես բացվել է միայն 2005 թ. վերջին¹³⁸: «Կապույտ հոսքի» կառավարումն իրականացվում է ռուսական «Գազպրոմի», թուրքական «ԲՈԹԱՇ»-ի ու իտալական «ԷՆԻ»-ի կողմից¹³⁹:

¹³⁴Նախագծի մասին տե՛ս Գազպրոմի պաշտոնական կայքում՝ <http://www.gazprom.ru/about/production/projects/pipelines/blue-stream/> (22.09.2015):

¹³⁵Իրա ցամաքային այլընտրանքի հնարավոր ուղին էր Իզմիրի-Բաթումի-Էրզրում: Տե՛ս Расизаде А., «Миф об углеводородном изобилии каспия и геополитическая стратегия "трубы"», Центральная Азия и Кавказ, № 4 (16), 2001, http://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-04/02.rasru.shtml (22.09.2015):

¹³⁶Bacik G., Bulent A., “The Impediments to Establish an Energy-Regime in Caucasia” in Hetland J., Gochitashvili T. (eds.), “Security of Natural Gas Supply through Transit Countries”, Kluwer Academic Publishers, 2004, p. 346.

¹³⁷Калугин П. Е., «Становление и развитие российско-турецких экономических отношений в энергетической сфере», Россия и Восток: взгляд из Сибири: материалы Всерос. науч. конф., посвящ. 30-летию Центра Азиат.-Тихоокеан. исслед. ИГУ, Иркутск, 2010, с. 80.

¹³⁸“Mavi Akım resmen hayata geçirildi”, Milliyet, 17.11.2005, <http://www.milliyet.com.tr/2005/11/17/son/sontur33.html> (22.09.2015):

¹³⁹Özdemir V., “The Blue Stream natural gas pipeline: implications on energy security and foreign policy”, Journal of Central Asian and Caucasian Studies, vol. 2, № 3, 2007, pp. 138-139.

Ավելի ուշ շրջանում կողմերը քննարկում էին նաև գործող խողովակաշարին զուգահեռ «Կապույտ հոսք 2»-ի կառուցման հնարավորությունը, որը ենթադրաբար կապելու էր Սամսունը Ջեյհանի հետ: Ընդ որում, դիտարկվում էր, բնական գազն ինչպես արևմուտք (Բուլղարիայի, Մերքիայի, Խորվաթիայի, Հունգարիայի ուղղությամբ), այնպես էլ դեպի հարավ (Սիրիայի, Լիբանանի, Իսրայելի, Կիպրոսի ուղղությամբ) արտահանելու հնարավորությունը¹⁴⁰: Հատկանշական է, որ պաշտոնական Մոսկվան այս հարցում Անկարայի հետ համաձայնության գալ չկարողանալուց հետո միայն ձեռնամուխ եղավ Սև ծովի հատակով նոր խողովակաշարի՝ «Հարավային հոսքի» գաղափարի մշակմանը¹⁴¹:

Ընդհանուր առմամբ, «Կապույտ հոսքը» շարունակում է մնալ արտաքին քաղաքականության մեջ էներգետիկ գործոնի¹⁴² կարևորության ևս մեկ ապացույց՝ շարունակելով հիշեցնել, որ Թուրքիան իր կողմից սպառվող բնական գազի ավելի քան 57%-ը շարունակում է ստանալ Ռուսաստանից¹⁴³: Այս մասնակի կախվածությունը հստակորեն դրսևորվեց 2015թ. վերջին, երբ Մոսկվայի հետ Անկարայի հարաբերությունները կտրուկ վատթարացում գրանցեցին: Թեև Ռուսաստանից գազի մատարարումը դադարեցնելու հարցը երբեք էլ լրջորեն չի քննարկվել, թուրքական քաղաքական շրջանակներն ակտիվորեն դիվերսիֆիկացիայի ուղիներ էին փնտրում: Դրա դրսևորումներից

¹⁴⁰Socor V., “Gazprom, Turkey Revive and Reconfigure Blue Stream Two”, Eurasia Daily Monitor, vol. 6, № 154, 2009.

¹⁴¹Torbakov I., “Making Sense of the Current Phase of Turkish-Russian Relations”, Occasional Paper by The Jamestown Foundation, 2007, p. 8.

¹⁴²Öz B., “Pipelines Diplomacy in Turkey-Russian Federation Relations”, in Işıksal H., Örmeci O., (eds.), “Turkish Foreign Policy in the New Millennium”, Peter Lang, 2015, pp. 454-455.

¹⁴³Տվյալները՝ ըստ ԱՄՆ-ի էներգետիկական տեղեկատվության պետական վարչության <http://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=TUR> (22.09.2015):

մեկն էլ ռուսական ռմբակոծչի հետ կապված միջադեպից օրեր անց՝ 2015թ. դեկտեմբերի 2-ին Թուրքիայի և Կատարի միջև հեղուկացված բնական գազի մատակարարման շուրջ ստորագրված պայմանագիրն էր¹⁴⁴:

«Թուրքական հոսք» գազամուղ

2014թ. դեկտեմբերի 1-ին ՌԴ նախագահ Վլադիմիր Պուտինը Թուրքիա կատարած պետական այցի ժամանակ հայտարարեց, որ առկա պայմաններում¹⁴⁵ իր երկիրը հրաժարվում է շարունակել «Հարավային հոսք» նախագծի իրականացումը¹⁴⁶: Ռուսաստանի առաջնորդի խոսքերի լրջությունն անմիջապես հաստատվեց. Գազպրոմի ղեկավար Ալեքսեյ Միլլերը հաստատեց, որ նախագիծն այլևս փակված է, և դրան վերադարձ չի նախատեսվում¹⁴⁷:

Հիշյալ այցի ընթացքում Թուրքիայի ղեկավար Ռեջեփ Թայիփ Էրդոդանի հետ Ռուսաստանի նախագահի բանակցությունների արդյունքում ասպարեզ իջավ էներգետիկ մի նոր նախագիծ, որը ռուս

¹⁴⁴«Katar'la doğalgaz anlaşması imzalandı, vizeler kaldırıldı», Milliyet, 02.12.2015, <http://www.milliyet.com.tr/katar-la-dogalgaz-anlasmasi/ekonomi/detay/2157251/default.htm> (14.05.2016):

¹⁴⁵Տարեկան 63 միլիարդ խորանարդ մետր թողունակությամբ և 16 միլիարդ եվրո նախահաշվային արժեքով այս նախագիծը, որով նախատեսվում էր ռուսական գազը Անապայի շրջանից հասցնել բուլղարական Վառնա և ապա՝ Ավստրիա ու Իտալիա, հայտնվեց փակուղում եվրոպական երկրների ոչ միանշանակ դիրքորոշման հետևանքով: 2014թ. ապրիլին, օրինակ, համապատասխան բանաձև էր ընդունվել Եվրախորհրդարանի կողմից՝ կոչ անելով սառեցնել գազամուղի շինարարական աշխատանքները (<http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/content/20140411IPR43468/html/Ukraine-MEPs-call-for-EU-sanctions-against-Russian-energy-firms> (22.09.2015):

¹⁴⁶«Путин: Россия не может продолжать реализацию проекта "Южный поток"», ТАСС, 01.12.2014, <http://tass.ru/ekonomika/1615074> (22.09.2015):

¹⁴⁷«РФ отказалась от "Южного потока", газ в Европу пойдет через Турцию», РИА Новости, 02.12.2014, <http://ria.ru/economy/20141202/1036071445.html> (22.09.2015):

մասնագիտական շրջանակների թեթև ձեռքով ստացավ «Թուրքական հոսք» անվանումը¹⁴⁸:

Ռուսական կողմի՝ շատերի համար անսպասելի այս շրջադարձը պետք էր կապել ռուս-եվրոպական էներգետիկ հարաբերություններում առկա խնդիրների¹⁴⁹ և Դոնբասի ճգնաժամի արդյունքում գազի արտահանման ուկրաինական ուղուն այլընտրանք գտնելու՝ Մոսկվայի որոնումների հետ¹⁵⁰:

Սպասվում էր, որ խողովակաշարի նախատեսվող 63 միլիարդ մ³-ից մինչև 16 միլիարդը սպառվելու է թուրքական շուկայում, իսկ մնացածը Հունաստանի տարածքով մղվելու է Եվրոպական շուկա¹⁵¹: Այս տարբերակով (նաև «Հյուսիսային հոսք» և «Յամալ-Եվրոպա» գազամուղներն օգտագործելով) Ռուսաստանը հնարավորություն կստանար իր գազից կախվածություն ունեցող եվրոպական մի շարք երկրների¹⁵² լիովին զերծ պահել Ուկրաինայի հետ կապված ռիսկերից¹⁵³:

«Թուրքական հոսքի» կենսագործումը, սակայն, նույնպես զերծ չէր որոշակի դժվարություններից: Պատահական չէ, որ Պուտինի

¹⁴⁸«İşte Türk akımı», Hürriyet, 05.12.2014,

<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/27697527.asp> (22.09.2015):

¹⁴⁹Ulchenko N., “From South Stream to Turkish Stream: Underlying Reasons and Consequences of Transformation”, Russian Analytical Digest, № 163, pp. 7-8.

¹⁵⁰Hafner M., Tagliapietra S., “Turkish Stream: What Strategy for Europe?”, FEEM Working Paper № 050.2015, pp. 6-13.

¹⁵¹Koch F., նշվ. աշխ., էջ 1-2:

¹⁵²ԵՄ անդամ 8 երկիր իր էներգետիկ համալիրի գազային հատվածի 60 % և ավելիով կախված է ռուսական մատակարարումից, այդ թվում՝ Ֆինլանդիան և Բալթյան երկրները՝ 100%, Չեխիան, Սլովակիան, Բուլղարիան՝ 80-100%, Ավստրիան և Հունաստանը՝ 60-80%-ով: Տե՛ս “Here Are The Countries That Would Be Most Affected By A Russia Gas Disruption”, Business Insider, 20.07.2014, <http://www.businessinsider.com/europe-country-dependence-on-russian-gas-2014-7> (22.09.2015):

¹⁵³“Turkish Stream in execution stage, says Gazprom”, Hürriyet Daily News, 25.02.2015, <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-stream-in-execution-stage-says-gazprom.aspx?pageID=238&nID=78867&NewsCatID=348> (22.09.2015):

հայտարարությանը ԵՄ-ի առաջին արձագանքն ընդգծված թերահավատություն էր պարունակում¹⁵⁴: Նախ, Ռուսաստանն ու Թուրքիան չէին կարողանում վերջնական համաձայնության գալ Անկարային մատակարարվող ռուսական գազի սակագնի շուրջ, ինչի պատճառով նախագիծը բավական ժամանակ գտնվում էր կիսասատեցված վիճակում¹⁵⁵: Երկրորդ, ռուսական Գազպրոմը մի շարք պայմանագրեր ուներ իր եվրոպական գործընկերների հետ, որոնք ուժի մեջ էին լինելու նաև գազամուղի գործարկումից հետո, իսկ դրանցից շատերը ենթադրում էին գազի փոխադրում հենց Ուկրաինայի տարածքով¹⁵⁶: Եվ վերջապես, եթե Թուրքիան փորձում էր հավասարակշռություն պահել ռուսական և եվրոպական բևեռների միջև՝ միաժամանակ որոնելով սեփական շահը¹⁵⁷, ապա Բրյուսելում շատ լավ հասկանում էին, որ «Թուրքական հոսքն» այդքան անհրաժեշտ դիվերսիֆիկացիա չի ապահովում և հիմնականում աջակցում էին Հարավային գազային միջանցքի գաղափարի կենսագործմանը¹⁵⁸:

¹⁵⁴2015թ. սկզբին Դավոսի համաշխարհային տնտեսական համաժողովի ընթացքում «Ուլ Սթրիթ Ջորնալ» պարբերականին տված հարցազրույցում Եվրահանձնաժողովի փոխնախագահ Մարոշ Շևչովիչը, խոսելով «Թուրքական հոսք» նախագծի մասին հայտարարել էր. «Առաջին գնահատականն այն է, որ դա չի աշխատի»: Տե՛ս՝ «EU Energy Chief Plays Down Practicality of Proposed Russia-Turkey Pipeline», The Wall Street Journal, 22.01.2015, <http://www.wsj.com/articles/eu-official-plays-down-practicality-of-proposed-russia-turkey-pipeline-1421951735> (22.09.2015):

¹⁵⁵«Türk Akımı donduruldu», Hürriyet, 13.11.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/30042596.asp> (22.09.2015):

¹⁵⁶Koch F., նշվ. աշխ., էջ 3:

¹⁵⁷Wuensch C., «Turkish Stream: Ankara Trying to Balance East and West», Center for Strategic and International Studies, 10.07.2015, http://csis.org/files/publication/150710_Turkish_Stream_Ankara_Trying_Balance_East_West.pdf (22.09.2015):

¹⁵⁸Pourzitakis S., «The Energy Security Dilemma of Turkish Stream», Carnegie Europe, 28.07.2015, <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=60861> (22.09.2015):

Թեև «Թուրքական հոսքը» մեծամասամբ համարվում էր պուտինյան աշխարհաքաղաքականության ծնունդ¹⁵⁹, թուրքական մեկնաբանության մեջ դրա շուրջ զարգացումները ներկայացվում էին իբրև պրագմատիզմի կամ անգամ օպորտունիզմի դիրքերից կատարված պարզ հաշվարկի արդյունք¹⁶⁰:

Նախագծի զարգացման բնականոն ընթացքը խաթարվեց 2015թ. նոյեմբերի 24-ից հետո, երբ թուրքական օդուժի Էֆ-16Ս կործանիչը խոցեց Սիրիայում հակաահաբեկչական գործողություններում ներգրավված ռուսական Սու-24Ս ուժակոծիչը¹⁶¹: Միջադեպը նշանակալի ազդեցություն ունեցավ ռուս-թուրքական երկկողմ հարաբերությունների բոլոր բաղադրիչների, այդ թվում՝ էներգետիկ ոլորտում համագործակցության հեռանկարի վրա¹⁶²: «Թուրքական հոսք» նախագիծն, ըստ էության, միջնաժամկետ հեռանկարում առնվազն սառեցվեց: Դրա վկայությունն էր այն, որ «Գազպրոմն» արդեն իսկ «կապույտ վառելիքը» Սև ծովի հատակով տեղափոխելու այլընտրանքային ուղիներ էր փնտրում¹⁶³:

¹⁵⁹Blank S., “South Stream, Russia and Turkey: What Does The Deal Mean?”, Turkey Analyst, vol. 7, № 22, <http://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/361-south-stream-russia-and-turkey-what-does-the-deal-mean?.html> (22.09.2015):

¹⁶⁰Bechev D., “Russia and Turkey What does their partnership mean for the EU?”, European Policy Centre Brief, 13.02.2015, http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_5304_russia_and_turkey.pdf (22.09.2015):

¹⁶¹«В Сирии сбит российский Су-24», Интерфакс, 24.11.2015, <http://www.interfax.ru/world/481166> (18.05.2016):

¹⁶²Implications of Downed Russian Jet on Turkey-Russia Relations, Position Paper by the Al Jazeera Center for Studies, 02.12.2015, <http://studies.aljazeera.net/mritems/Documents/2015/12/3/20151237323944734Turkey%20Russia%20Relations.pdf> (18.05.2016):

¹⁶³Մասնավորապես, 2016 թ. փետրվարի 24-ին ընկերությունը «Պոսեյդոն» նախագծի շուրջ հուշագիր ստորագրեց իտալական «Էդիսոնի» և հունական «Դեպայի» հետ, որով ծովի հատակով փոխադրվող գազի համար հիմնական

Նախագիծը երկրորդ շունչ ստացավ 2016թ. հուլիսից սկսած՝ երկկողմ հարաբերությունների կարգավորմանը զուգահեռ: Հոկտեմբերի 10-ին Թուրքիայի և Ռուսաստանի նախագահների ներկայությամբ երկու երկրների էներգետիկ գերատեսչությունների ղեկավարներ Ալեքսանդր Նովակի և Բերաթ Ալբայրաքի կողմից ստորագրվել է «Թուրքական հոսքի» կառուցման մասին միջկառավարական համաձայնագիր, որով խողովակաշարի շինարարության ավարտը նախատեսվում է 2019 թ. դեկտեմբերին¹⁶⁴:

*

* *

Թուրքիայի էներգետիկ ռազմավարության մեջ ամրագրված¹⁶⁵ տարածաշրջանային էներգետիկ կենտրոն դառնալու ձգտումն ինքնին բավական անսովոր դրույթ է, քանի որ հարցն ավելի շատ կապված է արտաքին, քան ներքին էներգետիկ քաղաքականության հետ: Դա, այնուամենայնիվ, ցույց է տալիս, որ թուրքական կառավարությունը փորձում է էներգակիրներն օգտագործել քաղաքական նպատակներով¹⁶⁶:

Անկարայի այդ հավակնությունները գնահատելու համար պետք է հաշվի առնել հետևյալ 6 առանցքային գործոնը՝

1. էներգետիկ ռեսուրսների սեփական պաշարներ,
2. ենթակառուցվածքների նկատմամբ հսկողություն,

տարանցիկ երկիր էր դիտարկվում Հունաստանը: Տե՛ս «"Газпром", Edison и Depa подписали меморандум о поставках газа из РФ», РИА Новости, 25.02.2016, <http://ria.ru/economy/20160224/1379917621.html> (18.05.2016):

¹⁶⁴«РФ и Турция подписали соглашение по "Турецкому потоку"», ТАСС, 10.10.2016, <http://tass.ru/ekonomika/3692925> (20.11.2016):

¹⁶⁵Ռազմավարության տեքստի համար տե՛ս Թուրքիայի ԱԳՆ պաշտոնական կայքը՝ http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa (22.09.2015):

¹⁶⁶Coşkun B., Carlson R., նշվ. աշխ., էջ 210:

3. ներքին սպառման էներգակիրների բազմազանություն,
4. մատակարարումը դիվերսիֆիկացնելու կարողություն,
5. էներգակիրների վաճառքի շուկայի կազմակերպում,
6. սպառողականության ուժ, որ մեծամասամբ պայմանավորված է 1-ին, 2-րդ և 3-րդ գործոններով¹⁶⁷:

Թուրքիայի ներկայիս արդյունքները 1-ին, 3-րդ, 4-րդ և, որպես հետևանք, 6-րդ կետերի մասով բավական համեստ են, իսկ 5-րդ կետն, ըստ էության, գոյություն չունի: Այդ է պատճառը, որ Անկարայի՝ *«տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական ուժ»* լինելու մասին բանավեճը հիմնականում ընթանում է խողովակաշարերի շուրջ: Այս յուրատեսակ ֆենոմենը ուսումնասիրողների շրջանում հայտնի է իբրև *«խողովակային քաղաքականության էքստենսիվ կիրառություն»*¹⁶⁸: Անգամ այս դեպքում Թուրքիայի առջև ծառանում են երկու խումբ խոչընդոտներ՝ ներքին (երկրի ներքին սպառման և արտահանման ծավալների փոփոխվող հարաբերակցություն, քրդաբնակ տարածքներով անցնող ենթակառուցվածքների ապահովություն և այլն) և արտաքին (տարածաշրջանում ուղղակիորեն և անուղղակիորեն ներգրավված խաղացողների շահեր ու մարտավարություններ, տարածաշրջանային կայունության հետ կապված հարցեր)¹⁶⁹:

Չնայած բոլոր այս խնդիրներին՝ Թուրքիան շարունակում է մնալ Եվրոպայի էներգաապահովման հիմնական այլընտրանքային միջանցքը, ինչը նշանակում է, որ Անկարան դատապարտված է վաղ թե ուշ կարևոր դեր խաղալու

¹⁶⁷Han A., նշվ. աշխ., էջ 607-608:

¹⁶⁸Bilgin M., “Turkey’s Energy Strategy: What Difference Does It Make to Become an Energy Transit Corridor, Hub or Center?”, UNISCI Discussion Papers, № 23, 2010, p. 115, p. 128.

¹⁶⁹Krauer-Pacheco K., նշվ. աշխ., էջ 48-52:

տարածաշրջանային և գլոբալ էներգետիկ աշխարհաքաղաքականության հարթակում¹⁷⁰: Սակայն, անգամ թուրք հեղինակներն են ընդունում, որ Անկարայի՝ «*էներգետիկ կենտրոն*» դառնալու տեսլականը շարունակում է մնալ մշուշոտ¹⁷¹:

Թե որքանով են իրական թուրքական հավակնություններն ու դրանց վրա հիմնված ռազմավարության դրույթները, իրենց վերջնարդյունքում ցույց կտա ժամանակը: Միանշանակ է միայն մի բան. վերաձևակերպելով Մաքքինդերի հայտնի բանաձևումը¹⁷²՝ կարելի է պնդել, որ «*ով վերահսկում է արտահանման ուղիները, վերահսկում է նավթն ու գազը, իսկ ով վերահսկում է նավթն ու գազը, վերահսկում է աշխարհը*»¹⁷³:

¹⁷⁰Coşkun B., “Energizing the Middle East...”, p. 76.

¹⁷¹Han A., նշվ. աշխ., էջ 614:

¹⁷²Մաքքինդերի հայտնի պնդումը բնագրում ունի հետևյալ տեսքը. «Who rules East Europe commands the Heartland; Who rules the Heartland commands the World-Island; Who rules the World-Island commands the World» («Ով կառավարում է Արևելյան Եվրոպան, կառավարում է Տարածքային միջուկը, ով կառավարում է Տարածքային միջուկը, կառավարում է Համաշխարհային կղզին, իսկ ով կառավարում է Համաշխարհային կղզին, կառավարում է Աշխարհը»): St. u Mackinder H., նշվ. աշխ., էջ. 150:

¹⁷³O’Hara S., “Great game or grubby game? The struggle for control of the Caspian”, Geopolitics 9, № 1, 2004, p. 148.

Հավելված 2.¹⁷⁴

Թուրքիայում սպառված նավթի ու գազի բաշխումն ըստ մատակարար երկրի (2015)

Բնական Գազ	Ներկրում խողովակաշարերով			Ներկրում հեղուկացված տեսքով			Սեփա- կան արդյունա- հանում
	Ռուսաստան՝ 57 %	Իրան՝ 20 %	Ադրբեջան՝ 10 %	Ալժիր՝ 8 %	Նիգերիա՝ 2 %	Հեղուկացված բնական գազի այլ մատակարարներ 2 %	1 %
Նավթ	Իրաք՝ 27 %	Իրան՝ 26 %	Սաուդյան Արաբիա՝ 10 %	Նիգերիա՝ 8 %	Ղազախստան՝ 8 %	Ռուսաստան՝ 3 %	13 %
						Այլ՝ 5 %	

¹⁷⁴2-4-րդ հավելվածների տվյալները հիմնված են ԱՄՆ-ի Էներգետիկական տեղեկատվության պետական վարչություն կայքի վրա՝ <http://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=TUR> (22.09.2015):

Հավելված 3.

Թուրքիայի տարածքով անցնող հիմնական գործող և նախատեսվող նավթամուղները

Խողովակաշար.	Երկար/թողունակ	Մատակարարը	Կարգավիճակը	Դերը Թուրքիայի էներգետիկ համալիրում
Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղ	1768 կմ/օրական 1.2 միլիոն բարել	Ադրբեջան, Ղազախստան	գործում է 2006 թ. մայիսից	Ներկրվող նավթն օգտագործվում է ն' ներքին պահանջարկի բավարարման, և՛ արտահանման նպատակով:
Քիրքուք-Ջեյհան նավթամուղ	970 կմ/օրական 1.6 միլիոն բարել	Հս. Իրաք	գործում է 1977 թ. հունվարից	Իրաքյան նավթն արտահանող խոշորագույն խողովակաշարն է, որի հնարավորությունները, սակայն, հաճախ կրկնվող հարձակումների պատճառով ամբողջությամբ չեն օգտագործվում:
Սամսուն-Ջեյհան նավթամուղ	550 կմ/օրական 1.5 միլիոն բարել	Ռուսաստան, Ղազախստան	Նախատեսվող	Նախագիծը դիտարկվում էր իբրև սևծովյան նեղուցները բեռնաթափելու միջոց, սակայն 2013թ. դրա իրականացումը սառեցվել է տնտեսական ցածր շահավետության պատճառով:

ՔՇԿ նավթամուղ	400 կմ/օրական 0.6 միլիոն բարել	Հս. Իրաք	գործում է 2013 թ. դեկտեմբերից	Խողովակաշարը թուրք-իրաքյան սահմանին միանում է Քիրքուք-Ջեյհան նավթամուղին:
---------------	--------------------------------	----------	-------------------------------	---

Հավելված 4.

Թուրքիայի տարածքով անցնող հիմնական գործող և նախատեսվող գազամուղները

Խողովակաշար	Երկար/ թողունակ	Մատակարար	Կարգավիճակ	Դերը Թուրքիայի էներգետիկ համալիրում
Տրանսբալկանյան գազամուղ	ավելի քան 965 կմ/ տարեկան ավելի քան 14 միլիարդ մ ³	Ռուսաստան	գործում է 1987 թ. հունիսից	Ուկրաինայի, Մոլդովայի, Ռումինայի ու Բուլղարիայի տարածքով անցնող այս խողովակաշարը դեպի Թուրքիա ռուսական գազի մատակարարման առաջին ուղին է:
Թավրիզ-Դոդուբեյազը գազամուղ	2577 կմ/տարեկան 14 միլիարդ մ ³	Իրան	գործում է 2001 թ. հուլիսից	Մասամբ ապահովում է Թուրքիայի ներքին պահանջարկը, հեռանկարային է իրանական գազի Եվրոպա արտահանելու համատեքստում:

«Կապույտ հոսք» գազամուղ	1213 կմ/տարեկան 16 միլիարդ մ ³	Ռուսաստան	գործում է 2003 թ. փետրվարից	Ստորջրյա այս խողովակաշարը 21-րդ դարի ռուսական առաջին խոշոր էներգետիկ նախագիծն է և մասամբ ապահով է թուրքիայի ներքին պահանջարկը:
Հարավկովկասյան գազամուղ (Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում)	692 կմ/տարեկան 25 միլիարդ մ ³	Ադրբեջան	գործում է 2006 թ. սեպտեմբերից	Խողովակաշարը թուրքական գազասպատման համակարգը կասպյան ավազանին կապող հիմնական ուղին է:
Թուրքիա-Հունաստան-Իտալիա գազամուղ	Թուրքիա-Հունաստան հատվածը՝ 296 կմ/ տարեկան 11 միլիարդ մ ³ , Հունաստան-Իտալիա հատվածը՝ 807 կմ/տարեկան 8 միլիարդ մ ³	Ադրբեջան, Ռուսաստան, Իրան	Թուրքիա-Հունաստան հատվածը գործում է 2007 թ. նոյեմբերից	Թուրքիայի տարածքով դեպի Եվրոպա գազի արտահանման այս այլընտրանքն առայժմ սառեցված է, քանի որ Հունաստան-Իտալիա հատվածը դեռևս կյանքի չի կոչվել:
Արաբական գազամուղ (Արիժ-Հոմս)	1200 կմ/տարեկան 10.3 միլիարդ մ ³	Եգիպտոս	Էլ Ռեհաբ-Հոմս հատվածը գործում է 2008 թ. փետրվարից	Խողովակաշարը դեպի Թուրքիայի սահման շարունակելու նախագիծը (Հոմս-Քիլիս) անկատար է մնացել Սիրիայում տիրող իրավիճակի պատճառով:
Տրանսանատոլիական գազամուղ	1841 կմ/ տարեկան 16 միլիարդ մ ³	Ադրբեջան	շինարարական նախնական	Խողովակաշարը կասպյան գազը եվրոպական շուկա հասցնող

			աշխատանքները մեկնարկել են 2015 թ. մարտին	հարավային միջանցքի երկրորդ օղակն է:
«Թուրքական հոսք» գազամուղ	1100 կմ/ տարեկան 63 միլիարդ մ ³	Ռուսաստան	Նախատեսվող	Նախագիծը այլընտրանքային ուղի է, որով ռուսական գազը կարող է հասնել եվրոպական շուկա՝ շրջանցելով Ուկրաինան:

THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL AND REGIONAL DEVELOPMENTS ON TURKEY'S INVOLVEMENT IN GLOBAL ENERGY PROCESSES

Summary

Arshak Gevorgyan

arshak.gevorgyan@gmail.com

Key words: *Turkey; energetic security; pipelines; energetic infrastructures; the system of the three seas.*

Certain developments that followed the end of the Cold War have completely reshaped the energeopolitics in the Caspian-Black Sea region. The new international situation made Turkey a far more realistic and pragmatic player, as energy security became a growing concern on its foreign policy agenda. Nowadays Turkey aims to take advantage of its geographic location as a natural bridge connecting Europe with the Caspian and Middle Eastern energy centers, while seeking a compromise between global market characteristics, geopolitics and realpolitik.

Within the framework of the “System of three seas”, the article assesses the new energy order and discusses Turkey as a key to the current energy equations of the Middle East.

ВОЗДЕЙСТВИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ И РЕГИОНАЛЬНЫХ РАЗВИТИЙ НА ВОВЛЕЧЕННОСТЬ ТУРЦИИ В ГЛОБАЛЬНЫЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

Резюме

Аршак Геворгян

arshak.gevorgyan@gmail.com

Ключевые слова: *Турция; энергетическая безопасность; трубопроводы; энергетические инфраструктуры; система трех морей.*

События, которые последовали концу «холодной войны», полностью преобразовали энергетическую геополитику в регионе Черного и Каспийского морей. Новая международная ситуация превратила Турцию в намного более реалистичного и прагматичного игрока, учитывая, что энергетическая безопасность стала занимать все большее место во внешнеполитической повестке страны. В наши дни Турция стремится воспользоваться своим географическим положением природного моста между энергетическими центрами Каспийского и Ближневосточного регионов, в то же время, пытаясь балансировать между особенностями рынка, геополитикой и реальной политикой.

На основе «Системы трёх морей», данная статья анализирует новый энергетический порядок и ключевую роль Турции в энергетических процессах Ближнего Востока.

**ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ (2002-2016)**

Սոնա Սուքիասյան
sonasukiasyan19@gmail.com

Բանալի բառեր՝ Թուրքիա, Վրաստան, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականություն, թուրք-վրացական հարաբերություններ, Աջարիա, իսլամ, Աջարիայի իսլամադավան բնակչություն

Սույն հետազոտությունը անդրադառնում է թուրք-վրացական հարաբերություններին, տնտեսական, ռազմական, էներգետիկայի և այլ որոտներում երկու երկրների համագործակցությանը, թուրքական ազդեցությանը Աջարիայում, ինչպես նաև թուրքական «փափուկ ուժի» կիրառմանը, դրա առանձնահատկություններին, հիմնական կառույցներին, մեխանիզմներին, գյուլենական շարժմանը դերին Վրաստանում:

Հարավային Կովկասը միշտ էլ պատմության ողջ ընթացքում գտնվել է կրոնների, քաղաքակրթությունների, պետությունների բախման կիզակետում: Ներկայում այս տարածաշրջանում բախվում են ինչպես, տարածաշրջանային դերակատարների՝ Թուրքիայի, Իրանի, այնպես էլ գլոբալ դերակատարների՝ Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, ԵՄ-ի շահերը: Այդ դերակատարների հարաբերությունների փոփոխությունները իրենց ազդեցությունն են ունենում Հվ. Կովկասում ընթացող իրադարձությունները վրա: Այդ գործընթացներում ներկայում ակտիվ դերակատարում ունի նաև Թուրքիան: Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ միշտ էլ շատ կարևոր է եղել Հվ. Կովկասի տարածաշրջանը, որի

մաս են կազմում Վրաստանը, Հայաստանը, Ադրբեջանը: Թուրքիան Վրաստանի հետ ունի բարիդրացիական հարաբերություններ, երկու երկրները ակտիվ համագործակցում են էներգետիկայի, տնտեսության, առևտրի և այլ ոլորտներում:

Թուրք-վրացական հարաբերությունները 2002-2016թթ. և

Աջարիայի դերը այդ համատեքստում

Սկսած 1980-90-ական թթ. Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ սկսեցին նկատվել էական փոփոխություններ, մասնավորապես այդ ժամանակաշրջանում՝ Թուրքութ Օզալի կառավարման տարիներին է հիմք դրվել և հետագայում Թուրքիայում իշխող Արդարություն և զարգացում կուսակցության կողմից զարգացվել է արտաքին քաղաքականության մեջ այն գաղափարախոսական հենքին, որի համաձայն՝ Թուրքիան պետք է ակտիվ քաղաքականություն վարի նախկինում Օսմանյան կայսրության մաս հանդիսացող տարածաշրջանում և օգտագործի կայսրության տարածքներում պատմական աշխարհագրության տված հնարավորությունները¹: Այս գաղափարախոսությունը բնորոշելու համար շատ հաճախ օգտագործվում է «Նեոօսմանիզմ» տերմինը, սակայն Թուրքիայի իշխանությունների համար այս տերմինն անընդունելի է: 2010թ-ին հարցազրույցներից մեկում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության «ճարտարապետ» Ահմեթ Դավութօղլուն մերժում է «նեոօսմանիզմ» տերմինի կիրառումը՝ հայտարարելով, որ նեոօսմանական քաղաքականություն վարելու վերաբերյալ մեղադրանքները անհիմն են, քանի որ աշխարհաքաղաքական իրավիճակը և միջազգային նոր հարաբերությունները պահանջում

¹ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul, Küre Yayınları, 2001, p. 178.

են ավելի ակտիվ քաղաքականություն իրականացնել և, որ Թուրքիան տարածաշրջանի հետ կապված ոչ մի գաղտնի օրակարգ չունի, իսկ արաբական երկրների հետ Թուրքիայի հարաբերությունները պետք է բնորոշել ոչ թե իբրև հեգեմոնիա, այլ՝ փոխշահավետ համագործակցություն²:

1991թ-ին ԽՍՀՄ-ի փլուզումից օգտվելով՝ Թուրքիան փորձեց չվ. Կովկասը դարձնել իր ազդեցության տարածման ևս մեկ գոտու, սակայն ինչպես նշում է Թուրքիայի նախկին վարչապետ (2014թ-2016թ. մայիս) և արտգործնախարար (2009-2014թթ) Ահմեթ Դավութօղլուն, Թուրքիան հոգեբանորեն ու դիվանագիտական առումով անպատրաստ էր այդ տարածաշրջանում գերիշխանության հասնելուն³, որի պատճառը տնտեսական ճգնաժամերն ու քաղաքական խմորումներն էին:

Դավութօղլուն նոր մոտեցում է մշակում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համար, որի հիմքում ընկած էր «Ռազմավարական խորության» դոկտրինան: Արտաքին քաղաքականության նոր մոտեցման հիմնական կարգախոսը դառնում է «Զրո խնդիր հարևանների» հետ սկզբունքը⁴, որը ենթադրում է քաղաքական երկխոսության մեծացում, տնտեսական կախվածություն և մշակութային համաձայնություն: Այս նոր մոտեցման համար կարևոր նշանակություն ունի

² Թուրքիայի ԱԳՆ կայքում, Interview by Ahmet Davutoglu published in AUC Cairo Review (Egypt) on Mar. 12 2012, http://www.mfa.gov.tr/interview-by-mr_-ahmet-davuto%C4%9Flu-published-in-auc-cairo-review_-egypt_-on-12-march-2012.en.mfa (07.09.2016)

³ Նույն տեղում, էջ 128

⁴ Ahmet Davutoğlu, “Turkey’s Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007”, Insight Turkey, Vol.10, No. 1 (January-March 2008), pp.77-96; Davutoğlu, “Principles of Turkish Foreign Policy”, p. 80. <http://arsiv.setav.org/ups/dosya/9595.pdf> (07.09.2016)

թուրքական «փափուկ ուժը»⁵, որի հիմնական նպատակը Թուրքիայի ազդեցությունն ներքո նոր երկրների և դերակատարների ներգրավվումն էր՝ ի հաշիվ տնտեսության, գիտության, կրթության, մշակույթի, տեխնոլոգիայի զարգացման:

Թուրքիայի համար հատկապես կարևոր է Կենտրոնական Ասիայի և Կասպից ծովի բնական ռեսուրսների ձեռք բերումը, քանի որ Թուրքիան փորձում էր այդպիսով ստանձնել «յուրահատուկ կամրջի» դեր Արևելքի էներգետիկ ռեսուրսները Եվրոպա տեղափոխելու գործում: Այս համատեքստում Թուրքիայի համար մեծ կարևորություն է ներկայացնում Վրաստանը, որի տարածքով հնարավոր է իրականացնել էներգետիկ պաշարների փոխադրումը Ասիայից Եվրոպա: Բացի այդ Վրաստանը հանդիսանում է կամուրջ Թուրքիայի՝ Ադրբեջանի և կենտրոնասիական թյուրքալեզու պետությունների հետ կապ հաստատելու համար⁶: Ըստ Քարնեգի հիմնադրամի վերլուծաբան Բայրամ Բալջիի՝ Թուրքիայի համար Վրաստանը կարևոր է դեպի Կովկաս և Կենտրոնական Ասիա ամենակարճ և կայուն միջանցքային ուղի ծառայելու համար, իսկ Վրաստանն էլ

⁵ «Փափուկ ուժը» (Soft power) արտաքին քաղաքականության ռազմավարության հայեցակարգ է, որ ստեղծվել է ամերիկացի քաղաքագետ Ջոզեֆ Նայի կողմից: Այդ հայեցակարգի հիմքում ընկած է այն, որ հնարավոր է ոչ թե ռազմական ուժի կիրառության, այլ տնտեսական, մշակութային, գիտական, քաղաքական, մարդասիրական ծրագրերի և համագործակցությունների, հասարակական կազմակերպությունների, մշակութային կենտրոնների ակտիվ գործունեության, ՁԼՄ-ների միջոցով էական ազդեցություն ունենալ մյուս պետությունների, դրանց արտաքին քաղաքականության, այդ ոլորտում որոշում կայացնողների դիրքորոշման և նույնիսկ այդ պետությունների բնակչության տրամադրվածության և վերաբերմունքի վրա: Nye J. S., «Soft Power, Foreign Policy» No. 80, Twentieth Anniversary (Autumn, 1990), pp. 153-171, <http://faculty.maxwell.syr.edu/rdenever/PPA-730-27/Nye%201990.pdf> (18.09.2016)

⁶ Մանրամասն տե՛ս, Внешнеполитический дискурс ведущих субъектов турецкой политики (2010 – лето 2015 г.), Под ред. В.А. Аваткова Москва • 2015, с. 66, http://mgimo.ru/upload/iblock/561/LOCUS_Turkey_block.pdf (18.09.2016)

շահագրգռված է մասնակցություն ունենալ էներգետիկ ռեսուրսների տարանցիկ ծրագրերում⁷:

Թուրքիան հատկապես կարևորում է «փափուկ ուժի» քաղաքականության կիրառումը Վրաստանում, քանի որ իշխանությունների համար ակնհայտ է, որ Վրաստանին սեփական ծիրի մեջ պահելու համար հարկավոր է ոչ միայն Վրաստանը դիտել, որպես աշխարհաքաղաքական և Թուրքիայի համար տարանցիկ կարևորություն ունեցող երկիր, այլ համարժեք ներկայացվածություն ապահովել Վրաստանի տնտեսության ոլորտում, մշակութային, կրթական, մարդասիրական և կրոնական ծրագրերում⁸: Բացի այդ «փափուկ ուժի» գործադրմամբ Թուրքիայի իշխանությունները հավանաբար փորձում են հաղթահարել վրացական հանրային գիտակցության առկա պատմական հիշողությունները օսմանյան ոչ դրական անցյալի վերաբերյալ:

Թուրք-վրացական ռազմական համագործակցություն

Թուրքիայի և Վրաստանի հարաբերությունները հատկապես բարելավվեցին և զարգացան ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, Թուրքիան առաջին երկրներից է, որ ճանաչել է Վրաստանի անկախությունը: Երկու երկրները դեռևս 1992-1993 թվականներից համագործակցում են ռազմական ոլորտում և կնքել են ռազմական համագործակցության մի քանի պայմանագրեր: Առաջին այդպիսի պայմանագիրը կնքվել է 1997 թ., որի համաձայն՝ Թուրքիայի և

⁷ Մանրամասն տե՛ս, Bayrarm Balci, Strengths and Constraints of Turkish Policy in the South Caucasus, Insight Turkey, 2014, <http://carnegieendowment.org/2014/06/18/strengths-and-constraints-of-turkish-policy-in-south-caucasus-pub-55945> (18.09.2016)

⁸ Vahram Ter-Matevosyan, Cooperation paradigms in the South Caucasus Making sense of Turkish-Georgian relations, Varia, 2014. No. 4. pp. 103-125, <https://eac.revues.org/689#tocto1n3> (18.09.2016)

Վրաստանի ռազմական համագործակցությունը չի նախատեսում Վրաստանում թուրքական բազաների տեղակայում⁹: Թուրքիայի զինված ուժերը ներդրում են ունեցել նաև Վրաստանի ԶՈւ-ն արդիականացնելու գործում¹⁰: 1998թ. -ից «Ռազմական համագործակցության և փոխըմբռնման հուշագրի» շրջանակներում Թուրքիայում վրաց զինվորականների համար անցկացվում են ռազմական անվճար դասընթացներ, որոնց մինչև 2006 թ. մասնակցել է 911 վրաց զինծառայող¹¹: Ընդհանուր առմամբ, 1998-2005թթ. Թուրքիայի աջակցությունը Վրաստանին ռազմական ոլորտում կազմել է շուրջ 37 մլն ԱՄՆ, իսկ 2010 թ. կողմերի միջև ռազմական շրջանառությունը կազմել է 3 մլն 350 հզ դոլար¹²: Թուրքիայի և Վրաստանի միջև 2005թ. -ին ստորագրված ռազմական դրամաշնորհի շրջանակներում 2009թ. ապրիլին Թուրքիայի ԶՈւ գլխավոր շտաբը Վրաստանի ՊՆ-ին տրամադրել է ռազմական տեխնիկա և սարքավորումներ¹³: Բացի այդ երկու երկրները նաև համատեղ, ինչպես նաև ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում պարբերաբար զորավարություններ են անցկացնում: 2016թ. -ի նոյեմբերի 10-20-ը Վրաստանում անցկացվել է «Վրաստան-ՆԱՏՕ-

⁹ M. Vindimian, Evolution of Turkish Foreign Policy towards Georgia; ISPI - Policy Brief; No. 196; September 2010, http://www.ispionline.it/it/documents/PB_196_2010.pdf (25.09.2016)

¹⁰ “Georgia: Hopeful President Pays First Official Visit to Turkey”, Radio Free Europe/Radio Liberty, 20 May 2004, at <http://www.rferl.org/content/article/1052878.html> (25.09.2016)

¹¹ Eaton M., The Security of the Caspian Sea Region, Edited by Gennady Chufrin, Oxford, 2001, p. 96., <http://books.sipri.org/files/books/SIPRI01Chufrin/SIPRI01Chufrin05.pdf> (25.09.2016)

¹² Bodewig K., Economic and political transition in Georgia, A. GEORGIA'S RELATIONS WITH ITS NEIGHBOURS, <http://www.nato-pa.int/default.asp?SHORTCUT=1171> (26.09.2016)

¹³ Турция передала военное оборудование ВС Грузии, 01.04.2009, https://ria.ru/defense_safety/20090401/166701085.html (26.09.2016)

2016» (NATO-GEO-2016) միջազգային զորավարությունը, որին մասնակցել են նաև Թուրքիայի ՋՈւ զինծառայողներ¹⁴:

Նշենք, որ ռազմական համատեքստում այս երկու պետությունները ակտիվ համագործակցում են նաև Ադրբեջանի հետ: Ձևավորվել է Թուրքիան-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցություն, որը առնչվում է նաև ռազմական ոլորտին, մասնավորապես երեք երկրների պաշտպանական գերատեսչությունների ղեկավարները հանդիպումներ են ունենում և քննարկում ռազմական ոլորտում համագործակցության, տարածաշրջանային խնդիրներին առնչվող հարցերը: 2016թ.-ի մայիսին Բաքվում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ Ադրբեջանի, Վրաստանի և Թուրքիայի պաշտպանության նախարարները քննարկել են համատեղ զորավարություններ անցկացնելու հարցը, և Վրաստանը պատրաստակամություն է հայտնել 2017թ. անցկացնել մի քանի համատեղ զորավարություն, այդ թվում նաև ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցության շրջանակներում¹⁵:

Թուրք-վրացական տնտեսական համագործակցություն

Թուրքիան և Վրաստանը ակտիվորեն համագործակցում են հատկապես տնտեսության, առևտրի, էներգետիկայի ոլորտում:

Էներգետիկայի ոլորտում կարևոր են Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի և Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղի նախագծերը, որոնք սկսվել են շահագործվել համապատասխանաբար 2006թ.-ին և 2007թ.-ին: Բացի այդ

¹⁴ NATO-Georgia Exercise 2016 Launched, 10.11.2016, Ministry of Defence of Georgia, official website, <https://mod.gov.ge/c/news/nato-saqartvelo-scvleba-2016?lang=eng> (26.09.2016)

¹⁵ 2017-ին նախատեսվում են Ադրբեջան-Վրաստան-Թուրքիա համատեղ զորավարություններ, <http://razm.info/83539> (26.09.2016)

2007թ. -ին Վրաստանը, Ադրբեջանը և Թուրքիան ստորագրել են «Բաքու-Թբիլիսի-Կարս» երկաթգծի կառուցման մասին հռչակագիր¹⁶, որի շինարակական աշխատանքները դեռևս ընթացքի մեջ են:

2005թ. -ից Վրաստանի և Թուրքիայի միջև գործում է ազատ վիզային համակարգը¹⁷: Երկու երկրների առևտրատնտեսական հարաբերությունների վրա էական անդրադարձ է ունեցել 2003 թ. Վրաստանում տեղի ունեցած «վարդերի հեղափոխությունը», որից հետո Թուրքիան էլ ավելի ակտիվացրեց իր տնտեսական գործունեությունը Վրաստանում: Իսկ արդեն 2007թ. կնքված Ազատ առևտրի պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց հետո վրաց-թուրքական առևտրի ծավալները շեշտակի աճ են արձանագրում՝ հասնելով աննախադեպ ցուցանիշների¹⁸: 2015թ. Վրաստանի և Թուրքիայի առևտրի ծավալները հասնում են մոտ 1,51 միլիարդ դոլլարի, որից 1,33 միլիարդը կազմել է թուրքական արտահանումը¹⁹:

Ծավալների աճ արձանագրվում է նաև Թուրքիայի կողմից Վրաստանում կատարված ուղղակի ներդրումներում: Թուրքիան իր ներդրումներով Վրաստանում զբաղեցնում է երկրորդ տեղը ԱՄՆ-ից հետո²⁰: 1999թ. սկսած Վրաստանում գործում է տասը

¹⁶ Kars - Tbilisi agreement, 01.02.2007, <http://www.railwaygazette.com/news/single-view/view/kars-tbilisi-agreement.html> (26.09.2016)

¹⁷ Diba Nigar Göksel, Turkey and Georgia: Zero-Problems?, Black Sea Trust for Regional Cooperation, June 2013, pdf. p. 1

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Лариса Алексанян, ПОЛИТИКА «МЯГКОЙ СИЛЫ» ТУРЦИИ В ОТНОШЕНИИ ГРУЗИИ, Дипломатическая академия Министерства иностранных дел Российской Федерации. Москва, стр. 74

²⁰ А.С. Джилалян, НЕООСМАНСКАЯ ДОКТРИНА И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ ТУРЦИИ В ЗАКАВКАЗЬЕ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ, Вестник Российско-Армянского (Славянского) университета № 2, ЕРЕВАН 2014, с. 84.

թուրք գործարարի հիմնադրած GÜRTIAD-ը (Gürcu ve Türk İşadamları derneği – վրացի և թուրք գործարարների միավորում), որը նպատակ ուներ պաշտպանել և առաջ մղել թուրք գործարարների շահերը²¹: 2006-2007թթ. թուրքական բիզնես ընտրանու՝ «անատոլիական վագրերի», շրջանակներում սկսվեց նոր շուկաներ փնտրելու գործընթացը, ինչի հետևանքով Վրաստանի շուկա սկսեցին ներթափանցել թուրքական «կանաչ կապիտալի» մի շարք կազմակերպություններ²²: 2015 թ. -ին Բաթումի քաղաքում բացվել է Ազատ արդյունաբերողների ու գործարարների միության՝ ՄՅՈՒՄԻԱԴ-ի (MÜSİAD -Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) մասնաճյուղը, որը թուրքական «կանաչ կապիտալի» և իսլամամետ բուրժուազիայի գլխավոր շարժիչ ուժն է²³:

Առավել ուշագրավ է Թուրքիայի և Վրաստանի կառավարությունների միջև Բաթումի օդանավակայանի համատեղ օգտագործման վերաբերյալ 2006թ. -ին ստորագրված պայմանագիրը, որով թուրքական Հոփա քաղաքի գոյություն չունեցող օդանավակայանը ներառվել է Թուրքիայի ներքին թռիչքների համակարգում, այսինքն թուրքական ավիաընկերությունների կայքէջերի թուրքական տարբերակում նշված Հոփա օդանավակայանն իրականում Բաթումի օդանավակայանն է²⁴:

²¹ Gürcu ve Türk İşadamları derneği, <http://www.gurtiad.ge/tr/Icerik.ASP?ID=191> (27.09.2016)

²² Vahram Ter-Matevosyan, նշվ. աշխ. pp. 103-125

²³ MÜSİAD Gürcistan Ofisi Açıldı, 02.10.2015, <http://www.musiad.org.tr/tr-tr/haberler/musiad-gurcistan-ofisi-acildi-732> (27.09.2016)

²⁴ Vahram Ter-Matevosyan, նշվ. աշխ. pp. 103-125

Թուրքիայի ազդեցությունը Վրաստանի կրթական, մշակութային ոլորտներում

Բացի ռազմական և տնտեսական ոլորտներից Թուրքիան փորձում է նաև ներգրավվել Վրաստանում տարբեր կրթամշակութային, մարդասիրական ծրագրերում և դրանով նպաստանում Վրաստանի հասարակության՝ Թուրքիայի նկատմամբ դրական վերաբերմունքի ձևավորմանը, ինչն էլ թուրքական «փափուկ ուժի» գլխավոր սկզբունքն է: Սակայն այս ոլորտներում Թուրքիայի նախաձեռնությունների հիմնական շահառուն Վրաստանի, մասնավորապես Աջարիայի մուսուլման բնակչությունն է, որը դիտարկվում է որպես թուրքական շահերի իրագործման պոտենցիալ ուժ: Անդրադառնալով Վրաստանի մուսուլման բնակչությանը նշենք, որ 2014թ. մարդահամարի տվյալներով Վրաստանում ընդհանուր առմամբ բնակվում է 3,714,000 մարդ, որի 10,7 %-ը կազմում է իսլամադավան բնակչությունը (398,700 մարդ)²⁵, սակայն տարբեր տվյալների համաձայն մուսուլմանների թիվը հասնում է մինչև 500,000 է: Մուսուլմանների մեծ հատված բնակվում է Թուրքիային սահմանակից Աջարիայում: Համաձայն Վրաստանի էկոնոմիկայի և զարգացման նախարարության վիճակագրական վարչության 2002 թ. տվյալների՝ Աջարիայում կրոնական պատկերը հետևյալն է՝ ուղղափառ քրիստոնյաներ — 240.552 մարդ, մուսուլմաններ — 115,161 մարդ, Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ — 3.162 մարդ, կաթոլիկներ — 683, այլ կրոնի ներկայացուցիչներ — 16.297 մարդ²⁶:

²⁵ 2014 General Population Census, NATIONAL STATISTICS OFFICE OF GEORGIA (GEOSTAT), http://geostat.ge/cms/site_images/_files/english/population/Census_release_ENG_2016.pdf (27.09.2016)

²⁶ Иванов Владимир, РЕЛИГИОЗНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ В АДЖАРИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГРУЗИНСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ,

Վրաստանում թուրքական «փափուկ ուժի» իրականացման հիմնական գերատեսչությունները և կառույցներն են Թուրքիայի արտաքին գործերի, տուրիզմի և մշակույթի նախարարությունները, ինչպես նաև Թուրքիայի վարչապետին կից երեք պետական հաստատություններ՝ Համագործակցության և համակարգման թուրքական գործակալությունը (Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon İdaresi - TİKA), Յունուս Էմրե մշակութային կենտրոնը և Կրոնի գործերի նախագահությունը (Diyanet İşler Başkanlığı)²⁷:

TİKA-ն Վրաստանում լայնածավալ գործունեություն է սկսել 1994 թվականից: Համաձայն TİKA-ի 2012թ. զեկույցի՝ Վրաստանը ստացել է այդ կազմակերպության ֆինանսական, մասնագիտական և տեխնիկական աջակցության 4,23%-ը՝ կազմակերպությունից աջակցություն ստացող երկրների շարքում զբաղեցնելով 7-րդ տեղը²⁸: Վրաստանում իրականացված ծրագրերն ընդգրկում են սոցիալ-տնտեսական ենթակառուցվածքների և ծառայությունների բարելավման, կրթական ծրագրերի կազմակերպման, կրթօջախների վերանորոգման և կահավորման, առողջապահության, խմելու ջրի և սանիտարական պայմանների բարելավման ոլորտները: Օրինակ՝ 2012թ. TİKA-ն իրականացրել է Բաթումիի դպրոցներից մեկի վերանորոգման աշխատանքները, դպրոցում ստեղծել է նաև

Центральная Азия и Кавказ, № 3 / том 14 / 2011, сс. 90-103, с. 92,
<http://cyberleninka.ru/article/n/religioznoe-izmerenie-politiki-turtsii-v-adzharii-i-deyatelnost-gruzinskoy-pravoslavnoy-tserkvi> (27.09.2016)

²⁷ Vahram Ter-Matevosyan, նշվ. աշխ. pp. 103-125

²⁸ TİKA 2012 Annual Report, Turkish Cooperation and Coordination Agency, ed. N. Yildiz, p. 24-25, <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/tika2012AnnRep.pdf> (28.09.2016)

օտար լեզուների դասավանդման կենտրոն²⁹: TİKA-ի տարեկան զեկույցների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս փաստել, որ TİKA-ի շահառուները հիմնականում Վրաստանի իսլամադավան բնակչություն ունեցող շրջաններն են:

Բացի այդ 2000թ-ից TİKA-ի աջակցությամբ Վրաստանի մի քանի համալսարաններում Թուրքիայի նկատմամբ վրաց հասարակության հետաքրքրությունը մեծացնելու և այս ուղղությամբ հետազոտություններ կատարելու նպատակով ստեղծվել են թուրքագիտության ամբիոններ³⁰:

Թուրքական «փափուկ ուժը» իրականացման հզոր գործիքները մեկը հանդիսացող «Յունուս Էմրե» մշակութային կենտրոնը 2012 թ. -ին իր մասնաճյուղն է բացել Վրաստանում՝ Իվ. Ջավախիշվիլու անվան Թբիլիսիի պետական համալսարանում³¹: Այս կենտրոնը իրականացնում է տարբեր կրթական մշակութային ծրագրեր, աջակցում է Թուրքիայի հետ կապված ուսումնասիրություններում, նպաստում է թուրքական մշակույթի, լեզվի, արվեստի տարածմանը³²:

2015թ.-ի դեկտեմբերին՝ Թուրքիայի Բաթումի քաղաքի հյուպատոսարանում ուսուցիչների համար կազմակերպված սեմինարի ժամանակ, «Յունուս Էմրե» կենտրոնի նախագահ Հայաթի Դեվելին հայտարարել է, որ թուրքերենի նկատմամբ

²⁹ Նույն տեղում, էջ 162

³⁰ Лариса Алексанян, ПОЛИТИКА «МЯГКОЙ СИЛЫ» ТУРЦИИ В ОТНОШЕНИИ ГРУЗИИ, Дипломатическая академия Министерства иностранных дел Российской Федерации. Москва, стр.74

³¹ TÜRKİYE – GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ BİLGİ NOTU, Türkiye Cumhuriyeti Tiflis Büyükelçiliği, <http://tbilisi.emb.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=254502> (28.09.2016)

³² Yunus Emre Enstitüsü, <http://www.yee.org.tr/tr/misyon> (28.09.2016)

Վրաստանում առկա մեծ հետաքրքրության շնորհիվ Բաթումիում ևս բացվելու է «Յունուս Էմրե» կենտրոնի մասնաճյուղ³³:

Վրաստանում Թուրքիայի «փափուկ ուժի» կարևոր հաստատություններից է Կրոնի գործերի նախագահությունը (ԿԳՆ) (*Diyanet İşleri Başkanlığı*): ԿԳՆ Վրաստանի մուսուլման քաղաքացիներին աջակցում է հաջի կազմակերպման, մզկիթներում քարոզիչների՝ իմամների ուսուցման, մզկիթների վերանորոգման կամ նորերի կառուցման գործում³⁴: ԿԳՆ-ի աջակցությամբ Վրաստանի մուֆթիները և իմամները կրթություն են ստանում Թուրքիայի կրոնական հաստատություններում, բացի այդ Աջարիայի մուսուլմանները հաճախում են նաև Թուրքիայում կազմակերպվող Ղուրանի դասընթացներին³⁵: 2008թ. -ին շուրջ 140 ուսանող Վրաստանից մասնակցել է Թուրքիայում անցկացվող Ղուրանի դասընթացներին³⁶: Որոշ աղբյուրներ նշում են նաև, որ Աջարիայի իմամները և մուֆթիները ամսական 100-ից 400 լարի (60-240 ԱՄՆ դոլլար) ֆինանսական աջակցություն են ստանում Թուրքիայից³⁷:

«Փափուկ ուժի» քաղաքականության համար Թուրքիան օգտագործում է ոչ միայն պաշտոնական կառույցները, այլ նաև ոչ

³³ Batum'da Yunus Emre Enstitüsü Açılacak, haberler.com, 12 Aralık 2015, <http://www.haberler.com/batum-da-yunus-emre-enstitusu-acilacak-7962872-haberi/> (28.09.2016)

³⁴ Thomas Liles and Bayram Balci, GEORGIA, p. 12, <https://spire.sciencespo.fr/hdl:/2441/1a4ocdgpim8lbb75p50g6q8uv8/resources/georgia-2014-final-mb.pdf> (12.10.2016)

³⁵ Thomas Liles, Islam and Religious Transformation in Adjara, European Centre for Minority Issues (ECMI), February 2012, http://www.ecmi.de/uploads/tx_lfpubdb/Working_Paper_57_En.pdf (12.10.2016)

³⁶ Şenol Korkut, The Diyanet of Turkey and Its Activities in Eurasia after the Cold War, Acta Slavica Iaponica, Tomus 28, pp. 117–139, p. 132. <http://src-hokudai-ac.jp/publicn/acta/28/06Korkut.pdf> (12.10.2016)

³⁷ Thomas Liles and Bayram Balci., նույն աշխ., էջ 13

պաշտոնական հաստատությունները: Այս համատեքստում կարևոր են Ֆեթուլլա Գյուլենի³⁸ ցանցին պատկանող կրթական հաստատությունները: Գյուլենական շարժման հետևորդները առաջին անգամ Վրաստանի տարածք են եկել Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, բայց ակտիվորեն սկսել են գործել 1992թ.-ից հետո: Վրաստանի տարածքում «գյուլենական դպրոցները» գործում են «Չաղլար կրթական հաստատություններ» (Çağlar Eğitim Kurumları) կազմակերպության հովանու ներքո, որը հիմնադրվել է 1993թ.-ին: Ըստ որոշ տվյալների՝ Վրաստանում գործում է այդ կազմակերպությանը պատկանող 7 դպրոց, որոնց թվում են Թբիլիսիի Դեմիրելի մասնավոր քոլեջը՝ հիմնադրվել է 1993թ. (Private Demirel School), Բաթումի Բ.Շահինի բարեկամության նախնական և միջին դպրոցը՝ հիմնադրվել է 1994թ. (R.Sahin Friendship Primary Secondary School)³⁹:

Գյուլենական դպրոցներում դասավանդումը մեծամասամբ կազմակերպվում է Թուրքիայի քաղաքացիների կողմից⁴⁰: Որոշ աղբյուրներ հայտնում են, որ չնայած թուրքական նախաձեռնությամբ ստեղծված դպրոցներում գործում է թուրքական կրթական հաստատություններին բնորոշ համակարգ, սակայն գյուլենականության և Թուրքիայի վերաբերյալ ոչ մի բացահայտ քարոզչություն չի կատարվում: Բայց կարևոր է ընդգծել, որ Վրաստանում այդ կրթական կենտրոնների դիմաց

³⁸ Ֆեթուլլա Գյուլենը «Հիզմեթ» կրոնական շարժման (Հայտնի է նաև Գյուլենական շարժում անունով) հիմնադիրն է: Նա համարվում է իսլամի քարոզիչ Սաիդ Նուրսիի հետևորդներից մեկը, ով Նուրջու կրոնական միաբանության հիմնադիրն է: Գյուլենի և նրա շարժման հիմնական նպատակը իսլամական և պանթոթրոպական գաղափարների տարածումն է, ինչի համար ստեղծվել է կրթական կենտրոնների մեծ ցանց:

³⁹ Vahram Ter-Matevosyan, նշվ. աշխ., pp. 103-125

⁴⁰ Նույն տեղում:

Վրաստանի դրոշի հետ միասին տեղադրված է նաև թուրքականը, իսկ բոլոր դպրոցների տարբերանշանների վրա պատկերված են իրար ձեռք սեղմող թուրքական և վրացական դրոշները: Այսինքն՝ աշակերտները և ուսանողներն ամեն օր առնչվում են Թուրքիայի հետ ասոցացվող խորհրդանիշներին⁴¹:

2016թ. -ի հուլիսի 18-ին Աջարիայում Թուրքիայի հյուպատոս Յասին Թեմիզբանը հայտարարել է, որ նպատակ ունի դիմել Վրաստանի իշխանություններին Վրաստանում Գյուլենի հովանավորությամբ գործող դպրոցների, այդ թվում Բաթումի քաղաքում գործող Բ.Շահինի դպրոցի փակման համար: Սա պայմանավորված է Թուրքիայում հուլիսի 15-ին տեղի ունեցած ռազմական հեղաշրջման փորձի հետ⁴², ինչի համար Թուրքիայի իշխանությունները մեղադրում են Ֆեթուլլա Գյուլենին: «Ֆեթուլլա Գյուլենի ահաբեկչական կառույցը տարբեր երկրներում կրթական կենտրոններ է ստեղծում, որոնցում դաստիարակվում են սերունդներ, որոնք ծառայում են ոչ թե պետության, այլ հենց այդ կազմակերպության շահերին: Ցավոք, Վրաստանում և մասնավորապես Աջարիայում գործում են այդ կազմակերպությանը պատկանող դպրոցներ, և մենք կոչ ենք անում Աջարիայի բնակչությանը չուղարկել երեխաներին այդ դպրոցներ»⁴³, -ասել է հյուպատոսը:

Նույն օրը, Վրաստանում Թուրքիայի դեսպան Զաքի Լևենթ Գյումրյուքչուն Վրաստանի փոխարտգործնախարարի հետ հանդիպմանը հայտարարել է, որ հյուպատոսի խոսքերը ճիշտ չեն

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Dakika dakika darbe girişimi - 15-16 Temmuz 2016, 16.07.2016, <http://www.hurriyet.com.tr/dakika-dakika-darbe-girisimi-15-16-temmuz-2016-40149409> (13.10.2016)

⁴³ Georgia: Turkey Pushes to Close “Terrorist” Gülen School, 18 June, 2016, <http://www.eurasianet.org/node/79721>, (13.10.2016)

մեկնաբանվել⁴⁴: Վրաստանի կրթության նախարար Ալեքսանդր Ջեջելավան իր հերթին հայտարարել է. «Գյուլենը ամբողջ աշխարհում մի շարք կենտրոններ է ֆինանսավորում և Վրաստանում ևս կան այդ ցանցի դպրոցներ, որոնցում կրթությունը վրացերեն է: Սակայն մենք որևէ տեղեկություն չունենք, որ այդ դպրոցները կապված են ահաբեկչական կազմակերպության հետ: Կան օրենքներ, որոնցում նշված են հավատագրման պայմանները և, եթե դրանք խախտվել են, ապա համապատասխան միջոցառումներ են կիրառվելու դրանց դեմ, ընդհուպ մինչև քրեական գործի հարուցում»⁴⁵: Հուլիսի 19-ին անդրադառնալով այս խնդրին ընդդիմադիր քաղաքական գործիչ և Վրաստանի «Քարթուլի Դասի» (“The Georgian Troupe” party) կուսակցության առաջնորդ Ջոնդի Բագատուրիան հեռուստատեսությամբ նշել է Վրաստանում գյուլենական ցանցին պատկանող կրթական հաստատությունների անունների ցանկը, որում ընդգրկված են եղել նաև Թբիլիսիի Սևծովյան միջազգային համալսարանը, Բաթումի Բ.Շահինի դպրոցը և այլն⁴⁶:

Վրաստանի կրթական ոլորտում առկա Թուրքիայի ազդեցությանը համատեքստում հատկանշական այն, որ 2016թ. -ի սեպտեմբերի 19-ին Բաթումի քաղաքի կենտրոնում տեղի է ունեցել Թուրքիայի կողմից ֆինանսավորվող դպրոցի բացում: Դպրոցում սովորելու են միայն Թուրքիայի քաղաքացիների երեխաները, իսկ

⁴⁴ Վրաստանի ԱԳՆ կայքը, Georgian Deputy Foreign Minister Gigi Gigidadze has met the Ambassador of Turkey to Georgia , <http://mfa.gov.ge/News> (13.10.2016)

⁴⁵ Переживут ли турецкие школы в Грузии конфликт Эрдогана с Гюленом? <https://eadaily.com/ru/news/2016/07/29/perezhivut-li-tureckie-shkoly-v-gruzii-konflikt-erdogana-s-gyulenom>, (14.10.2016)

⁴⁶ Программа «360 градусов» телеканала «PalitraNews», 19 June, 2016, <http://www.palitratv.ge/360degrees/75671-thoq-shou-q360-gradusiq-dadzabuloba-regionshi-onlain-kazinoebis-problema.html> (14.10.2016)

կրթական ծրագիրն էլ կազմված է Թուրքիայի կրթության նախարարության կողմից⁴⁷: Աջարիայի կրթության նախարարությունում մեկնաբանելով այս տեղեկությունը հայտնել են, որ դպրոցի բացման վերաբերյալ ոչինչ չեն իմացել: Նախարարությունը նշել է, որ դպրոցի կառուցումը ապօրինի է, քանի որ Բաթումի քաղաքապետարանը կառուցման թույլտվություն չի տվել, իսկ կառուցող ընկերությունն էլ մի քանի անգամ տուգանվել է ապօրինի շինարարական աշխատանքներ իրականացնելու համար⁴⁸: Վրաստանի կրթության նախարար Ալեքսանդր Ջեջելավան հաստատել է, որ դպրոցը Վրաստանի օրենքների համաձայն հավատարմագրում չի անցել: Բաթումիում Թուրքիայի հյուպատոսը մեկնաբանելով այս հարցը, նշել է, որ իրենց համար առաջնայինը նոր ուսումնական տարվա սկզբին դպրոցի գործունեությունը սկսելն է⁴⁹:

Ավելի ուշ, Վրաստանի կրթության նախարարը ևս մեկ անգամ մեկնաբանելով այս իրադարձությունը, նշել է, որ Բաթումիի դպրոցի վերաբերյալ տեղեկությունները շատ սխալ կերպով են տարածվել և, որ Վրաստանը թուրքական կողմի հետ այդ հարցում ունի պայմանավորվածություն⁵⁰:

⁴⁷ Gürcistan'da ilk Türk devlet okulu açıldı, 19.09.2016 <http://aa.com.tr/tr/dunya/gurcistanda-ilk-turk-devlet-okulu-acildi/648494> (14.10.2016)

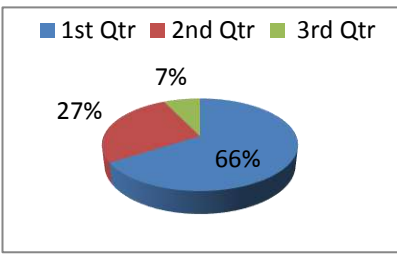
⁴⁸ Турецкая школа открылась в Батуми, 20.09.2016, на грузинском, <http://www.interpressnews.ge/ge/regioni/397955-bathumshi-thurquli-skola-gaikhsna.html?ar=A> (15.10.2016)

⁴⁹ Turkey Opens Unlicensed State School in Batumi, 23.09.2016, <http://georgiatoday.ge/news/4720/Turkey-Opens-Unlicensed-State-School-in-Batumi> (15.10.2016)

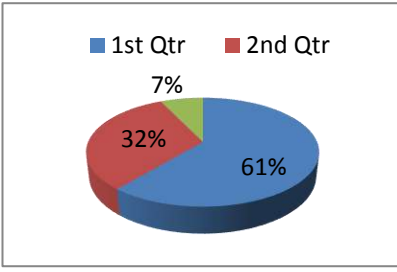
⁵⁰ Комментария министра образования Грузии об открытии турецкой школы, на грузинском см. ალექსანდრე ჯეჯელავა: ბათუმში, თურქულ სკოლაში თავდაპირველად თურქეთის მოქალაქეები ისწავლიან, 23.09.2016, <http://kvira.ge/282269> (15.10.2016),

Թուրքիան իր «փափուկ ուժի» քաղաքականության իրականացման համար հիմնականում հենվում է Վրաստանի՝ մասնավորապես Աջարիայի, մուսուլման բնակչության վրա, քանի որ նրանք Թուրքիայի կողմից դիտարկվում են, որպես թուրքական շահերի իրականացման գլխավոր գործոններ: Վրաստանում Թուրքիայի «փափուկ ուժի» քաղաքականության տված արդյունքները հասկանելու համար կարևոր է Վրաստանի հանրային կարծիքի ուսումնասիրությունը:

Կովկասյան բարոմետրի կողմից Վրաստանում թուրքերի նկատմամբ հանրային կարծիքի 2015 թ. ուսումնասիրությունը⁵¹ հետևյալ պատկերն է տալիս.

Արդյո՞ք կողմ եք, որ վրացուհիներն ամուսնանան թուրքերի հետ.
 66% - դեմ,
 27%- կողմ,
 7% - ձեռնպահ:

Ինչպե՞ս եք վերաբերվում թուրքերի հետ համատեղ բիզնեսին.
 61% - կողմ
 32 % - դեմ
 7% - ձեռնպահ

Վրաստանի հանրային կարծիքի տարբեր տարիների արդյունքների ուսումնասիրության շնորհիվ կարելի է

⁵¹Caucasus Research Resource Center, Cross-country datasets, <http://caucasusbarometer.org/en/cross-country/> Caucasus Barometer 2015 Georgia dataset

ներկայացնել վերջին մի քանի տարիներին տեղի ունեցած հանրային կարծիքի փոփոխության դինամիկան.

Տարեթիվ	Արդյո՞ք կողմ եք, որ վրացուհիներն ամուսնանան թուրքերի հետ ⁵²	Ինչպե՞ս եք վերաբերվում թուրքերի հետ համատեղ բիզնեսին
2009	19% կողմ, 80% դեմ	75% կողմ, 19% դեմ
2010	19% կողմ, 78% դեմ	66% կողմ, 29% դեմ
2011	21% կողմ, 74% դեմ	65% կողմ, 28% դեմ
2012	20% կողմ, 77% դեմ	65% կողմ, 31% դեմ
2013	23% կողմ, 74% դեմ	72% կողմ, 24% դեմ
2015	27% կողմ, 66% դեմ	61% կողմ, 32% դեմ

Այսպիսով, Վրաստանում թուրքերի նկատմամբ հանրային կարծիքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Վրաստանում թուրքերի հետ համատեղ բիզնես ունենալու մասին Վրաստանի բնակչության դրական վերաբերմունքը նվազել է 2009-2015թթ համեմատությամբ մոտ 14 տոկոսով: Մյուս կողմից թուրքերի հետ էթնիկ վրացուհիների ամուսնության նկատմամբ դրական վերաբերմունքը մեծացել է 2009-2015թթ համեմատությամբ մոտ 9 տոկոսով:

Վրաստանի բնակչության մի մասի շրջանում որոշակի անհանգստություն կա թուրքական էքսպանսիայի նկատմամբ,

⁵² Նշենք, որ Աջարիայում հետազոտություն կատարած երիտասարդները պատմեցին, որ Աջարիայում բավականին տարածված են մուսուլման-քրիստոնյա խառը ընտանիքները, որոնցում այդ երկու կրոնների ավանդույթներն ու սովորույթները հանդես են գալիս յուրահատուկ միահյուսմամբ, չնայած նրան որ համաձայն իսլամական օրենքի մուսուլման տղամարդը կարող է ամուսնանալ միայն այն կրոնի ներկայացուցիչների հետ, ովքեր հանդիսանում են «Գրքի մարդիկ» (*Ahl al-Kitāb*), օրինակ՝ քրիստոնյաների, հրեաների հետ, բայց կին մուսուլմանը չի կարող ամուսնանալ այլ կրոնի ներկայացուցչի հետ:

որոշ շրջանակներ էլ ընդհակառակը կողմ են թուրքական ներդրումներին և գտնում են, որ դրանք մեծ օգուտ են տալիս Աջարիայի տնտեսությանը⁵³: Այս առումով կարևոր է նշել, որ վրացիները երբեմն բողոքի ակցիաներ են բարձրացնում ընդդեմ Աջարիայում թուրքական էքսպանսիայի. դրա վառ օրինակներից է 2016թ.-ի սեպտեմբերին Սարփի գյուղում, Բաթումի քաղաքում անցկացված մի քանի բողոքի ցույցերը⁵⁴:

Աջարիայում կրթական հարցը ուումնասիրելիս կարևոր է նաև անդրադառնալ կրթական հաստատություններում կրոնական գլխաշոր կրելու հարցին: Վրաստանում կրթական հաստատություններում գլխաշոր կրելու արգելք չկա, բայց ծածկում են միայն գլուխը, ամբողջական հիջաբները ընդունելի չեն⁵⁵:

Մինևույն ժամանակ Աջարիայում հարցումների արդյունքում պարզ դարձավ, որ երիտասարդ մուսուլման աղջիկները հաճախ խուսափում են գլխաշոր կրելուց, որովհետև հասարակության կողմից դա այնքան էլ լավ չի դիտարկվում, փոխարենը Թուրքիայում առանց կաշկանդվելու կրում են գլխաշոր: Բաթումիում սովորող ուսանողներից մեկը զրույցի ընթացքում նշել է, որ սիրում է գլխաշոր կրել, բայց, ի տարբերություն Թուրքիայի, Աջարիայում անհարմար է զգում⁵⁶: Մեկ այլ ուսանող

⁵³ Հարցազրույց Աջարիայում դաշտային աշխատանքներ կատարած խմբի անդամների հետ, 09.09.2016, Երևան:

⁵⁴ Грузины провели акцию против экономической экспансии Турции Аджарии, см. на грузинском, <http://www.info9.ge/regionebi/156672-batumi-turqeti-ar-aris-batumsi-saprotesto-aqcia-gaimarta-.html?lang=ka-GE> (23.10.2016)

⁵⁵ Հարցազրույց Շոթա Ռուսթավելի Պետական համալսարանի ավագ գիտաշխատող Ռուսլան Բարամիձե հետ, 30.10.2016, Երևան:

⁵⁶ Հարցազրույց Աջարիայում դաշտային աշխատանքներ կատարած խմբի անդամների հետ, 09.09.2016, Երևան:

նշել է, որ Վրաստանը քրիստոնյա երկիր է և պետք չի իսլամական խորհրդանիշները բացահայտ կերպով ցուցադրել այդ երկրում⁵⁷:

Վրաստանում քննարկվող խնդիրներից է մզկիթների վերակառուցման կամ նորերի կառուցման հարցը⁵⁸, որում ակտիվ դերակատարում ունի Թուրքիան: Աջարիայում թուրքական ներկայության դեմ հատկապես վճռական պայքարում է Վրաստանի Ուղղափառ եկեղեցին, որը աշխատանքներ է իրականացնում Աջարիայի մուսուլմաններին վերաքրիստոնեացնելու և Թուրքիայի տարածքում վրացական եկեղեցիների վերակառուցման ուղղությամբ⁵⁹: Թուրքական և վրացական կողմերը մի քանի տարի է, ինչ քննարկում են Աջարիայի Ազիզիե մզկիթի վերականգման հարցը, ինչի դիմաց թուրքական կողմը պետք է վերականգնի Թուրքիայի տարածքում վրացական եկեղեցիները, սակայն այս խնդիրները դեռ քննարկվում են, և կողմերը դեռ համաձայնության չեն եկել:

Վրաստանում քրիստոնյաները դեմ են մզկիթի վերակառուցմանը, ինչն էլ հիմնավորում են նրանով, որ թուրքերն Աջարիայում մուսուլմանական ոչ մի ավանդույթ չեն պահպանում, անում են մուսուլմաններին ոչ հարիր արարքներ և իրականում

⁵⁷ Հարցազրույց Աջարիայում դաշտային աշխատանքներ կատարած խմբի անդամների հետ, 09.09.2016, Երևան:

⁵⁸ Նշենք, որ 2010 թ. Բաթումիի Նիկո Բերձինիշվիլի ինստիտուտի իրականացրած կրոնական հաստատությունների ուսումնասիրությունների համաձայն՝ Աջարիայում կա 184 գործող մուսուլմանական կառույց, որից 119-ը մզկիթներ, 22 մզկիթատիպ կառույցներ, 15 աղոթքատեղիներ, 27 մեդրեսե, 1 մեդրեսե-աղոթքատեղ : Thomas Liles, Islam and Religious Transformation in Adjara, European Centre for Minority Issues (ECMI), February 2012, http://www.ecmi.de/uploads/tx_lfpubdb/Working_Paper_57_En.pdf (23.10.2016)

⁵⁹ Հարցազրույց Բաթումի քաղաքում ՀՀ նախկին հյուպատոս Արամ Գրիգորյանի հետ, 13.10.2016, Երևան:

մզկիթի վերակառուցումը քաղաքական շահեր է հետապնդում⁶⁰: Սրան դեմ են նաև Վրաց եկեղեցու առաջնորդները, ովքեր պնդում են, որ Աջարիայում գոյություն ունեն հարյուրավոր մզկիթներ, մինչդեռ եկեղեցիների թիվը չի գերազանցում 40-ը⁶¹: Այնուհանդերձ քրիստոնյա որոշ շրջանակներ էլ նշում են, որ ավելի լավ է մզկիթներ կառուցվեն, քան թե խաղատներ⁶²:

Եզրակացություններ

Վրաստանում և հատկապես Աջարիայում վերջին մի քանի տարիներին շարունակաբար աճում են Թուրքիայի քաղաքացիների ներկայությունն ու նոր ներդրումներն ու բիզնեսները: Թուրքիայի ներդրումները վրացական տնտեսության մեջ երկու երկրների տնտեսությունները փոխկախվածության մեջ են դրել: Տարեցտարի աճում են Թուրքիայի ներդրումները Վրաստանում (Օրինակ՝ 2006-2015թթ. դրանք կազմել են ≈913 մլն ԱՄՆ դոլար, մինչդեռ 1997-2005թթ. ներդրումները կազմել են ընդամենը՝ ≈159 մլն դոլար⁶³): Այս տնտեսական գործոնը իր հերթին հանգեցնում է նրան, որ Վրաստան և մասնավորապես Աջարիա են սկսում ներթափանցել նաև Թուրքիայի մշակութային, կրթական և մարդասիրական կառույցները:

⁶⁰ Հարցազրույց Աջարիայում դաշտային աշխատանքներ կատարած խմբի անդամների հետ, 09.09.2016, Երևան:

⁶¹ Georgian Patriarchate Suggests Turkey Allow Services In Christian Churches In Return For Allowing A Mosque To Be Built In Georgia, Tbilisi, April 1, 2013 <http://www.pravoslavie.ru/english/60586.htm>, (25.10.2016)

⁶² Հարցազրույց Աջարիայում դաշտային աշխատանքներ կատարած խմբի անդամների հետ, 09.09.2016, Երևան:

⁶³ Վրաստանի Ազգային վիճակագրական գրասենյակ, օտարերկրյա ներդրումներ, National Statistics Office of Georgia, http://www.geostat.ge/index.php?action=page&p_id=2231&lang=eng (25.10.2016)

Վրաստանի մշակութային, կրթական, մարդասիրական և կրոնական ոլորտներում ակտիվ նախաձեռնություններով Թուրքիան փորձում է Վրաստանի հասարակությունում դրական կողմնորոշում ձևավորել Թուրքիայի նկատմամբ: Թուրքիայի մի քանի կազմակերպություններ հատկապես ակտիվ նախաձեռնություններով են հանդես գալիս կրթական ոլորտում՝ բացելով նոր դպրոցներ, վերակառուցելով դպրոցներ և այլ կրթական հաստատություններ, սակայն դրանք հիմնականում արվում են մուսուլմաններով բնակեցված շրջաններում, մասնավորապես Աջարիայում: Կրթական ոլորտում մեծ է նաև գյուլենական դպրոցների դերը, քանի որ դրանք աջակցում են թուրքերեն լեզվի, մշակույթի, պատմության, իսլամական գաղափարների տարածմանը Վրաստանի երիտասարդության շրջանում:

Վրաստանի հասարակական-քաղաքական գործիչների, հասարակության որոշակի շրջանակներ ընդհանուր առմամբ դրական են վերաբերվում Վրաստանի տնտեսության և այլ ոլորտներում Թուրքիայի ներկայությանը, սակայն հասարակության մի մասն էլ անհանգստացած է Աջարիայի տարբեր ոլորտներում թուրքական էքսպանսիայից և որոշակի զգուշավորություն ունի Աջարիայում Թուրքիայի հետապնդած նպատակների վերաբերյալ:

Թուրքիան տնտեսական ներդրումներից զատ փորձում է Աջարիայում բնակչության շրջանում էլ ավելի թուրքաճանաչող դիրքորոշում ստեղծել՝ օգտագործելով «փափուկ ուժի» մեխանիզմները: Այսինքն Թուրքիայի իշխանությունները գիտակցում են, որ միայն տնտեսական գործոնով հնարավոր չէ Աջարիան կախվածության մեջ գցել Թուրքիայից, քանի որ Աջարիայում գործում են նաև այլ պետությունների՝

մասնավորապես ԱՄՆ-ի Ղազախստանի, Ուկրաինայի և այլ երկրների բիզնեսներ և ներդրումներ: Այդ պատճառով Թուրքիան հենվում է Աջարիայի մուսուլման բնակչության վրա: Եթե կարճ հայացք նետենք Թուրքիայի Հանրապետության պատմությանը, ապա կարելի է պնդել, որ սա եզակի դեպք չէ, նախկինում էլ Թուրքիան նմանատիպ քաղաքականություն է վարել Սիրիայի մաս հանդիսացող Ալեքսանդրիայի սանջաքում, ինչի արդյունքն այսօր այն է, որ այն, որպես առանձին նահանգ, գտնվում է Թուրքիայի կազմում: Ու եթե հաշվի առնենք Թուրքիայի իշխանությունների նեոսամանիստական և իսլամամետ դիրքորոշումը կարելի է պնդել, որ Աջարիայում Թուրքիայի քաղաքացիների ակտիվ գործունեությունը և Թուրքիայի ֆինանսավորմամբ իրականացվող կրթական, մշակութային, մարդասիրարական նախաձեռնությունները պատահական չեն արվում: Այս առումով Վրաստանի բնակչության մի մասի, քաղաքական գործիչների և մտավորականների մտահոգությունները այնքան էլ անտեղի չեն:

PECULIARITIES OF TURKEY'S FOREIGN POLICY TOWARDS GEORGIA IN 2002-2016

Summary

*Sona Sukiasyan
sonasukiasyan19@gmail.com*

Keywords: *Turkey, Georgia, Foreign policy of Turkey, the relations of Turkey and Georgia, Ajaria, Islam, Muslim population of Ajaria*

After Justice and Development Party came to power Turkey started to increase its influence on the South Caucasus region. For this, Turkey is actively involved in political processes in the South Caucasus. Georgia

occupies an important place in Turkey's foreign policy toward the South Caucasus.

Today Turkey operates its all political, economic, religious and educational leverages to maintain and to increase its influence on Georgia. In addition, Turkey also use its “soft power” policy to make Georgia’s public opinion more approval. Public diplomacy helps Turkey to formate positive attitude towards Turkey in Georgia. In this issue, Turkey mostly relies on Muslim population of Georgia.

In this research, I tried to present the relations of Turkey and Georgia, Turkey’s influence on the economic, military, educational and cultural spheres of Georgia and especially Ajaria.

ОСОБЕННОСТИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ В ГРУЗИИ 2002-2016 гг.

Резюме

*Сона Сукиасян
sonasukiasyan19@gmail.com*

Ключевые слова: *Турция, Грузия, внешняя политика Турции, турецко-грузинские отношения, Аджария, ислам, исламское население Аджарии.*

После прихода к власти партии Справедливости и развития Турция пытается усилить свое влияние в регионе Южного Кавказа. С этой целью Турция активно участвует в политических процессах в южнокавказском регионе. Грузия занимает важное место в внешней политике Турции в отношении Кавказа.

На данный момент Турция использует все свои экономические, политические, религиозные и образовательные средства для сохранения и расширения своего влияния в Грузии, кроме этого Турция применяет стратегию "мягкой силы" для создания положительного общественного мнения о Турции в Грузии. Публичная дипломатия также помогает Турции в создании

положительного имиджа в Грузии. В этом вопросе Турция в основном опирается на мусульманское население Грузии.

В данной статье мы попытались представить грузино-турецкие отношения в контексте влияния Турции на Грузию в сферах образования, культуры, экономики и обороны.

РОССИЯ: ПОИСКИ БЫЛОГО ВЕЛИЧИЯ

Гагик Авагян
gagik.avakyan@gmail.com

Ключевые слова – Россия; Владимир Путин; международное экономическое положение; цены на углеводороды; Великая держава.

В определенной степени в политологических дискуссиях уже стало аксиомой утверждение, что во время первых двух президентских сроков Владимира Путина и его фактического лидерства при номинальном президентстве А. Медведева, в современной России действовал никоим образом официально не оформленный, но от этого не менее действенный, латентный “социальный” договор между властью и обществом, определявший “правила игры”, отличающиеся от норм, зафиксированных в Конституции и законах страны и устанавливающих красные черты, за которые ни в коем случае нельзя заходить. Главной из них является несанкционированная властями политическая деятельность. Для того чтобы полностью исключить всяческую возможность деятельности несогласных с “правилами игры”, в их отношении был проведен ряд мероприятий, направленных на лишение всяческого доступа к финансовым ресурсам¹.

Очевидно, что инициаторами такого соглашения являлись власть предрержащие. Но и граждане РФ, успевшие за десятилетия скудной жизни в стране развитого социализма изголодаться по относительно комфортной жизни, в большинстве своем без

¹ См. подробнее в: Александр Аузан. Вертикальный контракт неустойчив. – Отечественные записки, М., 2004, №6.

возражений приняли правила игры. Необходимым ресурсом, обеспечивающим соблюдение договоренностей, явилась чрезвычайно благоприятная конъюнктура на мировых сырьевых рынках, позволяющая, российскому истеблишменту с барского стола без натуги смахивать крошки своему населению в таком количестве, чтобы то сочло свой уровень жизни беспрецедентно высоким за всю историю российской государственности. Параллельно происходило количественное и качественное накачивание полицейско-карательного блока (куда, кроме собственно т.н. спецструктур, органично вписалась вся система правосудия), призванного надежно изолировать “нарушителей конвенции”, посмевших элементарно прокалькулировать пропорции между дождем углеводорододолларов, пролившемся на Россию, и реальным ростом уровня жизни в ней рядовых граждан.

Из исторического опыта, причем, географически не ограниченного, явствует, что и в этом конкретном случае мы имеем дело с типично авторитарной программой. Исходя из того же опыта следует, что при неотвратимом изменении благоприятной ценовой конъюнктуры (как, например, периодические колебания мировых цен на углеводороды), экономическая компонента подобного авторитарного образования, выстроенная, в основном, с пренебрежением к канонам свободного и диверсифицированного рыночного хозяйства, начинает немедленно пробуксовывать. А значит, не обеспечивает выполнения договорных обязательств режима перед населением: “хлеб” народу количественно резко сокращается.

Реально выправить экономический блок авторитарным режимам, как правило, не удастся, хотя бы потому, что

устранение в нем дисфункциональных механизмов приводит к нивелированию возможностей управлять им по собственному усмотрению и, тем самым, подмывает устои власти, основанной на функциях распределения и своего долевого участия в любом бизнес-проекте. Таким образом, режим вполне логично пытается компенсировать урезание количества “хлеба” возрастанием доли “зрелищ”, на что идеально подходит внешнеполитическая область.

И опять же из исторического опыта следует, что большинство авторитарных руководителей на второй десятке своего вождизма явно тяготеют к решению региональных/глобальных (в зависимости от размеров вверенного им государственного субъекта) внешних задач, и с высоты своего величия явно тяготеются рутинным обустройством быта своих сограждан. Что вполне объяснимо, так как, помимо возрастающих личностных амбиций, решающим обстоятельством в такой расстановке приоритетов, является то, что провалы во внешней политике, посредством контролируемых масс-медиа, можно достаточно долго выдавать за успехи. В отличие от экономической области, когда простой обыватель эффективность принятых решений может оперативно проверить, просто открыв дверцу своего холодильника.

Стандарты подобного замещения также исторически отрихтованы - апелляция к богоизбранности/богоносности, уникальности духовных традиций, “собственный путь” (куда, как правило, говорится весьма невнятно) и, в качестве апофеоза - “цитадель истинного духа”, осажденная всякого рода внешними врагами, завистниками, предателями и клеветниками.

Российская парадигма означенного замещения трансформировалась в изменение негласного договора между

властью с прежнего - “гражданские права в обмен на относительное материальное благополучие) на новый контракт: “относительное материальное благополучие и гражданские свободы в обмен на величие”². А дополнительный местный колорит сюда был привнесен с помощью набора профессионально вброшенных девиаций, как-то: “русский мир”, “сакральная Корсунь”, “Новороссия”, “Сирия - колыбель православия”, “Севастополь - город русской боевой славы”, “разделенная нация” и пр. пр³.

Причем особенность этого “местного колорита” (а дьявол, как говорится - в нюансах), что, практически, все его составляющие подспудно ведут к отчетливому нарастанию милитаристских настроений в общественном сознании. Так, например, признание Путина перед телекамерами, о том, что во время крымских событий по его приказу было приведено в готовность N I атомное оружие, вызвало одобрение у 47% опрошенных службой Левада-центр. И только 19% однозначно посчитали это негативом.⁴ «Вознегодовавшие в меньшинстве» – констатировали социологи Центра.

Таким образом, отнюдь не находящаяся у власти группа сегодня является катализатором милитаристских настроений в обществе. Она, скорее, лишь персонификация массовых представлений российского социума о “правильном мироустройстве” и реализатор подавляемых ранее желаний и моделей поведения этого сообщества. Рядом исследователей

² Баунов А., Вот такой вышины. Московский центр Карнеги
<http://carnegie.ru/commentary/?fa=60307> (28.10.2016)

³ Павловский Г., Неопознанные национальные интересы России. Спецпроект "Россия в глобальной политике". <http://ni.globalaffairs.ru/неопознанные-национальные-интересы-rf/> (05.09.2016)

⁴ Державность и особый путь России. Левада-центр,
<http://www.levada.ru/2016/12/12/derzhavnost-i-osobyj-put-rossii/> (12.12.2016)

принято приписывать царящие сейчас в России настроения исключительно воздействию массовой пропаганды, беспрецедентной по своим масштабам даже для позднесоветского времени. Но в социальной психологии общеизвестным считается факт, что никакая, пусть и самая масштабная, пропаганда не способна кардинально “переналадить мозги” с плюса на минус. Население готово безоговорочно поверить в то, что артикулирует пропагандистская машина лишь тогда, когда пропаганда “поставляет” им то, что соответствует их картине реальности.⁵

В этих условиях путинской команде требовалось только суметь правильно канализировать авторитарные и консервативно-реакционные ожидания в обществе в тренд “возрождение былого имперского величия”, проще говоря, “возрождение Святой Русской Империи”.

Любопытно, что на определенном этапе в обращение были введены сразу несколько моделей возрождения имперскости, удовлетворяющие ожиданиям различных сегментов общества, в той или иной мере страдающих фантомными болями по поводу утраченного “величия”. Например, свою модификацию до сих пор активно пропагандирует один из лидеров либеральной оппозиции, экс-премьер Михаил Касьянов, обозначивший ее звучным: “Империя свободы”. А приверженцы так называемой “Пятой империи”, авторства “Изборского клуба” во главе с писателем Прохановым, без излишних заморочек выступают за империю ради самой империи. Сам Проханов, несколько не смущаясь признается, что не знает “какая это будет Империя: коммунистическая, либеральная, фашистская, теократическая,

⁵ Гудков Л., Ресурсы путинского «консерватизма». Полит.РУ.
<http://polit.ru/article/2016/01/31/conservatism/>, (15.09.2016)

или какая-то иная имперская мегамашина, — только исторический процесс покажет, что будет стоять за этим термином”. Главное для него, что “эта Империя состоится. И в этой Империи все граждане России будут Императорами, а не солдатами”. И эта будущая империя сейчас “...начинает таинственно возрождаться. Среди воровства, чиновничьего свинства, безумства либеральных кликуш складывается таинственный централизм, имперский субъект, исполненный геополитического смысла... «Империя углеводородов», «централизм газовой и нефтяной трубы», геополитика Газпрома, который становится столицей России, ее генштабом, правительством”.⁶

Странным образом в этом пункте Проханов и его последователи полностью смыкаются со своим кровным внутривластным врагом (по их же характеристике, “либеральным кликушей” и главным символом “воровства и чиновничьего свинства”) - Анатолием Чубайсом. Ведь именно Чубайс является автором доктрины “России - энергетической сверхдержавы” (в прохановском изложении - империи углеводородов), озвученной им в сентябре 2003г. Идеологией России, согласно Чубайсу, “на всю обозримую историческую перспективу должен стать либеральный империализм, а миссией России - построение либеральной империи”. Для чего, опять же, по мнению Чубайса, российским властям необходимо было обеспечить:

- доминирование России на сырьевых рынках;
- контроль над транзитом и диверсификация поставок.⁷

⁶ Проханов А., «Пятая империя», Издательство: Амфора, 2007 г.

⁷ Проект «империя». Врата PaxVobis <http://www.bramaby.com/forum/viewtopic.php?f=29&t=537> (06.11.2016)

Третьим пунктом давались заверения, что энергетической сверхдержаве/империи “чужды милитаризм, она не должна пересматривать границы и покушаться на нормы международного права”.

Именно двумя первыми пунктами в значительной степени руководствовались российские власти в своей внешнеполитической деятельности на протяжении всего последнего времени. А арсенал средств, призванных гарантировать их выполнение, мог варьироваться в самом широком диапазоне, временами открыто игнорируя свой же третий пункт. Так, например, Армении весьма “аргументированно” была разъяснена “ненужность” становиться даже не транзитной страной для иранских углеводородов, а всего лишь немного диверсифицировать свои потребности за счет поставок газа из Ирана. Склонность петрогосударств с неразвитыми демократическими институтами к такого рода силовой аргументации достаточно подробно описана Джеффом Д. Колганом, который одну из причин роста их агрессивности связывает с увеличением рентных доходов. “Появляются бюджетные «излишки», власть гиперцентрализуется и возникает эйфория, способствующая стремлению решать вопросы простым и быстрым путем, с использованием экстра-прибылей и недорогого в условиях рентной экономики ресурса — человеческих жизней”.⁸ Кстати, начало российской “гибридной войны” с Украиной приходится как раз на пик цен на углеводороды.

Наряду с этим возникает соблазн не только силовыми методами саботировать “чужие” (органичные по своей экономической сути) транзитные коммуникации, но и

⁸ Colgan J., *Petro-aggression: when oil causes war*, Cambridge, 2013

выстраивать свои, в которых экономическая целесообразность принесена в угоду политическим амбициям. К таким проектам можно отнести упорно продвигаемые продолжительное время Россией несколько номеров “Северных потоков” и различные вариации “Южного потока”.⁹

С падением рентных доходов эти проекты потихоньку отодвигаются на задний план и вперед снова выдвигаются силовая компонента, что также соотносится с выводами д-ра Колгана. Последний утверждает, что другой причиной роста агрессии и милитаристских настроений является резкое падение ренты, когда необходимо оперативно отвлечь население и вывести власти из состояния фрустрации. Тут следует отметить, что война России с Грузией происходила на фоне падения нефтяных цен и резкого снижения и доли ренты в ВВП, и самого ВВП у России. А войне в Сирии вновь предшествовало резкое обрушение цен на углеводороды.

Таким образом, в условиях углубляющегося экономического кризиса поиск Величия в технологически и политически довольной неразвитой стране – манна небесная для власть предержащих в ней. Просто надо вовремя подпитывать процесс духом противоречия. И подтверждать таковое Величие не собственными достижениями, а через отрицание чужих. Тогда становится несущественно, куда добрался сам; важно сходу заявить, что другой априори заплутает. Не важно, что твои дети сидят без молока; важно, что у соседей корова нездешней породы, а потому она долго не протянет: провалится в трясины или волки задерут, словом, скоро околеет.

⁹ Nation R.C., Евразийские мистерии <http://flot.com/nowadays/concept/opposite/usanalitics1.htm> (02.12.2016)

Для властей это очень выгодная бизнес-модель, не требующая от них личных издержек. Согласно другим опросам Левада-Центра собственное экономическое положение свыше 49% россиян считают плохим, причем 78% из них видят тенденцию к еще большему ухудшению. При этом, подавляющее большинство граждан России безоговорочно “одобряют курс партии и правительства” и столь же безоговорочно уверены, что страна движется в единственно верном направлении. Поиск былого Величия, таким образом, выгоден властям и тем, что его подлинность трудно поддается проверке, и, следовательно, на его счет легко обманывать и обманываться. Тем более, что у России есть соответствующий недавний опыт: построение на протяжении 70-ти с лишним лет коммунизма - задачи, безусловно, величественной и глобальных размеров, за выполнением которой, внимательно следило, как утверждали тогда, все прогрессивное человечество.

Вообще, всякого рода исторические аллюзии весьма уместны, когда речь идет о России, вернее, о ее регулярно повторяющихся поисках своего особого пути. Здесь уместно сделать небольшое отступление и попытаться уточнить что вкладывается в само понятие - “особый путь”. Сразу надо сказать, что все предпринятые провластной идеологической службой попытки хоть как-то концептуально, а не в поэтических определениях обозначить, что такое «особый путь» кончаются полным фиаско. Поэтому остается констатировать, что т.н. “особый путь” ничто иное, как своего рода барьер против болезненного сравнения положения дел в стране, скажем, с “Гейропой” или “Пендосией”. В качестве основного аргумента к этой так и недооформленной концепции обычно прилагаются ссылки, с претензией на историографичность, которую

схематически можно обобщить так: русский народ по сути своей трансцендентально является государственным и априори не может существовать вне сильной власти. А потому всегда и во все времена стремился сформировать сильное централизованное государство. Когда же предпринимались (надо полагать - внутренними врагами с опорой на внешние враждебные силы) попытки свернуть с этого пути, он тяжело расплачивался за это и снова созидал сильную централизованную вертикаль власти.

Желание выискать нужные аналогии в исторических хрониках сейчас достаточно распространено не только в консервативном, вернее - охранительском сегменте политтехнологов, но и в оппозирующем им полюсе. Причем, возможно, даже с большей претензией на достоверность. Хотя бы потому, что события, происходящие сегодня в России почти зеркально отображены в “Истории одного города” Салтыкова-Щедрина, написанным без малого 150 лет назад. А его афоризм - “Что-то заговорили о патриотизме, наверное, опять проворовались”, почти идеально раскрывает реальную суть многих внутрисоссийских коллизий.

Безусловно, было бы непозволительным упрощением тяжелейшие проблемы, с которыми сталкивается ныне российское государство сводить к тому, что единственный вариант неизбежного для рядового обывателя сопоставления своей страны с условными “англосаксами” и “примкнувшими к ним европейцами и прочими япониями” - это “А зато мы - великая держава”. С последующим отсюда общественным запросом (сформировавшимся, кстати, еще до прихода В.В.Путина во власть) - “Верните нам статус великой державы, мы за цену не постоим”.

Возможно, истоки нынешних российских проблем правильнее искать, в том числе, в особенностях применяемой ею

на протяжении нескольких последних столетий военной доктрины. Здесь следует учесть, что согласно классическим канонам военной науки доминантной характеристикой России, как средневековой, так и имперской и даже нынешней, является относительная незащищенность ее ядра. В отличие от большинства стран, которые традиционно обеспечивали определенную безопасность своих центров, используя для обороны благоприятные характеристики рельефа или иных географических факторов, вокруг российского ядра нет речных систем, морей, горных цепей или болот, определяющих его оборонительные рубежи. Чтобы компенсировать эту уязвимость необходимы буферные зоны, а значит экспансия. Что Россия и делала, непрерывно расширяясь на восточном, западном и южном направлениях. Северное направление такой модели не предусматривало, так как оно было надежно ограждено холодными морями и Ледовитым океаном. Буферные зоны позволяли обескровить противника и истощить его силы, как это, например, произошло в конечном итоге с наполеоновскими войсками и армией Третьего рейха. Однако с развитием военной техники, снаряжения, в частности, транспортных средств, для обеспечения функциональности буферных зон потребовалось дальнейшее их расширение, и, значит, новые экспансии. И пик расширение буферных зон, непосредственно территории Российской империи и ее зон безоговорочного влияния и контроля пришелся на СССР с 1945 по 1989 год. Кажущийся парадокс в том, что именно этот небывалый успех привел к крушению Советов и “ужиманию” территории России до ее нынешних размеров.

Дело в том, что упомянутые буферные зоны как бы напичканы отравленными ингредиентами. Население в них отнюдь не всегда желает беспрекословно служить империи в качестве потенциального пушечного мяса. Поэтому управление такими территориями требует не только колоссальных финансовых средств, в частности на обустройство и содержание там большого количества регулярных войск, но и огромного

аппарата гос. безопасности, необходимого для осуществления должного контроля из центра. Расширение России происходило настолько несоразмерно сумме ее потенциалов, что недопущение распада империи превратилось в перманентную проблему. Как отмечается в монографии подготовленной агентством Stratfor: “Фундаментальная стратегическая проблема России такова: она геополитически нестабильна. Россия должна господствовать в центре Евразии. Когда она делает это, она должна хотеть больше. Чем больше она хочет, тем больше ей приходится сталкиваться со внутренней экономической слабостью и нестабильностью общества, которые не способны поддерживать ее амбиции. Тогда Россия должна сократиться. Этот цикл не имеет ничего общего с идеологией. Он во всех проявлениях является отражением географии, которая, в свою очередь, генерирует идеологии”.¹⁰

И управлять таким образованием достаточно долго можно только с помощью контроля и подавления, что в купе с экспансией для создания буферных зон выставляло Россию агрессивной и чрезвычайно опасной не только в представлении непосредственных соседей, но и делало ее главным геополитическим конкурентом для мировых силовых центров. Итогом этой конкуренции стали события конца прошлого века, которые действующий президент страны расценивает, как “величайшую геополитическую катастрофу”.

Такая оценка очевидным образом свидетельствует, что в сегодняшней российской управленческой элите возобладала точка зрения о необходимости воссоздания сферы влияния, которая восстановила бы Россию в ее имперских границах недавнего прошлого. Крым и проект “Новороссия” - еще одно подтверждение тому.

Дискуссия о том, насколько это реализуемо, учитывая нынешние экономические ресурсы страны, ее демографическую ситуацию и социальное положение населения, в публичном поле жестко регламентируется. Как и фактически пресекается на корню

¹⁰ <https://www.stratfor.com/analysis/geopolitics-russia-permanent-struggle>

дискуссия на тему, а соответствует ли все это вообще национальным интересам страны.

О шансах на реализацию можно судить по приведенным ниже показателям

Россия занимает:

76 место в мире по размеру валового национального дохода на душу населения,

101 место в мире по эффективности правительства,

127 место в мире по показателям здоровья населения,

134 место в мире по продолжительности жизни мужчин,

143 место в мировом рейтинге экономических свобод (вместе с Эфиопией).

Первое место в мире:

по количеству самоубийств среди детей и подростков,

по числу детей, брошенных родителями,

по смертности от сердечно-сосудистых заболеваний,

по онкологическим больным на душу населения,

по числу пациентов с заболеваниями психики,

по числу сирот,

по числу беспризорных детей.

по детскому алкоголизму.

И первое место в коррупционном рейтинге Европы, а также первое место в Европе по уровню умышленных убийств.¹¹

Что касается соответствия этих планов истинным национальным интересам, то, как это не парадоксально, в случае с такой, претендующей на значимую роль в мировом устройстве, державой, сама концепция этих интересов нигде официально не зафиксирована (не говоря уже о предварительных широких обсуждениях). А невнятные апелляции на эту тему действующих высокопоставленных чиновников дают возможность самой широкой интерпретации сообразно сиюминутной выгоде.

¹¹ Какие места занимает Россия в мировых рейтингах <http://www.rospisatel.ru/MR7.htm> (15.12.2016)

В итоге мы сейчас наблюдаем своего рода реинкарнацию идеи империи, как самодостаточной ценности. Для достижения такой цели вторичны и незначительны любые институциональные ограничения - международное право, мировая система безопасности и пр.¹² А нахрапистость и пренебрежение указанными “мелочами” - приемлемая и объективно необходимая модель поведения, обусловленная исключительно величием поставленных целей.

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ. ՎԱՂԵՄԻ ՀԶՈՐՈՒԹՅԱՆ ՓՆՏՐՏՈՒՔՆԵՐ

Ամփոփում

Գագիկ Ավագյան

gagik.avakyan@gmail.com

Բանալի բառեր՝ Ռուսաստան, Պուտին, միջազգային տնտեսական իրավիճակ, ածխաջրածնային հարստությունների գներ, Ռուսական մեծ կայսրություն

Հոդվածում ներկայացվում է այսօրվա Ռուսաստանում միջազգային տնտեսական իրավիճակով պայմանավորված իշխանություն-հասարակություն փոխհարաբերության դինամիկան:

Այն փաստում է, որ Պուտինի նախագահության ժամանակահատվածում ժողովրդի և իշխանության միջև լռելյայն գործող «Քաղաքացիական ազատությունների սահմանափակում՝ նյութական որոշակի բարեկեցության դիմաց» համաձայնությունը փոխարինվել է «Թե նյութական բարեկեցություն, թե քաղաքացիական ազատությունների սահմանափակում»՝ «Դերժավայի դիմաց» համաձայնությամբ: Հոդվածում ցույց է տրվում, որ Պուտինի վարչակազմին հաջողվել է ներշնչել հասարակությանը Ռուսական Սուրբ կայսրության վերականգնման գաղափարը:

¹² Ивашов Л., Путин и геополитическая роль России. Изборский клуб. <http://dynacon.ru/content/articles/2798/> (10.12.2016)

RUSSIA: THE SEARCHES OF FORMER GREATNESS

Summary

Gagik Avagyan
gagik.avakyan@gmail.com

Key words: *Russia, Putin, international economic situation, prices of hydrocarbon resources, Russian Great Empire*

The article analyzes the dynamics of interrelations between government and society of today's Russia conditioned with international economic situation. This states that during Putin's presidency the silently operating agreement between population and authority called "Restriction of civic freedom instead of certain materialistic welfare" is replaced with the agreement of "Restriction of both civic freedom and materialistic welfare for Great Empire". The article points that Putin's leadership succeeded in inseminating in the society the theory of reconstruction of The Holy Russian Empire.

**«ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ» ԿՈՂՄԻՑ ՎԱԽՃԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ԱԿՏՈՒԱԼԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ**

*Նաիրա Մահակյան
nara.sahakyan@gmail.com*

***Բանալի բառեր՝ «Իսլամական պետություն», վախճանաբանություն,
«սև դրոշ», «Շամ», «Մահդի», «Դաբիք»***

Մերձավոր Արևելքում կատարվող իրադարձությունները, սուննիական արմատականության զարթոնքն ու դրա կուլմինացիոն կետ դարձած՝ «Իսլամական պետություն» խալիֆայության հռչակումը (2014թ.) մերձավորարևելյան տարածաշրջանում աշխարհընկալման հին դրսևորումների արդիականացման պատճառ դարձան: Այդ նոր ընկալումների արդիականացումը ուղղված էր Իսլամական պետության կողմից իր գործողությունները արդարացնելու և որպես Ալլահի ճանապարհին մղվող պայքար ներկայացնելու հետ: Վախճանաբանական պատկերացումների արդիականացման գործընթացն ու դրանց նշանային համակարգը հասկանալն ու կիրառության հնարավոր զարգացումները կանխատեսելը էական դեր ունի տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական զարգացումների համատեքստում: Այս հողվածում քննարկվում են «սև դրոշ»-ի, «Մահդիի» ու «Շամ»-ի վերաբերյալ վախճանաբանական պատկերացումների ակտուալացումն ու դրանց նշանակությունը:

Ահեղ դատաստանի մասին պատկերացումները, լինելով հավատի կարևոր հիմք, առաջնային դեր են ունենում իսլամական

խմբավորումների մոտ: Այս հարցում բացառություն չէ նաև «Իսլամական պետությունը»:

Մերձավոր Արևելքում մղվող պայքարի համար դիցաբանական համակարգի տարրերով համեմված պայքարը նորույթ չէ: Չքննարկելով այն հարցը, որ Իրաքում և Սիրիայում պայքարող կողմերը բազմաթիվ են և յուրաքանչյուրն ունի իր մոդուս օպերենդին՝ պետք է նկատեն, որ այս պայքարում հաճախ ակներև է դառնում հատկապես շիա-սուննի անտագոնիզմը: Պատճառը, թերևս, այն է, որ ցամաքային ուժերի դեպքում առաջնագծում հաճախ բախվում են հիմնականում այն կողմերի զինվորները, որոնցից յուրաքանչյուրը հավատում է, որ այն, ինչ կատարվում է այսօր, կանխատեսվել էր դեռևս 7-րդ դարի մարգարեության ժամանակ¹: Սա ցույց է տալիս, որ արդեն մի քանի տարի շարունակ մղվող պատերազմն իր արմատներով շատ ավելի հին է, հասնում է իսլամի առաջին դարեր ու յուրաքանչյուր կողմի հավատամքում ունի իր կարևորությունը:

Իսլամական պետության ներկայացուցիչները, որոնք սուննիական իսլամի հետևորդներ են, հավատում են, որ իրենք կռվում են Սիրիայում և Իրաքում, որովհետև դա Մուհամմադ մարգարեի խոստացած պատերազմն է, որն ի վերջո մեծագույն պատերազմն է դառնալու չարի ու բարու միջև²: Մյուս կողմից շիայական իսլամի ներկայացուցիչները պատրաստ են իրենց կյանքը զոհել այս պայքարում, որովհետև դրանով իրենք

¹ Պահպանվել են մի շարք հադիսներ, որոնցում նշվում է աշխարհի վերջին կատարվելիք իրադարձությունների, Կոստանդնուպոլսի, Երուսաղեմի գրավման և այլնի մասին: Օրինակ՝ Sunan Abu-Dawud, Battles (Kitab Al-Malahim), Book 37 [Առցանց], <http://www.usc.edu/org/cmje/religious-texts/hadith/abudawud/037-sat.php>, [04.01.2016]

² Şahîh Muslim, 2899 a, Kitâb 54, ḥadîṭ 47, <http://sunnah.com/muslim/54/47>, [13.01.2016]

ճանապարհ են հարթում թաքուցման մեջ գտնվող Մահդիի³ վերադարձի համար:

Իսլամական պետության կողմից լայն շրջանառության մեջ են դրվել մի շարք վախճանաբանական պատկերացումներ և սկսվել է դրանց նյութականացման գործընթացը: Դրանցից կարևորն ու ամենաշատ արժարժվողը երկուսն են՝

- Ալ-Մալիհամա Ալ-Քուրբայի⁴ մասին հավատալիքը, ըստ որի մուսուլմանական գորքերի ու հռոմեացիների միջև պատերազմ է լինելու Դաբիքում կամ Ամակում, որի ժամանակ «իսլամական լավագույն գորքը» հաղթանակելու է:

- Խորասանից եկող սև դրոշակակիրների գորքի մասին հավատալիքը: Այդ գորքի գլուխ կանգնած է լինելու Մահդին, ով պայքարելու է արդարության հաղթանակի համար և հաջողության է հասնելու:

Երկուսն էլ կարևոր դեր ունեն, քանի որ «Իսլամական պետությունն» իր գործողությունները ներկայացնում է այս մարգարեության շրջանակներում ու դրանց համապատասխան:

Լինելով հավատի առանցքային բաղադրիչ՝ իսլամական վախճանաբանական պատկերացումները դարեր շարունակ մշակվել ու զարգացել են: Թեև իսլամական վախճանաբանությունը մշտապես կարևոր է եղել, բայց դրա արտահայտվածությունը սուննիական իսլամում, առավել ևս քաղաքական դաշտում, բավականին թույլ էր մինչև 1980-ական

³ Մահդիի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Heinz H., Shi'a Islam: From Religion to Revolution (Princeton Series on the Middle East), translated from the German by Allison Brown, Markus Wiener Pub; Second Printing edition, 1996, pp. 28-30.

⁴ Մեծ պատերազմ, որ տեղի է ունենալու լավագույն մուսուլմանների ու հռոմեացիների միջև, որին հաջորդելու է Կոստանդնուպոլսի գրավումը: Sunan Abu-Dawud, Battles (Kitab Al-Malahim), Book 37, Number: 4281-4283,

<http://www.usc.edu/org/cmje/religious-texts/hadith/abudawud/037-sat.php>, [04.01.2016]

թթ., երբ Աֆղանստանում ջիհադի կոչեր հնչեցին ու ժամանակակից ջիհադի նախակարապետ Աբդուլլահ Ազգամը⁵ հայտարարեց, որ այդ պայքարը աշխարհի վերջի մոտ լինելու նշանակներից է: Տարիներ շարունակ Ալ-Կաիդան ապոկալիպտիկ ակնարկներ է արել, օրինակ օգտագործելով Խորասան անվանումը, նշելով, որ Մահդին կհայտնվի սև դրոշներ կրող բանակի կողքին և այլն: Սակայն ակնհայտ է, որ սրանք ընդամենը թույլ ակնարկներ են⁶ և չեն համեմատվի Իսլամական պետության կողմից դրա լայնորեն շրջանառության մեջ դրվելու հետ:

Իսլամական պետության կողմից աշխարհի վերջի մոտ լինելն ու դրան նախապատրաստվելը շատ ավելի լայն մասշտաբների հասավ: ԻՊ-ն սկսեց այն օգտագործել ոչ միայն իր տեքստերում, այլ նաև իր գործողություններում՝ վստահեցնելով, որ իրենք պատրաստվում են հենց Ալ-Մալիհամա Ալ-Քուրբային: Սա էր, թերևս, այն գլխավոր պատճառներից մեկը, որ ԻՊ-ի կողմից նվաճվեց ռազմավարական առումով այդքան էլ մեծ դեր չունեցող Դաբիքը, որը սակայն լայնորեն սկսեց կիրառվել գաղափարախոսության մեջ:

Իսլամական վախճանաբանության մասնագետ Դեյվիդ Քուրբ նշում է, որ ներկայիս իրադարձությունները նկարագրվում են որպես Դատաստանի օրվա⁷ Փոքր և Մեծ նշանակներ: Փոքր նշանակները «բարոյական, մշակութային, քաղաքական, կրոնական ու բնական իրադարձություններն են, որոնք կոչված են

⁵ Emerson S., Abdullah Assam: The Man Before Osama Bin Laden, <http://www.iacsp.com/itobli3.html>, [04.01.2016]

⁶ Stern J., Berger J. M., ISIS: The State of Terror, Ecco; First Edition edition, 2015, pp. 219-221

⁷ Ժամը աշխարհի վերջն է, երբ կպատժվի չարն ու կհաղթանակի բարին:

մարդկությանը զգուշացնելու, որ աշխարհի վերջը մոտ է և մարդկանց դեպի ապաշխարություն տանելու»⁸:

Մեծ նշանակները առավել մանրամասն են նկարագրում աշխարհի վերջը և կազմված են մի քանի խոշոր մասերից. Կոստանդնուպոլիսը կգրավվի մուսուլմանների կողմից, Հակաքրիստոսը կհայտնվի ու կճանապարհվի Երուսաղեմ, Իսայի երկրորդ գալուստը կլինի, որպեսզի հաղթի Հակաքրիստոսին ու զանգվածներին դեպի իսլամ ուղղորդի: Աշխարհի ոչ մուսուլմանական տարածքները կգրավվեն⁹:

«Իսլամական պետությունը» օգտագործում է այս ապոկալիպտիկ սպասումներն իր հայտնվելն ու գործողությունները մարգարեությանը համաձայնեցնելու համար: Միբիայում և Իրաքում կռվող մուջահիդներից շատերը հավատում են, որ իրենք պայքարում են հենց մարգարեության համատեքստում: Այս են վկայում մուջահիդներից մեկի հետևյալ խոսքերը. «Եթե դուք կարծում եք՝ այս բոլոր մուջահիդները ողջ աշխարհից կռվում են Ասադի դեմ, դուք սխալվում եք: Նրանք բոլորն այստեղ են, ինչպես խոստացել էր մարգարեն: Սա նրա (Մուհամմադ մարգարեի-Ն.Ս.) խոստացած պատերազմն է՝ Մեծ պատերազմը»¹⁰:

Այստեղ կարևոր դեր ունեն հատկապես «սև դրոշի»¹¹ մասին պատկերացումներն ու հավատալիքները:

⁸ Stern J., Berger J. M., Նշվ. աշխ., էջ 221:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Apocalyptic prophecies drive both sides to Syrian battle for end of time, <http://www.reuters.com/article/us-syria-crisis-prophecy-insight-idUSBREA3013420140401>, [04.01.2016]

¹¹ Սև դրոշը մշտապես կենտրոնական է եղել արմատական իսլամական կազմակերպությունների համար: Պատահական չէ, որ սև դրոշ ունի ոչ միայն «Իսլամական պետությունը», այլ նաև Ալ-Գաիդան, Տալիբանը, Հիզբ Ալ-Թահրիրը, Ջաբհաթ Ալ-Նուսրան և այլն:

Դեռևս 2006թ., երբ «Իսլամական պետությունն» առաջին քայլերը ձեռնարկեց որպես առանձին կազմակերպություն, այն դրոշ չունեի: Միայն 2007թ. Ալ-Կաիդայի մեդիան ներկայացրեց Իսլամական պետության դրոշի նկարը: Անանուն հեղինակը բացատրում էր, որ դրա դիզայնը, գրությունը վերցված են իսլամական գրություններից: Բացատրությունում ասվում էր, որ «Մարգարեի դրոշը (խաղաղություն ու օրհնություն նրան) բրդից գործված սև քառակուսի էր», «Մարգարեի դրոշի վրա գրված էր «Չկա աստվածություն Ալլահից բացի և Մուհամմադը Ալլահի առաքյալն է»: Այս դրոշն անգամ ունեցել է իր անունը՝ «արծիվ»¹²:

Չնայած կան որոշ հաղիսներ, որոնք այլ գույներ ևս նշում են որպես Մուհամմադի դրոշի գույն, այնուամենայնիվ հեղինակը շեշտում է, որ իրենք ընտրել են սևը, որովհետև ամենաշատը հենց դա է մատնանշվում¹³: Դրոշի մեջտեղի սպիտակ օղակը ըստ ԻՊ-ի խորհրդանշում է Մուհամմադ մարգարեի կնիքը: Ըստ ԻՊ-ի, իրենք ժառանգել են մարգարեի կնիքը, ինչպես որ դա եղել էր խալիֆների դեպքում: Օղակում գրված է «Allāh rasūl Muḥammad» (Ալլահ, առաքյալ, Մուհամմադ), որը շահադայի¹⁴ երկրորդ հատվածն է՝ հակառակ կողմից՝ «Muḥammad rasūl Allāh» (Մուհամմադը Ալլահի առաքյալն է):

Սև դրոշի լեգենդը, ինչը կապված է Մահդիի լեգենդի հետ, առաջին անգամ շրջանառվել է Օմայյան դինաստիայի կառավարման ժամանակ: Դինաստիայի հիմնադիրը՝ Մուավիան, իշխանությունը խլեց Մուհամմադի ընտանիքի ձեռքից և հիմնեց

¹² How ISIS Got Its Flag, [Առցանց], <http://www.theatlantic.com/international/archive/2015/09/isis-flag-apocalypse/406498/>, [20.01.2016]

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Իսլամի հավատի բանաձևը՝ «Չկա աստվածություն Ալլահից բացի և Մուհամմադը Ալլահի առաքյալն է»:

իշխանության ժառանգական փոխանցման ինստիտուտը: Այս իրադրությունից դժգոհողների շրջանում սկսեց տարածվել դեռևս Մուհամմադ մարգարեի կողմից շրջանառված պատմություն, որի համաձայն, Մուհամմադ մարգարեի ընտանիքի անդամը, ով կոչվեց Մահդի, գալու է և վերականգնելու է արդարությունը:

Ըստ այս սպասումներին՝ Մահդին գալու է աշխարհի վերջին օրերին ու պայքարելու է անհավատների դեմ:

Իբն Խալլունը¹⁵ ևս նկարագրում է այս իրադարձությունները՝ գրելով, որ «Մարգարեի ընտանիքից մի տղամարդ կհայտնվի ու արդարությունը կհաղթանակի: Մուսուլմանները կհետևեն նրան...»¹⁶:

Կարևոր է նշել, որ այս մասին նշումներ չկան Ղուրանում, սակայն կան մի շարք հադիսներ:

Այս հադիսներից մեկում նշվում է, որ եթե [մարդիկ] տեսնեն Խորասանից¹⁷ եկող սև դրոշներ, միանան այդ բանակին, անգամ եթե ստիպված լինեն սողալ սառույցի վրայով, քանի որ դա Մահդիի բանակն է և ոչ ոք չի կարող կանգնեցել այդ բանակին¹⁸:

¹⁵ Իբն Խալլունի (1332-1406) հիմնական աշխատանքը, որ կոչվում է «Քիթաբ ալ-իբար» (ամբողջական անվանումը՝ Kitābu l-‘ibari wa Dīwāni l-Mubtada’ wal-Ḥabar fi ayāmi l-‘arab wal-‘ajam wal-barbar, waman ‘Āsarahum min Dhawī sh-Shaltāni l-Akbār), բաղկացած է 7 հատորներից, որոնցից առաջինը կոչվում է «Ներածություն» կամ «Մուկադդիմա»:

¹⁶ ‘Abd al-Rahman ibn Khaldūn, al-Muqadimah, Bayt al-funūn wa al-‘ulūm wa al-adab, al-Dār al-bayḍā’, 2005, 2/51

¹⁷ Մուհամմադ մարգարեի ժամանակ Խորասանը ներառում էր ողջ Աֆղանստանը: Պակիստանի հյուսիսային մասը, Իրանի մի մասը և այլն: Մոտավոր քարտեզը [առցանց]՝ <http://blackflags1.blogspot.am/>, [20.01.2016]

¹⁸ Sunan Ibn Majah, Vol. 5, Book 36, Hadith 4084 <http://sunnah.com/ibnmajah/36/159>, [20.01.2016]

Սակայն պետք է նշել, որ այս հաղիսը դա՛իՖ՝ թույլ հաղիս է, և հետևաբար դրա հետ կապված վեճերն էլ շատ են¹⁹:

Երբ այս սև դրոշակակիրների բանակը՝ Մահդիի գլխավորությամբ գա, այն հասնելու է մինչև Երուսաղեմ ու դնելու է իր սև դրոշը Կուբբաթ աւ-Սահրա մզկիթի վրա և դրանով Երուսաղեմը դարձնելու է Իսլամական օրենքի կենտրոն և չեղարկելու է բոլոր հրեական օրենքները²⁰:

Մահդիի գալստյան տեսարանում կարևոր դեր ունի հենց այդ սև դրոշը: Ալիին վերագրվող խոսքերի համաձայն՝ Մահդիի բանակը գալու է Խորասանից՝ «ծագող արևի երկրից»: Այս բանակն է լինելու սև դրոշակակիրների բանակը²¹:

Վաղ իսլամում սևը նաև կապված էր անարդար թափված արյան վրեժը լուծելու հետ: Օմայյան ընտանիքի հակառակորդները սև դրոշակակիր էին դառնում՝ ցանկանալով վրեժ լուծել Մուհամմադ մարգարեի ընտանիքի կոտորածի համար²²:

Մյուս կողմից պետք է նշել, որ մարտնչող մյուս կողմը՝ իրանականը ևս, այս պայքարը ընկալում է, որպես մարգարեության կատարում: Իրանցի հոգևորական ու քաղաքական գործիչ Ռուհոլլահ Հոսեյնիանը նշել է, որ Ջաֆար Ալ-Սադիկը ասել է. «Երբ դեղին դրոշակակիրները կովեն հակաշիայական ուժերի դեմ Դամասկոսում ու իրանական ուժերը

¹⁹ Are the hadith of the black flags authentic? [Առցանց], <http://abuaminaelias.com/are-the-hadith-of-the-black-flags-authentic/>, [20.01.2016]

²⁰ What Islam REALLY Wants: The Coming of Al-Mahdi! [Առցանց], Հասանելի է՝ <http://www.hope-of-israel.org/islamwants.html>, [20.01.2016]

²¹ How ISIS Got Its Flag, <http://www.theatlantic.com/international/archive/2015/09/isis-flag-apocalypse/406498/>, [20.01.2016]

²² Halm H., Brown A., Shi'a Islam: From Religion to Revolution (Princeton Series on the Middle East), Markus Wiener Pub; Second Printing edition, 1996, pp. 8-15

միանան նրանց, սրբության գալստի համար նախերգանք ու նշան կլինի»²³:

Այս խոսքերը պատահական չեն: Դեղին դրոշակակիրները Հիզբալլահի մարտիկներն են, որովհետև Հիզբալլահի դրոշը դեղին է, իսկ նրանց միանում է Իրանի Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսը: Ակնհայտ է, որ Հիզբալլահի ու իրանական ուժերի պայքարը Սիրիայում շիայական կողմի համար ընկալվում է որպես Մահդիի գալուստի նշանակ:

Ակնհայտ է, որ կողմերն իրենց դիտարկում են չարի ու բարու պայքարի մի մաս: Իհարկե ԻՊ-ն չի կարող իրականացնել Աշխարհի վերջի բոլոր նշանները, սակայն այն կարող է և իրականացնում է այդ նշանների մի մասը: Ակնհայտներից էր օրինակ եզդի կանանց ստրկացումը: Ըստ ԻՊ-ի կողմից լայնորեն շրջանառվող մի հաղիսի՝ «Ժամը²⁴ (Դատաստանի օրը- Ն.Ս.) չի հասնի, քանի դեռ ստրուկ կինը չի ծնել իր տիրոջը»²⁵: ԻՊ-ի կողմից եզդի կանանց ստրկացումն ու նրանց հանդեպ սեռական բռնությունները հանգեցնում են նրան, որ այդ կանայք ծնելու են իրենց ստրկացնողի երեխային, ով համարվում է հոր ունեցվածքի ժառանգը, հետևաբար և իր իսկ մոր տերը:

Ինչպես և մյուս ապոկալիպտիկ խմբերը, ԻՊ-ն ևս հռչակել է նոր դարաշրջանի մասին, որտեղ տիրելու է միայն իսլամը (ԻՊ-ի իսլամը, որը միակ ճշմարիտն է համարվում այս խմբավորման

²³ Apocalyptic prophecies drive both sides to Syrian battle for end of time, <http://www.reuters.com/article/us-syria-crisis-prophecy-insight-idUSBREA3013420140401>, [04.01.2016]

²⁴ «Դաբիքում» օգտագործվում է անգլերեն «hour» (անգլ. թրգ. ժամ) բառը՝ հղում անելով Մուսլիմին: "The Failed Crusade" (Dhul-Hijjah 1435), Dabiq №4, p. 15: Մուսլիմն իր հերթին օգտագործում է արաբերեն «Al-Sā'a» (արաբ. թրգ. ժամ) բառը: Şahîh Muslim, 2899 a, Kitāb 54 <http://sunnah.com/muslim/54>, [13.01.2016]

²⁵ Dabiq №4, p. 15

կողմից): Սա տիպիկ միլլենարիզմի ծրագիր է, որը նպատակ ունի տրանսֆորմացնել աշխարհն առավել մաքուր մի բանի:

Այս ծրագիրը իրագործելու համար ԻՊ-ն իր գաղափարական ԴՆԹ-ի մեջ ներարկում է բազմաթիվ հին պատմությունները (թե՛ մարգարեությունները, թե՛ իրական դեպքերը): ԻՊ-ն իր գործողությունները նույնացնում է մարգարեական կանխատեսումների հետ: Այս է վկայում օրինակ ԻՊ-ի Դաբիքում տեղ գտած Նուհի (Աստվածաշնչյան Նոյ) մասին պատմությունը: Հռովածի վերնագիրն անգամ արդեն ամեն ինչ ասում է: Աբու Ամր Ալ-Քինանիի հեղինակած այս հռովածը կոչվում է «Կամ Իսլամական պետությունն է, կամ՝ ջրհեղեղը»²⁶: Նոյի մասին աստվածաշնչյան պատմությունը տեղ է գտել նաև Ղուրանում²⁷ ու իսլամական հավատամքում մեծ դեր ունի: Իսլամական պետության կողմից Նուհի պատմությունը համեմատության մեջ է դրվում ԻՊ-ի հետ: Ինչպես Նուհը ժամանակին իր ժողովրդին ընտրելու հնարավորություն սովեց, այնպես էլ ԻՊ-ն է այդ հնարավորությունը տալիս՝ իրեն միանալու կոչ անելով: ԻՊ-ի գործողությունները նույնացվում են ջրհեղեղի հետ. երբ մարդիկ հակադրվեցին ճշմարտությանը, ջրհեղեղ եղավ, իսկ երբ հակադրվում են ԻՊ-ի դաուային (da‘wah, արաբ. թրգ. հրավեր, կոչ), լինում է այն, ինչ անում է ԻՊ-ն: Բացի դրանից հեղինակը նշում է նաև, որ ինչպես Նուհի խումբն էր փոքր, սակայն փրկվեց, այնպես

²⁶ "The Flood", (Ramadan 1435), Dabiq № 2, p. 5

²⁷ Մուհամմադ մարգարեի ռահմանական շրջանի քարոզին պատկանող «Նուհ» սուրան, «Յուսուֆ» սուրան ևս այն եզակի սուրան է, որը պատմում է միայն մեկ մարգարեի պատմություն, այս դեպքում Նուհի: Ղուրանի համար սա յուրօրինակ երևույթ է, քանի որ մյուս սուրանները, եթե անգամ կրում են մեկ մարգարեի անուն, տեքստում խոսվում է տարբեր մարգարեների մասին: Фролов Д.В., Размышления о суре Нух, «Арабская филология. Грамматика. Стихосложение. Корановедение», Языки славянской культуры, 2006, стр. 411-436.

ել «Իսլամական պետությունը», թեև համեմատած թշնամիների փոքր է, սակայն փրկվողն է լինելու, իսկ մեծամասնությունը՝ այս դեպքում ԻՊ-ի հակառակորդները, կործանվելու են²⁸:

Այս պնդումը ծառայեցվում է ԻՊ գաղափարախոսությանը՝ ապացուցելու, որ հաղթանակողը իրենք են լինելու ու հետևաբար իրենց միացողներն են փրկվելու:

Միրիայում և Իրաքում կռվող արմատականների կողմից այս պատկերացումների ակտուալացումն ու իրենց ջիհադը այս հողի վրա դիտարկելը բավականին ակնհայտ է:

Մյուսը՝ «Շամի» մասին պատկերացումն է, որն առանցքային դեր ունի ԻՊ-ի գաղափարախոսության մեջ, որպես կարևոր իրադարձությունների թատերաբեմ:

Ըստ «Իսլամական պետության»՝ այդ վերջնական պատերազմը տեղի է ունենալու Դաբիքում, որը գտնվում է ներկայիս Միրիայի տարածքում է գտնվում՝ Հալեպի հարևանությամբ²⁹: Ըստ այդ հաղիսի՝ «Ժամը չի հաստատվի, քանի դեռ հռոմեացիները չգան Ալ-Ամակ և Դաբիք», որտեղ նրանց կդիմավորեն «Մադինայից դուրս եկած լավագույն մարդիկ»: Այս բախման ընթացքում, ըստ այդ հաղիսի, մադինայական «գորքի մեկ երրորդը կփախչի, ու Ալլահը նրանց երբեք չի ների», «մեկ երրորդը

²⁸ Dabiq № 2, p. 9.

²⁹ Դաբիքի անունով էլ կոչվում էր ԻՊ-ի պաշտոնական անգլալեզու ամսագիրը, սակայն կազմակերպությունը դադարեց Դաբիք ամսագրի հրատարակումը, որի փոխարեն սակայն 2016 թ. սեպտեմբերից լույս է տեսնում Ռումիյա (Rumiyah) արաբ. թրգ. Հոռմ) ամսագիրը: Ի տարբերություն Դաբիքի, որտեղ մեծ դեր էր տրվում ռազմական հարցերին, Ռումիյայում շեշտը առավելապես դրված է կրոնական հարցերին վրա: Այս փոփոխությունը հստակորեն ցույց է տալիս ԻՊ-ի ռազմական դիրքերի թուլացումը: Հոռմը խորհրդանշում է իսլամի հնագույն թշնամու մայրաքաղաքը: Դաբիքից Ռումիայի ացնումը նոր վերլուծությունների դաշտ է բացում, որը իր հերթին բացատրվում է 2016 թվականի ռազմական գործողություններում ԻՊ կրած պարտություններով, սակայն այս հողվածի շրջանակներում այն չեն քննարկի:

կզոհվի ու կդառնա լավագույն նահատակը», վերջին «մեկ երրորդը կհաղթի հռոմեացիներին ու նրանք երբեք ֆիթնայից (fitnah, արաբ. թրգ. քառս, խռովություն) չեն տուժի»³⁰:

Հադիսի շարունակությունը բավականին հետաքրքիր է: «Ապա նրանք կգրավեն Կոստանդնուպոլիսը»³¹: «Երբ նրանք բաժանելիս կլինեն ռազմավարը, շեյթանը կբղավի. «Դաջջալը»³² հետևում էր ձեր ընտանիքներին (ովքեր մնացել էին)»: Նրանք [հանուն իրենց ընտանիքների] կլքեն (Կոստանդնուպոլիսը) ու կվերադառնան Շամ, որտեղ կպարզվի շեյթանի կեղծիքը: Ապա, երբ նրանք պատրաստվեն պատերազմի համար ու կհամալրեն իրենց շարքերը, աղոթք կլսվի: Մարիամի որդի Իսան (Հիսուսը) կիջնի և կառաջնորդի նրանց: Երբ Ալլահի թշնամիները տեսնեն նրան, կհավեն, ինչպես աղն է հավում ջրում: Բայց նա կսպանի նրանց իր սեփական ձեռքերով, ապա ցույց կտա նրանց արյունն իր նիզակին»³³:

Ուսումնասիրության տեսակետից այս հադիսը մի քանի շերտեր է բացում, որոնցից է «Շամի» մասին սրբազան պատկերացումների ամրապնդումը: «Շամի» դերի շահարկումը լայնորեն սկսեց կիրառվել 2013թ., երբ ներկայում «Իսլամական պետություն» անունը կրող կազմակերպությունը անվանափոխվեց ու ստացավ «Իրաքում և Շամում իսլամական պետություն» անվանումը³⁴:

³⁰ "The Return of Khilafah", (Ramadan 1435), Dabiq № 1, p. 4.

³¹ Հետաքրքրական է, որ ԻՊ-ի ամսագրերից մեկը, որը նախատեսված էր թուրքալեզու ընթերցողի համար, կրում է հենց Կոստանդնուպոլիս («Konstantiniyye») անունը:

³² Կեղծ մեսիա:

³³ Dabiq № 1, p. 4.

³⁴ Սահակյան Ն., Խալիֆայության սուննիական տեսության պատմական զարգացումը, Վերլուծական տեղեկագիր հ. 7: Հոդվածների ժողովածու/ ԵՊՀ:

Ինչպես նշում է Դ. Քուբը՝ աշխարհագրության տեսանկյունից՝ ապոկալիպտիկ նյութերը հիմնականում կենտրոնացած են Սիրիայի ու Իրաքի վրա, իսկ որոշ գործողություններ էլ տեղի են ունենալու Իրանում: Չափազանց քիչ տեղ է տրվում Եգիպտոսին, կամ էլ մյուս աշխարհամասերին³⁵:

Չնայած նրան, որ իսլամական տեսակետից ողջ աշխարհը պետք է ի վերջո դառնա դար Ալ-իսլամ³⁶, այնուամենայնիվ, ԻՊ-ի տեքստերում մեծ տեղ է տրվում Շամի տարածաշրջանին՝ հաշվի առնելով, որ այստեղ է լինելու գլխավոր պատերազմը: Շամի ընտրյալ տարածք լինելու մասին կարելի է մի քանի օրինակ բերել Իսլամական պետության ամսագրեր «Դաբիքից» և «Իստոկից»:

Դաբիքի 3-րդ համարում կարելի է հանդիպել «Շամը Ալ-Մալահիմի հողն է»³⁷ վերնագրով հոդվածի, որտեղ նշված է. «Ապա այս նուզգան (իրենց ցեղերը լքած Ալլահի համար ջիհադ մղողները) կհավաքվի Շամում՝ Ալ-մալահիմի և Ալ-Մալահիմ Ալ-Քուբրայի հողում: Ալլահի առաքյալը տեղեկացրել է այն պատերազմների մասին, որոնք տեղի են ունենալու Շամում և դրա մոտակայքում, ինչպիսին Ալ-Ղուտան, Դամասկոսը, Դաբիք (կամ Ալ-Ամակ), Եփրատ գետ և Կոստանդնուպոլիս (որը Շամին մոտ է), ինչպես նաև Բեյրուլ-Մակդիս (Երուսաղեմ)...: Եվ նա (*մարգարեն-*

Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն; Խմբ. Խորհուրդ. – Եր.: 2015, էջ 63:

³⁵ Cook D., The Mahdi's arrival and the messianic future state according to Sunni and Shi'ite apocalyptic scenarios, The Seventh Annual Levtzion Lecture (delivered at the Hebrew University of Jerusalem, 12 June 2012), http://www.hum.huji.ac.il/upload/_FILE_1415823040.pdf, pp. 7-8, [04.01.2016]

³⁶ Դար Ալ-Իսլամ (իսլամի տուն), այն է՝ տարածք, որ կառավարվում է իսլամական օրենքով, և Դար Ալ-Հաբբ (պատերազմի տուն), տարածք, որտեղ իսլամական նորմերով չի կարգավորվում:

³⁷ "A Call to Hijrah", (Shawwal 1435), Dabiq № 3, p. 9.

Ն.Ս.) այս օրհնված հողը կապել է Ալ-Մասիհի, Ալ-Մահդիի և Դաջջալին վերաբերող բազմաթիվ իրադարձությունների հետ»³⁸:

ԻՊ-ի կողմից շրջանառվող մեկ այլ հադիսի համաձայն՝ «Աբու Ալ-Դարդան նշել է, որ Ալլահի առաքյալը ասել է. «Ալ-Մալահիմ ալ-Քուբրայի օրը մուսուլմանների ճամբարը անշուշտ կլինի Ալ-Դուտայում, Դամասկոս կոչվող քաղաքի մոտ, որը Շամի լավագույն քաղաքներից մեկն է»³⁹:

Շամի արժանիքների մասին են խոսում «Դաբիքում» մեջբերվող այլ հադիսներ ևս, որոնցից մեկի մեջ նշվում է, որ Մարգարեն ասել է՝ ճշմարիտ հավատը տառապանքների ժամանակ Շամում է⁴⁰, իսկ մյուսի համաձայն՝ «Շամը ժողովելու ու ցրելու հողն է»⁴¹: Այս հադիսները կարևորվում են հենց հիջրայի կանչելու, ջիհադի դուրս եկածներին Շամ հրավիրելու առումով, քանի որ այն թույլ է տալիս հիմնավորել, թե ինչու պետք է մուջահիդները գան Շամ:

Այս հադիսի մեջբերումից հետո Դաբիքը մատնանշում է արդեն հաջորդ քայլը՝ հիջրա դեպի Շամ: Այս մասին դարձյալ հադիսներ ու հիմնավորումներ բերվում են: Հետաքրքիր հիմնավորումներից է հատկապես իբն Թայմիյայի «Մաջմու ալ-Ֆաթավա» աշխատությունից մեջբերումը, ըստ որի՝ «Աշխարհի վերջին իսլամը ամենահայտնին կլինի Շամում: ... Այնպես որ երկրի վրա լավագույն մարդիկ կլինեն նրանք, ովքեր պահում են Իբրահիմի հիջրայի հողը, որը Շամն է»⁴²: Այս մեջբերումից հետո ԻՊ-ն այս հիջրան համեմատում ու հավասարագոր է համարում

³⁸ "From the Battles of Al-Ahzāb to the War of Coalitions", (Dhul Qa'Dah 1436), Dabiq № 11, p. 16-17:

³⁹ Հադիսը փոխանցվել է իմամ Ահմադի, Աբու Դավուդի և Ալ-Հաքիմի կողմից:

⁴⁰ Dabiq № 3, p. 9.

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում, էջ 10:

Մուհամմադ մարգարեի և նրա զինակիցների կողմից Մեքքայից դեպի Յասրիբ կատարած հիջրային՝ նշելով, որ գնալով դեպի Իբրահիմի հող, նրանք հետևում են Իբրահիմի ուղուն ու նրանց մարգարե Մուհամմադի կրոնին:

Նույն տեղում նաև նշում են, որ եթե անգամ ամիրի հրամանով որևէ մեկը Շամից դուրս ջիհադի է ուղարկվել և եթե անգամ զոհվել է Շամից դուրս այդ հանգամանքը չի չեղարկում նրա հիջրան դեպի Շամ, քանի որ նույն մարգարեի զինակիցներից շատերը Մադինայից դուրս են զոհվել, սակայն նրանք մուհաջիր են մնում: Եթե Մադինայի հիջրան, որը Մեքքայից հետո լավագույն տեղն է, չի չեղարկվել, ապա Շամինն էլ չի չեղարկվի:

Իսլամական պետության կողմից Շամի մասին հավատալիքները հնարավորություն են տալիս ԻՊ առաջնորդներին Շամը հռչակել Դար Ալ-Իսլամ, որը չարի ու բարու միջև մղվող պայքարի կիզակետն է:

Հադիսի վերլուծության համատեքստում չափազանց կարևոր դեր է խաղում Դաջջալի կերպարը: Իսլամական վախճանաբանական գրականության մեջ սատանայական կերպարները կոչված են հեռացնել իսլամական համայնքն իր ճշմարիտ ուղուց: Մուննիական իսլամի համար նման կերպար է Դաջջալը՝ Հակաքրիստոսը: Նա Քրիստոսի հակադիր կերպար է, ով ի վերջո երկրորդ գալուստով վերջ կդնի Դաջջալի 40-օրյա կառավարմանը:

Դաջջալը կեղծ մեսիան է, ով համարվում է աշխարհի վերջի տասը նշանակներից մեկը: Ա. Լ. Արգումանյանը նշում է, որ «իսլամում Նեոին համապատասխանում է Դաջջալը («ստախոսը»)՝ մի սատանայական էակ, որի մասին հիշատակվում է հետդուրանային էսխատաբանական գրականության մեջ: Մուսուլմանական պատկերացումների համաձայն՝ Դաջջալը

բնակվում է Մարաջի կամ Չաբաջի (Յավայի) կայսրության կղզիներից մեկի վրա: ... Նա այնտեղ ապրում է ժայռին գամված, և չար ոգիները նրան ուտելիք են բերում: Դաջջալը կդառնա հրեաների թագավորը և կկառավարի ողջ աշխարհը: Դաջջալը կհայտնվի իր չափերի ավանակի վրա, երբ Յաջուջը և Մաջուջը⁴³ կկարողանան հաղթահարել պատը, որը կառուցել է Ջու ալ-Կարնեյնը⁴⁴ և որը բաժանում է նրանց հավատացյալներից: Դաջջալը կիշխի աշխարհին 40 օր, սակայն դա բավարար կլինի որ անցնի արևելքից արևմուտք և հարավից հյուսիս: Վերջին ժամանակներում Դաջջալը երկրի վրա կհայտնվի արևելքից և իր իշխանությանը կենթարկի ողջ աշխարհը, սակայն նրա իշխանությունը երկար չի տևի, ընդամենը 40 օր (կամ տարի), ինչից հետո նա գահընկեց կարվի երկնքից իջած Իսայի և Մահդիի կողմից, իսկ վերջինս կկարողանա նրան ոչնչացնել»⁴⁵:

Իսլամական պետության կողմից Դաջջալի կերպարի ակտուալացման մի կարևոր քայլ արվեց. ԻՊ-ի «Դաբիք» ամսագրի 11-րդ համարում հայտարարվեց, որ Դաջջալը շիաների Մահդին է⁴⁶: Անշուշտ այս քայլը սուննի-շիա հակամարտության մի նոր դրևորում է, սակայն «Իսլամական պետությունը» փորձում է շիաների Մահդիին ներկայացնել Դատաստանի օրվա չարի կերպարներից մեկի տեսքով: «Իսլամական պետությունը»

⁴³ Yajuj and Majuj, Encyclopædia Britannica, <http://www.britannica.com/topic/Yajuj-and-Majuj>, [04.01.2016]

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Արզումանյան Ա.Լ., Էսխատաբանական խնդիրները մուսուլմանական գրականության մեջ, ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2009, էջ 184-185:

⁴⁶ Dabiq № 11, pp. 16-17

Դաբիքում նշում է, որ «Ռաֆիդայի⁴⁷ տեքստերը կարդալով՝ պարզ է դառնում, որ Մահդին ոչ այլ ոք է, քան Դաջջալը»⁴⁸:

Հետաքրքիր է, որ ինչպես Դաջջալի ժամանակ էր ասվում, որ նա դառնալու է հրեաների թագավորը, այնպես էլ ԻՊ-ը փորձում է հստակեցնել, որ Մահդին ևս դառնալու է հրեաների թագավոր: Դաբիքում մեջբերում են Ջաֆար Ալ-Մադիկի խոսքերը, ըստ որոնց «Երբ Մուհամմադի ընտանիքից հայտնվի Ալ-Կա'իմը⁴⁹, նա կդեկավարի Դավթի ու Սողոմոնի օրենքով»⁵⁰: Հրեական օրենքով դեկավարելու վերաբերյալ մի շարք այլ խոսքեր ևս մեջբերվում են այս նույն հոդվածում: Ապա հոդվածագիրը անդրադառնում է նրա արարքներին, որոնք պետք է կատարվեն: Ըստ այդմ, երբ գա Ալ-Կա'իմը կամ Ալ-Մահդին, նա վեց անգամ հինգ հարյուրական տղամարդու գլուխ է կտրելու ու նրանք լինելու են Կուրայջ ցեղից⁵¹: Այս փաստը անշուշտ չի կարող դրական համարվել: Կուրայջը Մուհամմադ մարգարեի ցեղն է և այս ցեղի մուսուլման տղամարդկանց գլուխը կտրելու մասին Ջաֆար Ալ-Մադիկին վերագրվող խոսքերը, չեն կարող դրական կերպով ընդունվել: Այս տեղեկությունը տալուց հետո, հոդվածագիրը դարձյալ Ջաֆար Ալ-Մադիկին է վերագրում հետևյալ խոսքերի «երբ մահդին գա, նրա և արաբների ու Կուրայջի միջև միայն սուրն է լինելու»⁵²: Հստակ է, որ ամեն կերպ փորձ է արվում Մահդիին ներկայացնել որպես

⁴⁷ Ռաֆիդա (ar-Rāfiḍa, արաբ. թրգ. մերժողներ) եզրով սուննիները անվանում են շիաներին:

⁴⁸ Dabiq № 11, p. 16:

⁴⁹ Ալ-Կա'իմը (Al-Qā'im, արաբ. թրգ. բարձրացող) շիայական իսլամում մեսիան է և հաճախ ընկալվում է, որպես Մահդի:

⁵⁰ Dabiq № 11, p. 16.

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 17:

⁵² Նույն տեղում:

արաբների, մուսուլմանների ու նրանց լավագույն ցեղի՝ Կուրայշի թշնամի:

Հոդվածագիրը այս տեղեկությունները տալուց հետո կարծես թե հռետորական հարց է տալիս, ըստ որի եթե Ռաֆիդայի մահդին խոսում է եբրայերեն, կառավարում է Թորայով⁵³ ու սպանելու է արաբներին, ապա ով է նա, եթե ոչ Դաջջալը:

Ի տարբերություն Իսլամական պետության այս պնդմանը՝ շիայական իսլամի համար սատանայական կերպարը Սուֆյանին է, ով չար մուսուլման ղեկավարի կերպար է⁵⁴: Ըստ շիական իսլամի Սուֆյանին⁵⁵ Աբու Սուֆյանի սերունդը, կհայտնվի Դամասկոսում մինչև Մահդիի գալը⁵⁶: Պայքարող այս կողմերի գաղափարական պայքարը, որն ուղեկցվում է վախճանաբանական պատկերացումների ակտուալացմամբ, քաղաքական պայքարում կարևոր դեր ունի: Ի տարբերություն այս սատանայական կերպարների՝ Մահդիի առաքելությունն է համայնքի անաղարտությունը վերականգնելն ու չարին հաղթելը:

Մահդին⁵⁷ մեսիան է, Մուհամմադի տոհմի վերջին ներկայացուցիչը: Նրա մասին Ղուրանում նշումներ չկան, սակայն այս կերպարը լայն զարգացում է ստացել հաղիսներում: Սկզբնական շրջանում Մահդիի կերպարը նույնացվում էր Իսայի գալստյան հետ,

⁵³ Թորան (թարգ. ուսմունք, օրենք) հրեական ավանդական կրոնական օրենքների ամբողջությունն է:

⁵⁴ Cook D., "Hādīth", Authority and the end of the world: Traditions in modern Muslim apocalyptic literature, *Oriente Moderno*, 82, no. 1, 2002, pp. 31-53.

⁵⁵ Հետաքրքիր է, որ շիայական կողմից, որը պայքարում է Իսլամական պետության դեմ, որն է հայտարարություն չեմ հանդիպել, որով Աբու Բաքր Ալ-Բադրադիին կնամանեցնեին Սուֆյանիի հետ:

⁵⁶ Imam Mahdi and the signs that will precede him, <http://www.inter-islam.org/faith/mahdi1.htm#5>, [04.01.2016]

⁵⁷ Մահդիի կերպարն առավել լայն զարգացում է ստացել շիական իսլամում, սակայն այս հոդվածում այն չեմ քննարկի:

ում երկրորդ գալուստով վերջ էր դրվելու չարին, սակայն աստիճանաբար այն դառնում է ինքնուրույն կերպար: Արդեն իսլամի զարգացման առաջին իսկ դարերին Մահդին ընկալվում էր որպես սպասվող կառավարիչ, ով պետք է վերականգներ իսլամի անաղարտությունը⁵⁸:

Պետք է նշել, որ Իսայի կերպարն իսլամում բավականին հակասական է: Չնայած նա մեսիա է՝ նրան այնուամենայնիվ բացառիկ մեսիայական դեր չեն տալիս՝ ի տարբերություն Մահդիի, ով մարգարեների կնիք Մուհամմադի ժառանգներից է լինելու և հարձակվելու է նաև քրիստոնեական խորհրդանիշերի, օրինակ՝ խաչի վրա ևս և հաղթելու է բոլորին⁵⁹:

Ուստի և պատահական չէ այն, որ ԻՊ-ը թեև ընդունում է, որ Իսան իջնելու է և հաղթելու է Դաջջալին, սակայն այս հարցը չի քննարկվում ԻՊ տեքստերում՝ կարծես չցանկանալով անդրադառնալ այս կերպարին:

Մուսուլմանների մի զգալի մասը հավատում է, որ աշխարհի վերջը մոտ է, ավելին՝ նրանց մի զգալի մասն էլ հավատում է, որ այն իր կյանքի ընթացքում է լինելու: Այս հավատը անմիջականորեն կապված է Մահդիի կերպարի հետ: Մուննիների համար Մահդին դեռևս այստեղ չէ: Շիաների⁶⁰ համար Մահդին արդեն մեկ անգամ ծնվել է, սակայն այժմ թաքնված է և երբ դարձյալ հայտնվի, արդարությունը կհաղթանակի: Ե՛վ սուննիների, և՛ շիաների համար Մահդին

⁵⁸ Ислам. Энциклопедический словарь. М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1991, стр. 163

⁵⁹ Cook D., The Mahdi's arrival and the messianic future state according to Sunni and Shi'ite apocalyptic scenarios, The Seventh Annual Levtzion Lecture (delivered at the Hebrew University of Jerusalem, 12 June 2012), http://www.hum.huji.ac.il/upload/_FILE_1415823040.pdf, p. 8, [04.01.2016]

⁶⁰ Շիաներ ասելով՝ այստեղ նկատի ունեն միսնա՛աշարիական ուղղությունը:

իսլամական համայնքը միավորելու և Իսալի երկրորդ գալուստը պատրաստելու դեր ունի:

21-րդ դարի երկրորդ հնգամյակից ի վեր Մերձավոր Արևելքի և արդեն իսկ երկրորդ տասնամյակից՝ միջազգային հարաբերությունների համատեքստում կարևոր խաղացող դարձած «Իսլամական պետությունը», իրեն հռչակելով «իրական ու միակ ճիշտ իսլամի» հետևող և կարծես մագնիս դառնալով բազմաթիվ արմատական տարրերի համար, իր գաղափարախոսության հիմքում դնում է մի քանի վախճանաբանական հավատալիք, որոնց արդիականացմամբ ու նշանային համակարգով արտահայտմամբ՝ հիմք ու բացատրություն է ստեղծում սեփական գործողությունների համար, որոնք հաճախ չեն տեղավորվում միջազգային չափանիշների մեջ, ավելին՝ ընկալվում են որպես հակառակ ուղղության շարժում:

THE ATTEMPTS OF THE ISLAMIC STATE TO ACTUALIZE ISLAMIC ESCHATOLOGICAL BELIEFS

Naira Sahakyan
nara.sahakyan@gmail.com

Keywords: “Islamic State”, eschatology, “Black Flag”, “Sham”, Mahdi, “Dabiq”

Eschatological beliefs have always been part of the Middle eastern clashes. The developments in the Middle East during the last decade, the new awakening of Sunni radicalism and especially the creation of the organization “Islamic state” as a caliphate made fertile ground for the new phase of actualization of Islamic eschatological beliefs. By using these believes, different sides of the war sought to ground the truthfulness of their actions. The “Islamic state” was pioneering this practice.

This article deals with the aspiration of the “Islamic state” to actualize those eschatological beliefs that prove its chosen acts as God's true path. It

demonstrates that the most discussed believes are related to the “Mahdi”, “Sham” and “the black flag”. In my article, I attempt to explore how the discourse of the aforementioned beliefs was developed and how the Islamic state uses it.

ПОПЫТКИ «ИСЛАМСКОГО ГОСУДАРСТВА» АКТУАЛИЗИРОВАТЬ ИСЛАМСКИЕ ЭСХАТОЛОГИЧЕСКИЕ ВЕРОВАНИЯ

Наира Саакян
nara.sahakyan@gmail.com

Ключевые слова: *«Исламское Государство», эсхатология, «черный фкаг», «Шам», Махди, «Дабик»*

Эсхатологические верования всегда были частью ближневосточных столкновений. События на Ближнем Востоке в течение последнего десятилетия, новое пробуждение суннитского радикализма и особенно создание организации «Исламского государства» в качестве халифата создали плодородную почву для нового этапа актуализации исламских эсхатологических верований. С помощью этих верований воюющие стороны стремятся обосновать оправданность своих действий. «Исламское государство» - пионер в этой практике.

Խմբագրական խորհուրդ՝

Դավիթ Հովհաննիսյան	բ.գ.թ., պրոֆեսոր, Արտակարգ և լիազոր դեսպան (նախագահ)
Արամ Սիմոնյան	պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ,
Ռուբեն Սաֆրաստյան	պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Արման Կիրակոսյան	պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Արտակարգ և լիազոր դեսպան
Ռուբեն Շուգարյան	պ.գ.թ., Ֆլեթչերի իրավունքի և դիվանագիտության դպրոց, Թաֆթս համալսարան
Աննա Օհանյան	քաղ.գ.դ. (ԱՄՆ)
Սերգեյ Մինասյան	քաղ.գ.դ.
Հայկ Քոչարյան	պ.գ.թ., դոցենտ (համարի պատասխանատու)

2016 թ.

Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն
Երևանի պետական համալսարան
Ալեք Մանուկյան 1, Երևան 0025, ՀՀ
Հեռ.՝ (37460) 710594
Էլ.փոստ՝ cccs@ysu.am
www.cccsysu.com

Տպաքանակ՝ 100